

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР
З ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ПРИДНІПРОВ'Я: історико-краєзнавчі дослідження

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 7

Дніпропетровськ
Видавництво Дніпропетровського
національного університету
2009

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 УКР – ДНІ)
П75

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **Г. Г. Кривчик**

д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов**

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету*

П75 **Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження** : зб. наук. праць / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Вип. 7. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2009. – 296 с.

ISBN 978-966-551-327-8

Висвітлюються маловідомі питання з історії Придніпров'я від козацької доби до сучасності. У центрі уваги авторів важливі аспекти історії державної влади та міського самоврядування у суспільно-політичному житті краю, діяльності історичних персоналій, вивчення культурної спадщини нашого регіону.

Розраховано на викладачів вищих і загальноосвітніх навчальних закладів, наукових працівників, істориків-краєзнавців, музеєзнавців, етнологів, етнографів, аспірантів, студентів, учнів загальноосвітніх шкіл та усіх, хто вивчає історію України та Придніпров'я.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. ред.); канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилсва**; д-р іст. наук, проф. **А. Г. Болебрух**; д-р іст. наук, доц. **Є. І. Бородин**; заслужений працівник культури України **Л. М. Голубчик**; канд. іст. наук **В. В. Грибовський**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**; д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**; канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**; д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**; д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**, канд. іст. наук, доц. **В. Я. Яценко** (відп. секр.).

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 УКР – ДНІ)

**Збірник видано за фінансового сприяння
Дніпропетровської обласної ради**

ISBN 978-966-551-327-8

© Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2009
© Автори статей, 2009

ВСТУП

Актуальними й недостатньо розробленими сюжетними лініями історичного краєзнавства ще й досі залишається історія державних та самоврядних установ на місцях. У попередні історіографічні періоди вивчення цих історико-краєзнавчих аспектів штучно гальмувалося через різні ідеологічні та суспільно-політичні фактори. Це неминуче призвело до притлумлення, а в ряді випадків і викреслення з історичної пам'яті цілих генерацій діячів регіонального й місцевого рівнів, чия праця на користь краю свого часу посприяла його піднесенню в різних галузях суспільно-політичного, соціально-економічного, етнонаціонального та духовно-культурного буття. На сучасному етапі історичного розвитку ця проблематика актуалізується складними процесами творення молодої держави та самоврядних основ суспільства. Очевидно, що в ході модерного українського державотворення та формування громадянського суспільства історичний досвід, нагромаджений в минулому, може мати не тільки теоретичний інтерес, а й прикладне значення.

Історія Дніпровського Надпоріжжя, або Придніпров'я насичена численними сторінками минулого, які є вельми цікавими з погляду на державотворчий та самоврядний потенціал нашого народу. У XVI–XVIII ст. **Придніпровський край відіграв особливу роль у творенні історії України козацької доби**, став місцем зародження і становлення українського козацтва, Запорозької Січі, які на віки стали символами боротьби українців за свободу.

У середині XVII ст. **«Військо Запорозьке» перетворилося на своєрідне козацьке утворення державного типу**, яке реально мало політичну владу на цілком певній території з населенням, а також політико-адміністративний устрій, суд і судочинство, правову, фінансову й податкову системи, військо, проводило активну міжнародну політику. Хоча молода козацька держава ранньомодерного типу, що сформувалася як демократична християнська республіка і повела боротьбу за соціальне і національно-релігійне визволення українського народу, за юридичне міжнародне визнання, утвердилася в центральній Україні, її генезис не можна не пов'язати з південноукраїнськими теренами, де діяло Військо Запорозьке Низове. Водночас історія Запорозької Січі цікава і з погляду її демократичних самоврядних традицій.

Не пройшов безслідно для нашого краю й імперський період, який тривав від останніх десятиліть XVIII ст. до початку XX ст. Попри всі обмеження в сусільно-політичному та соціально-економічному житті, які були притаманні царському режиму, в цей історичний час, особливо в пореформені десятиліття, у Катеринославській губернії активізувалося суспільне життя, поступово набували розвитку його самоврядні основи, що виявилось в діяльності не тільки станового, а й земського та міського самоврядування. Складне творення підвалин громадянського суспільства відбувалося на тлі швидкої індустріалізації, урбанізації, розвитку ринку, нагромадження капіталів, а це супроводжувалося ускладненням і загостренням соціальних відносин.

Наступним періодом суворих випробувань для Придніпров'я став історичний період революції та громадянської війни 1917–1921 рр., коли наш край був одним з епіцентрів боротьби між військовими частинами Української Центральної Ради, більшовиками, денікінцями, махновцями та ін. Унаслідок цієї боротьби в 1920 р. у регіоні встановилася Радянська влада, а фактично – влада більшовицької партії. За цих обставин демократичні та самоврядні засади життя суспільства були згорнуті.

За умов радянського періоду Придніпров'я пройшло всі етапи суперечливого історичного шляху Радянської України у складі СРСР. Знаковими в цьому контексті стали нова економічна політика, українізація 1920-х рр., соціалістична індустріалізація і будова нових потужних підприємств важкої промисловості, насильницька колективізація і голодомор 1932–1933 рр., масові репресії, припинення українізації і культурна революція з розстріляним відродженням, героїчне і трагічне періоду Великої Вітчизняної війни, суперечливі десятиліття повоєнної відбудови і радянської постсталінської модернізації. Незважаючи на певний прогрес у різних галузях життя, впровадж декількох десятиліть процеси демократизації і творення громадянського суспільства були загальмовані. Не випадково їх актуалізація в період незалежності України кінця XX – початку XXI ст. відбувається надто складно і суперечливо.

Усе це робить вельми своєчасним тематику даного збірника наукових праць, в основу якого увійшли матеріали, апробовані на V обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя», присвяченій проблемам історії державної влади і місцевого самоврядування і проведеній 27 листопада

2009 р. на базі Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Структурно представлений збірник складається із вступу та чотирьох розділів. У першому розділі – «Державна влада та міське самоврядування у суспільно-політичному житті краю» – вміщені статті І. І. Стороженка, В. В. Грибовського, О. А. Репана, С. І. Світленка, Н. М. Буланової, Ю. С. Митрофаненка, В. І. Сухового, В. В. Іваненка та Н. Р. Романець, Т. В. Прушак, Н. А. Печеніної, Є. І. Бородіна, в яких подано різноманітні сюжети з означеної тематики від козацького до модерного періоду. У другому розділі під назвою «Історичні постаті» становлять інтерес розвідки В. С. Мороза, А. Б. Джусова, В. І. Лазебник, О. М. Лопатної, О. Б. Шляхова, О. О. Коника, В. С. Савчука та Н. М. Кушлакової, В. Я. Яценка, Т. М. Цимлякової, М. П. Чабана, О. В. Дяченко та О. В. Бойко, які звернули увагу на ряд непересічних історичних особистостей, знакових для різних періодів в історії рідного краю. Третій розділ видання, репрезентований статтями Н. М. Товстоляк, Ю. П. Дірявка та М. С. Олешка, А. С. Посунька, Ю. Г. Пахоменкова, Н. О. Соляника та І. О. Кочергіна, проливає світло на недостатньо вивчені аспекти освіти, культури, науки та духовно-релігійного життя краю. Завершальний, четвертий розділ збірника вміщує нові розвідки І. Ф. Ковальнової та В. М. Шалобудова, присвячені новітнім знахідкам археологічних старожитностей в нашому краї.

Сподіваюся, що підготовлений збірник наукових праць послужить розширенню історичного пізнання минулого Придніпров'я і буде цікавий професійним історикам вищих навчальних закладів, учителям загальноосвітніх шкіл, краєзнавцям, студентам, учням та всім тим, кому не байдужа минувшина рідного краю.

Відповідальний редактор, проф. С. І. Світленко

I. ДЕРЖАВНА ВЛАДА ТА МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ КРАЮ

УДК 94(477.63) «17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НА ЯКУ СІЧ СПИРАВСЯ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, ГОТУЮЧИ ПОВСТАННЯ ПРОТИ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ?

Ставиться під сумнів існуюча в українській історіографії думка про те, що Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади в Україні, спирався на військовий потенціал Микитинської Запорозької Січі (1638–1652 рр.). Показано, що такої Січі як протодержавного утворення низового козацтва в указаний період не існувало. Доводиться, що під час підготовки повстання Б. Хмельницьким (1648 р.) на Микитиному Розі розташовувалася полкова січ Канівського реєстрового козацького полку, а на острові Томаківка розташовувалася полкова січ Черкаського реєстрового козацького полку, на яку й спирався Б. Хмельницький, готуючи повстання.

Ключові слова: козаки, протодержавне утворення, Запорозька Січ, реєстрове козацтво, Степовий Кордон.

Ставится под сомнение существующая в украинской историографии мысль о том, что Б. Хмельницкий, готовя восстание против польской власти в Украине, опирался на военный потенциал Никитинской Запорожской Сечи (1638–1652 гг.). Показано, что такой Сечи как протогосударственного образования низового казачества в названный период не существовало. Доказывается, что во время подготовки восстания Б. Хмельницким (1648 г.) на Никитином Роге размещалась полковая сечь Каневского реестрового казачьего полка, а на острове Томаковка размещалась полковая сечь Черкасского реестрового казачьего полка, на которую и опирался Б. Хмельницкий, готовя восстание.

Ключевые слова: казаки, протогосударственное устройство, Запорожская Сечь, реестровое казачество, Степная Граница.

The given work has cast doubt upon the thought existing in Ukrainian historiography about the fact that Bohdan Khmelnytsky while preparing the uprising against Polish rule in Ukraine relied on the military potential of the Mykitynska Zaporiz'ka Sich. It has shown that such Sich as a protostate formation of the Cossacks did not exist in the mentioned period of time. It has also proved that during the preparation for the uprising by Bohdan Khmelnytsky the regimental sich of the Kanev register Cossacks regiment was situated on the Mykityn Rig. At the same time the regimental sich of the Cherkas register Cossacks regiment with the help of which B.Khmelnytsky prepared the uprising was situated on the island of Tomakivka.

Key words: Cossacks, protostate formation, Zaporizhzhian Sich, register cossaks, Steppe Border.

Загальновідомо, що серед переліку Запорозьких Січей, як протодержавних утворень низового козацтва, названа і Микитинська Запорозька Січ, яка нібито існувала протягом 1638–1652 рр. Тому цілком закономірною виглядає думка, що Б. Хмельницький, рятуючись від арешту, тікає восени 1647 р. на Запорожжя, де спочатку зупиняється на острові Бучки (у складі архіпелагу о. Томаківки), а взимку 1648 р. захоплює Микитинську Запорозьку Січ і використовує її військовий потенціал на початковому етапі повстання. Зокрема, літописець С. Величко детально висвітлює заходи Кошового отамана Січі з надання допомоги Б. Хмельницькому. Літописець також повідомляє, що Рада Січі у складі 30 тис. козаків 19 квітня 1648 р. обрала Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького і що він на чолі 8 тис. війська вирушив на Жовті Води [7, с. 59, 60].

Вищенаведена версія розповсюджена в українській історіографії, її використовують науковці, зокрема, вона наведена в усіх моїх публікаціях щодо Жовтоводської битви.

Ніхто з нас не підозрював, що маємо справу з великою «штучною білою плямою», створеною і переданою нам у спадок істориками-попередниками, в першу чергу щодо існування Микитинської Запорозької Січі, а також щодо питання на яку ж Січ спирався Б. Хмельницький, готуючи повстання? Підробка щодо існування Микитинської Запорозької Січі, отже й непричетності до неї Б. Хмельницького, була виявлена мною випадково.

Зокрема, за процедурою дослідження воєнного мистецтва у битвах Б. Хмельницького я спробував порівняти структуру й озброєння його армії зі структурою та озброєнням війська Ми-

микитинської Запорозької Січі. Виявилося, що таке порівняння зробити неможливо, оскільки відсутня інформація про те, як була побудована Січ та її збройні сили перед повстанням Б. Хмельницького. Це питання не давало автору спокою, і він почав шукати джерела, які б хоч почасти могли пролити світло на цю проблему, а саме – якою все ж таки була структура Микитинської Запорозької Січі напередодні української революції середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького?

З'ясувалося, що перед повстанням Б. Хмельницького взагалі ніякої Запорозької Січі не існувало, тобто після знищення польською армією Базавлуцької Запорозької Січі у 1638 р. за станом на 1648 р. вона не була відновлена. Зокрема, наукова реконструкція битв, проведених Б. Хмельницьким упродовж 1648–1652 рр., показала, що у складі його армії в ці роки не було жодного формування Запорозької Січі [12, с. 104–282]. Жодного разу в джерелах цього періоду вона не згадується. Отже думка про існування протягом 1638–1652 рр. Микитинської Запорозької Січі є помилковою.

Мною також виявлено, що відродження Запорозької Січі, яка отримала назву Чортомлицької, здійснив Б. Хмельницький у 1652 р. (тобто через 14 років після знищення в 1638 р. польською армією Базавлуцької Запорозької Січі) за власним проектом щодо її організаційної структури.

Закономірно, що мої колеги-історики були шоковані вищенаведеним мною повідомленням й не повірили в існування такої доленосної «штучної білої плями» в історії Запорозької Січі¹. Щоб науково довести вищезазначені гіпотези, автор взявся за розробку потужної монографії з цих питань на засадах новітньої методології [13, с. 3–418]. Дослідження показали, що за всю історію запорозького козацтва у Великому Лузі існувало лише три Запорозькі Січі як протодержавні утворення: Базавлуцька (1590–1638 рр.), Чортомлицька (1652–1709 рр.) та Підпільненська або Нова (1734–1775 рр.), а інші – Хортицька, Томаківська та Микитинська були лише січами-форпостами. Назва в польських джерелах цього форпосту «микитинською запорозькою січчю» не означає, що він належав запорожцям або був їхнім протодержавним утворенням. Це

¹ На думку А. Ейнштейна: «Легче розщепити атом, ніж позбавитися упредження» [8, с. 3].

була запорозька військова база Речі Посполитої і тому реєстрові козацькі полки, які виконували тут залогову службу теж мали назву «війська запорозького реєстрового» [5, с. 96, 98].

Незважаючи на те, що Микитинської Запорозької Січі не існувало, сучасні історики пишуть про неї наукові нариси, а мешканці м. Нікополя Дніпропетровської області вважають, що на території їхнього сучасного міста в середині XVII ст. **розташовувалася Микитинська Запорозька Січ**, з якої почалася національно-визвольна революція українського народу середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького. З цього приводу в центрі міста йому споруджено пам'ятник. До поширення цієї хибної думки причетний С. Величко, який подав у своєму літописі інформацію апокрифічного (підробного) характеру про участь Микитинської Запорозької Січі і її кошового отамана у підготовці повстання Б. Хмельницького [7, с. 45–75; 10; с. 161–189; 18, с. 18, 19]. При цьому дивним є те, що ніхто з науковців не звертає уваги на той факт, що перелік гетьманів Війська Запорозького (Запорозької Січі) обривається в 1638 р., тобто в рік знищення польською армією Базавлуцької Запорозької Січі, і до 1648 р. (до повстання Б. Хмельницького) у джерелах не згадується жодний козацький лідер на цій посаді [9, с. 106–108]. Ще дивовижнішим є те, що постанова польського сейму (березень 1638 р.) «Ординація війська запорозького реєстрового» [5, с. 96–98], **яка затвердила знищення українського козацтва**, залишилася поза увагою науковців, адже саме внаслідок появи цієї постанови вже ніколи не могла з'явитися не тільки Микитинська, а й будь-яка Запорозька Січ. І, дійсно, відродження Січі (Чортомлицької) відбулося, як уже зазначалося, тільки за часів Хмельниччини.

На мою думку, однією з причин такого ставлення до подій, що відбулися у 1638 р. щодо козацтва, і, зокрема, до цього правового документа польського сейму, є пануюче в українській історіографії переконання, що українське козацтво було антиподом Речі Посполитої і що воно існувало не завдяки польській владі, а всупереч їй. Але аналіз генезису та еволюції українського козацтва свідчить про те, що саме завдяки польським урядовим козацьким реформам 1570–1572 рр. та 1578–1582 рр. воно було перетворено у другій половині XVII ст. із малочисельного, усіма знехтуваного напівкримінального елемента на привілейовану захищену імуні-

тетом військової верстви, на структуроване потужне військо, а за третьою (1590–1591 рр.) реформою – на Базавлуцьку Запорозьку Січ [14, с. 29–46; 15, с. 23–34; 16, с. 35–59; 17, с. 34–59].

Зокрема, дослідження щодо утворення цієї першої Запорозької (Базавлуцької) Січі показали, що вона виникла у 1590 р. завдяки наявності шістьох чинників: а) небезпечних умов через напади кримських татар; б) восьми січей-форпостів (з 1585 р.) на островах Великого Лугу від прикордонних замків, де мешкали козаки; в) козацького війська з упорядкованою структурою для надбудови над ним державницьких елементів (формування завершилося протягом 1587–1590 рр.); г) **юридичного акту – дозволу польської влади на утворення автономної військової структури на Низу Дніпра під сюзеренатом короля Речі Посполитої (постанова сейму «Порядок щодо низовців і України» від 19.04.1590 р.)**¹; д) високого рівня розвитку шляхів сполучення та поштового зв'язку між кошами острівних січей Великого Лугу та волостю; е) козацької рицарської корпоративної ідеології, заснованої на пасіонарному імперативі: «Будь тим, ким ти повинен бути», відповідно до якого козацька спільнота ухвалювала рішення не за «згодою більшості», а за «загальною згодою», коли незгодних могли ліквідувати фізично. Іншими словами, почуття найвищої спільності «ми» мусило абсолютно придушувати кожне конкретне «я», бо тільки за таких умов забезпечувалася колективна захищеність у небезпечних умовах воєнного промислу.

Вищеназвана «Ординація» не тільки скасувала привілеї та імунітет, а й ліквідувала українське козацтво як суспільну верству. Зокрема, в цьому документі записано: «... оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословіння бога як воло-

¹ Усі Запорозькі Січі були утворені з дозволу влади, а також знищені за її рішенням. Зокрема, Базавлуцька – утворена в 1590 р. за підтримки короля Сигізмунда – III та вищеназваної постанови польського сейму від 19. 04. 1590 р., а знищена в 1638 р. за підтримки короля Владислава – IV та «Ординації» польського сейму (березень 1638 р.). Чортомлицька – утворена в 1652 р. за універсалом Б. Хмельницького, а знищена в 1709 р. за рішенням російського царя Петра I. Підпільненська або Нова утворена в 1734 р. з дозволу російської цариці Анни Іоанівни, а знищена в 1775 р. за рішенням російської цариці Катерини II (Маніфест від 14. 08 1775 р.).

даря всіх воєн розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажано тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в холопів» (виділено мною. – І. С.) [5, с. 96, 97].

Отже, «Ординація» скасовувала на «вічні часи» правові акти урядових козацьких реформ 1570–1591 рр., за якими українському козацтву надавався статус окремого привілейованого військового стану в Речі Посполитій, а також козацький імунітет. Законмірно, що втратили юридичну силу всі угоди, укладені між козацтвом і польським урядом (Куруківська, Переяславська, Кумейківська та ін.). Колишньому козацькому рицарству був визначений новий суспільний статус: *«оберненого в холопів»*. Фактично цим документом козацтво було відкинуто у своєму розвитку до стану, в якому воно перебувало в першій половині XVI ст., коли було нелегітимним і непрестижним, бо приналежність до нього не давала ніякої соціально-економічної вигоди. Той факт, що в документі Запорозька Січ навіть не згадується, хоча саме проти неї, в першу чергу, була спрямована ця постанова, свідчить про те, що її утворення і існування перебували в правовому полі, яке теж скасовувалося, тобто втрачали силу правові акти третьої урядової козацької реформи 1590–1591 рр., за якими вона була створена.

На мою думку, були такі причини виникнення помилкового твердження про існування на Микитиному Розі Запорозької Січі:

1. Не враховувалося, що відповідно до козацьких традицій державотворення, в українців під впливом умов Великого Степового Кордону України спочатку утворювалося військо, а вже на його структурах надбудовувалися державницькі елементи. Такого структурованого війська після знищення в 1638 р. Базавлуцької Запорозької Січі польською армією та постанови сейму «Ординація війська запорозького реєстрового» запорожці не мали.

2. Не враховувалося, що українське козацтво, формуючися під впливом умов Великого Степового Кордону України та східних традицій, виробило, а також запозичило низку метафор щодо назви своїх організаційних структур, які мають подвійне тлума-

чення. Зокрема, «Військо Запорозьке» – це державне утворення або військо; «Кіш» – столиця державного утворення (Запорозької Січі) або козацький табір, розташований будь-де; «Січ» – державне утворення або укріплений форпост, розташований будь-де і т. ін. Під визначенням «Запорозька Січ» нами розуміється не городок-форпост, зокрема Д. Вишневецького на Хортиці, і не січ-форпост, яка була на Микитиному Розі, де стояла польська залога із козаків-реєстровців, а військово-адміністративне автономне державницьке утворення козаків-низовців (запорожців).

3. Незнання організаційної структури Базавлуцької Запорозької Січі, а отже й особливостей механізму її знищення в 1638 р.

Зупинимось на останньому питанні детальніше. Проведені нами дослідження щодо виникнення та еволюції організаційної структури першої Запорозької (Базавлуцької) Січі [16, с. 35–59; 17, с. 34–59] показали, що організаційно вона складалася із восьми територіальних кошів прикордонних замків (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Миргородського, Переяславського, Черкаського та Чигиринського). Кожен такий кіш мав на Низу, на одному з островів Великого Лугу, укріплений форпост, тобто свою січ, або кіш-січ. На базі цих восьми островних кошів і була утворена (на федеративних засадах) у 1590 р. Базавлуцька Запорозька Січ, яку можна назвати «Суперсіччю». Усі вісім кошів-січей поділялися на сотні, а останні – на десятки. Кожен кіш очолював кошовий без додатку «отаман», сотню – сотник, а десятку – отаман.

На початковому етапі Січ народжувалася на Низу Дніпра із островних кошів-січей, а після покозачення протягом перших двох десятиліть XVII ст. 75 % міщан «волості» (південна Київщина і Брацлавщина) встановила на цій території козацьку юрисдикцію шляхом утворення територіальних січових кошів на базі прикордонних замків та їхніх околиць і перетворилася на потужне протодержавне утворення, яке взяло під свій контроль діяльність прикордонної королівської адміністрації та шляхти, а православну церкву – під свій захист [1, с. 400–437, 539]. Це викликало стурбованість у керівництва Речі Посполитої, і тому король ініціював застосування сили для приборкання «козацького свавілля». Битва на території сучасної Кіровоградщини між польською армією і військом Базавлуцької Січі у другій половині жовтня

1625 р. завершилася підписанням Куруківської угоди, згідно з якою було утворено шеститисячне реєстрове військо (шість полків по одній тисячі козаків у кожному) як складову частину польської армії. Полки дислокувалися в прикордонних старостах Київського воєводства і відповідно до них мали свої назви: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський та Чигиринський¹.

Між реєстровцями і запорожцями розгорнулася запекла боротьба за лідерство у козацтві та за контроль над волостю. Цим скористався польський уряд і за підтримки реєстровців знищив у 1638 р. Запорозьку (Базавлуцьку) Січ [5, с. 96, 97]. За допомогою гарнізонів відродженої в 1639 р. фортеці Кодак та новоутвореного форпосту на Микитиному Розі, де реєстрові полки по черзі виконували залогову службу, польському уряду вдалося витіснити запорожців з Низу Дніпра на землі, що межували з Військом Донським, та на територію Слобідської України. **Але вирішального удару низовому козацтву було завдано тим, що під час знищення Базавлуцької Запорозької Січі реєстрові козацькі полки захопили її коші-січі на островах Великого Лугу і цим позбавили запорожців їхньої матеріальної бази. Тепер кожний реєстровий полк мав на Низу Дніпра свою полкову січ, яка слугувала йому матеріальною базою щодо промислу і була складовою частиною першої лінії оборони від нападів кримських татар.**

Нами встановлено, що Канівський реєстровий козацький полк мав свою січ на півострові Микитин Ріг (територія сучасного міста Нікополя, районного центру Дніпропетровської області). На базі Канівської Січі (на Микитиному Розі) і був обладнаний

¹ Зазначимо, що польський уряд, починаючи з першої козацької реформи 1570–1572 рр. прагнув створити надійне державі реєстрове козацьке військо, але пасіонарні запорожці не трималися реєстру, бо для них военний промисел був потребою. Сформувати вірне Речі Посполитій шеститисячне реєстрове козацьке військо за Куруківською угодою 1625 р. вдалося через те, що внаслідок показачення Січчю волості (протягом перших двох десятиліть XVII ст.), до складу війська Січі потрапило «господарське» козацтво (визначення М. Грушевського) із психологією поміркованого егоїзму та інстинкту самозбереження, яке виживало завдяки приватному землеволодінню і трималося реєстру, незважаючи на багаторічну затримку платні за службу.

урядовий форпост для виконання реєстровими полками залогової служби на Низу Дніпра. Про це свідчить, зокрема, наказ великого коронного гетьмана М. Потоцького від 13.02.1648 р. канівському полковнику: «Оскільки вашій милості довірена запорозька резиденція, поспішайте нашвидкоруч на Запоріжжя, щоб розгромити цього бунтівника (Б. Хмельницького. – І. С.). На допомогу придаю пп. Чигиринського і Переяславського полковників і наказую, щоб ви в.м. і всі разом намагалися або спіймати цього зрадника, або знищити...» [4, с. 14, 15] (виділено мною. – І. С.). Отже, виходячи з цього наказу, можемо зробити висновок, що комендантська й інтендантська служби на Микитиному Розі були доручені полковнику Канівського реєстрового полку. Іншими словами, він був господарем цього форпосту, який дислокувався на його Канівській полковій січі. Розміщалися реєстрові полки у своїх куренях. Так, великий коронний гетьман С. Конєцпольський у листі до польського короля від 19.09.1639 р. повідомляв, що на Запорожжі була затримана ватага козаків, які «... не хотіли прийти до куреня пана Секежінського (полковник Канівського реєстрового полку. – І. С.), а, ховаючись по лугах та очеретах, запасали борошно та порох, аби знов якусь екскурсію вчинити на море. Помітивши це, п. Секежінський вхопив кількох поводитирів їх, котрих важніших, а інші пішли в свої дніпрові уходи» [2, с. 27, 28].

Отже, на Микитиному Розі існувала січ, але Канівська, тобто Канівського реєстрового полку, на базі якої упродовж 1638–1648 рр. дислокувався польський урядовий форпост, а протягом 1650–1652 рр. – залога Б. Хмельницького у складі 300 козаків під командуванням полковника Гулака [11, с. 413, 415].

Якщо ж не існувало Микитинської Запорозької Січі, то тоді виникає закономірне питання: на яку ж Січ спирався Б. Хмельницький, піднімаючи повстання проти польської влади? Щоб відповісти на це питання, звернемося з цього приводу до самого Б. Хмельницького.

У листі від 13 березня 1648 р. з острова Томаківка до М. Потоцького, де Б. Хмельницький пояснює причини, які вимусили його самого та його соратників тікати на Запорожжя, він зазначає, що був атакований двома реєстровими козацькими полками (Черкаським і Чигиринським), напад яких вдалося відбити, а далі подає цікаве повідомлення, яке підтверджує, що його діяльність

із підготовки повстання не пов'язана з Микитиним Рогом. Зокрема, Б. Хмельницький пише: «Дійшла до нас і звістка про те, що в.м-ть, м.м. пан, хочеш знати, з чиєї намови і поради Хмельницький вступив до черкаської Січі. Отже, повідомляю в.м., нашого м-го пана, що всі черкаські і сотники дали на це згоду і наказали нам йти безпечно, для чого нам і Січі з борошном попустили. А вся чернь, дивлячись на них, старшин своїх, віддала нам прапори та бубни і, порадившись з нами, вирішила, впоравшись у своїх господарствах, прийти до нас» [3, с. 30, 31] (виділено мною. – І. С.). Це повідомлення Б. Хмельницького свідчить про те, що центр його повстання спирався на матеріальну базу Черкаського реєстрового полку (за згодою сотенної старшини та рядових козаків). Ця база розташовувалася у Великому Лузі на острові Томаківка і мала назву Черкаської Січі. Отже, готуючи повстання, Б. Хмельницький спирався не на Запорозьку (Микитинську) Січ, якої не існувало, а на полкову Черкаську Січ. Вже зазначалося, що під час знищення Базавлуцької Запорозької Січі реєстровці захопили коші-січі на островах Великого Лугу, які були структурними підрозділами Січі і на яких господарем було низове козацтво. Тепер же ці острови стали січами реєстрових полків. Таких січей було шість (за кількістю полків): Білоцерківська, Канівська (Микитинська), Корсунська, Переяславська, Черкаська (Томаківська) та Чигиринська.

Загальновідомо, що у січні 1648 р. Корсунський реєстровий козацький полк, що перебував у складі урядової залоги на Микитиному Розі, підняв повстання. Його командир полковник С. Гурський разом із загоном драгунів утік на волость, а полк з трьома гарматами малого калібру прибув на Томаківку до Б. Хмельницького. У 20-х числах квітня 1648 р. у Великий Луг до Томаківки на допомогу Б. Хмельницькому прибув Тугай-бей з 20-тисячним загоном татарської кінноти.

Ще одним підтвердженням того, що Томаківка, а не Микитин Ріг, була на Низу Дніпра центром повстання під керівництвом Б. Хмельницького, є, по-перше, той факт, що він, вирушаючи з військом на волость, залишив на укріпленій Томаківці гарнізон у складі 50 козаків [6, с. 30]. По-друге, саме цей острів був у центрі уваги флотилії з реєстровими козаками, що прибула до безлюдного Микитинового Рогу 3 травня 1648 р. (за розрахунками),

щоб розправитися з Б. Хмельницьким, який уже вів облогу суходільної частини польського війська на Жовтих Водах. Водночас, коли 4 травня 1648 р. підрозділ реєстровців на чолі з осавулом І. Барабашем і полковником М. Кричевським руйнував фортифікацію Томаківки (її козацький гарнізон здався без бою), козаки реєстрових полків (флотилія стояла у Кам'яному Затоні навпроти Микитиного Рогу) підняли повстання, перебили полонізовану старшину, обрали за старшого Ф. Джалалія і оголосили себе складовою частиною армії Б. Хмельницького [4, с. 30]. У середині дня 13 травня Ф. Джалалій з реєстровими полками прибув до Б. Хмельницького в район Жовтоводської битви.

Уже зазначалося, що за повідомленням С. Величка, Рада Микитинської Запорозької Січі обрала 19 квітня 1648 р. Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького [7, с. 59]. Якщо ж не існувало в цей час не тільки Микитинської Січі, а й будь-якої іншої, то коли і де Б. Хмельницький був обраний на цю посаду? На мою думку, є всі підстави стверджувати, що після прибуття 13.05.1648 р. Ф. Джалалія з реєстровими полками в район Жовтоводської битви тут, з метою встановлення єдиноначальності у війську, відбулася розширена козацька рада, згідно з рішенням якої Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького. Про це свідчить, зокрема, той факт, що починаючи з першого дня (тобто з 27.05.1648 р.) після завершення Корсунської битви, яка є продовженням Жовтоводської битви, документи регіонального рівня й листи до московського царя та його воєвод Б. Хмельницький підписує відповідно до новообраної посади, тобто як «гетьман Війська Запорозького й.к.м.» [3, с. 31, 32, 48–51]. **Враховуючи нелегітимність цієї посади в державній структурі Речі Посполитої**, у листах до польського короля та шляхтичів Б. Хмельницький підписується як «старший й.к.м. Війська Запорозького» [3, с. 31–58]. Тільки з кінця липня 1648 р. у листах до польських шляхтичів і комісарів (очевидно, відчуваючи свою могутність та враховуючи період безкоролів'я в Речі Посполитій Б. Хмельницький підписується як «гетьман, з Військом Запорозьким» [3, с. 59–79]. Після обрання королем Польщі Яна Казимира повний підпис Б. Хмельницького на документах (з грудня 1648 р. по вересень 1653 р.) має таку форму: «гетьман з його королівської милості (скорочено – гетьман з й.к.м. – І. С.) Військом Запорозьким» [3, с. 85, 86, 103–105, 303].

Підсумовуючи, зазначимо, що Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади в Україні, спирався на матеріальну і військову базу полкової Черкаської Січі Черкаського полку реєстрових козаків, у якому «всі черкаські і сотники дали на це згоду». Ця січ розташовувалася на острові Томаківка. На Микитиному Розі у цей час розташовувалася полкова Канівська Січ Канівського полку реєстрових козаків, на базі якої був обладнаний польський прикордонний форпост, у якому полки реєстрових козаків виконували залогову службу за графіком змінного чергування.

Бібліографічні посилання

1. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : у 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 7.
2. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : у 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2.
3. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961.
4. Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965.
5. Історія України в документах і матеріалах / М. Н. Петровський, В. К. Утілов. – К., 1941. – Т. 3.
6. *Леп'явко С. А.* Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) / С. А. Леп'явко // Україна в Центрально-Східній Європі : студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000.
7. Літопис Самійла Величка : у 2 т. – К., 1991. – Т. 1.
8. *Меметов А.* Крымские татары (Ист.-лингв. очерк) / А. Меметов. – Симферополь, 1993.
9. *Мищик Ю. А.* Козацький край : нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Мищик Ю. А. – Д., 1997.
10. *Петровський М. Н.* Псевдо-діяріуш Самійла Зорки / М. Н. Петровський // Записки іст.-філол. відділу ВУАН, 1928. – Кн. 17.
11. *Слабченко М.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Слабченко // Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999.
12. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. / І. С. Стороженко. – Д., 1996. – 320 с. + 3 вкл.
13. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Книга друга: Генезис, еволюція та реформування орга-

нізаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007. – 418 с. – 9 вкл.

14. *Стороженко І. С.* Лицарська гіпотеза утворення Запорозької Січі / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2003. – № 5.

15. *Стороженко І. С.* Організаційна структура козацтва, що передувала утворенню першої Запорозької Січі (друга половина XVI ст.) / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2004. – № 2.

16. *Стороженко І. С.* Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2005. – № 1.

17. *Стороженко І. С.* Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. (продовження) / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2005. – № 2.

18. *Tadeusz Krzastek.* Żółte Wody – 1648 / Tadeusz Krzastek, Wiesław Majewski, Mirosław Nagielski, Iwan Storożenko. – Warszawa, 1999.

Надійшла до редколегії 26.11.09

УДК 94(477.7) 325 (=16 2.1=512.145) «170 0/1800»

В. В. Грибовський

ГО «Інститут суспільних досліджень» (м. Дніпропетровськ)

НИВЕЛЯЦІЯ ТРАДИЦІЙНИХ ПОТЕСТАРНИХ І ЕГАЛІТАРНИХ СТРУКТУР ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА В ОСТАННІ ДЕСЯТИЛІТТЯ ІСНУВАННЯ СІЧІ

Виокремлено традиційні потестарні і егалітарні структури запорозького козацтва, розглянуто їхню нівеляцію як наслідок стабілізації кордонів на російсько-турецькому порубіжжі; простежено тенденції соціальної диференціації козацької спільноти та рангового стратифікування керівної верстви Коша.

Ключові слова: потестарні та егалітарні структури, степове порубіжжя, гінтерланд, запорозьке козацтво, Російська імперія.

Вычленены традиционные потестарные и эгалитарные структуры запорожского казачества, рассмотрена их нивеляция как следствия стабилизации границ на российско-турецком пограничье; прослежены тенденции социальной дифференциации казачьего сообщества и ранговой стратификации руководящей прослойки Коша.

Ключевые слова: потестарные и эгалитарные структуры, степное порубежье, гинтерланд, запорожское казачество, Российская империя.

© Грибовський В. В., 2009

The article is devoted to the selection of Zaporozhian Cossack's traditional potestary and egalitarian structures, observes the tendency of their nivellation as a consequence of the Russian-Turkish border stabilization; investigates the tendency to social differentiation of the Cossack society and rank stratification processes within ruler-classes of the Kish.

Key words: potestary and egalitarian structures, Steppe border zone, hinterland, Zaporozhian Cossacks, Russian empire.

У науковій літературі з історії запорозького козацтва існує значний комплекс напрацювань, що висвітлює соціально-політичну організацію Січі та управління Запорозькими Вольностями. Якщо не залучати до розгляду твердження про маргінальний характер козацьких спільнот, то в цьому масиві основні концептуальні бачення типологічної сутності владних відносин на Січі можна звести до такого: чернечо-лицарський орден (А. О. Скальковський), демократична республіка/община (О. Я. Єфименко, Д. І. Яворницький), осередок антифеодальної боротьби, в якому зароджувалися буржуазні відносини та капіталістичний тип економіки з відповідним демократичним устроєм (В. О. Голобуцький). Перелічені позиції мають спільним те, що ставлять козацьку спільноту в ту чи іншу відповідність до феодальних утворень пізнього Середньовіччя, тобто розглядають їх у межах стадіальної шкали: дофеодальне, феодальне, післяфеодальне. При цьому з розгляду випадає одна з найсуттєвіших характеристик козацтва – його прикордонне розташування, котре не могло не впливати на організаційні основи козацтва та його діяльність. Так само не було помічено і те, що зміни станів степового кордону йшли у тісній кореляції з трансформаціями козацької спільноти.

Цим дослідженням ми визначили собі завдання з'ясувати зміст трансформації елементів політичної системи Війська Запорозького в 50–60-ті рр XVIII ст. і простежити їх відношення до процесу стабілізації російсько-турецького кордону в Північному Причорномор'ї, що розпочався після укладення Константинопольського мирного договору 1700 р. і був поглиблений Білградським миром 1739 р. Головна увага зосереджена на часі перебування останнього кошового отамана Петра Калнишевського при кошовій булаві, а заодно – на питаннях видозміни використовуваного ним владного ресурсу, що дозволяв йому бути офіційним очільником Січі спочатку епізодично (у 1762 р. і 1763 р.), а згодом

постійно (1765 р. – 1775 р.), звівши нанівець значення інституту загальної козацької ради і виборності старшини.

Запорозьке козацтво опанувало незвичний для української хліборобської людності степовий простір. Вихід за межі «титульної» території (гінтерланду) та властивих їй форм соціально-політичного життя, спричиняв до відродження архаїчних принципів суспільної організації. Серед них – егалітаризм, тобто принцип статусної рівності, що існував у додержавних утвореннях і, звісно, не мав нічого спільного з проголошеним Французькою революцією кінця XVIII ст. формулою: «свобода, рівність і братерство», а тяжів до архаїчних, до державних типів політогенезу. Наголосимо на тому, що егалітарні і потестарні структури Запорозжя були витлумачені народницькою історіографією у категоріях демократії, соціальної справедливості та вищих громадянських чеснот, чим було закладено чинну й до сьогодні історіографічну традицію. Так, Д. І. Яворницький писав: «Запорожская община доходила до полного идеала равенства, неизвестного ни в древнем мире, ни в средних, ни в новых веках; господствовавшее здесь начало равенства проходило везде: во время общих собраний, при выборах войсковых старшин, при управлении сичевом ... и в частной жизни» [25, с. 11]. Або ще: «На Запорожье, господствует совершенное равенство и народоправление... [Существует] государство чисто демократического характера» [23, с. 2]. В. О. Голобуцький, заперечивши такий, на його думку, «ідеалізований погляд на запорозьке життя», висунув тезу про те, що у середовищі запорозького козацтва ще наприкінці XVI ст. відбувалися процеси майнової диференціації [4, с. 58, 166]. Однак цей дослідник для аргументування своєї тези переважно оперував джерелами часів Нової Січі, головним чином 50-х – першої половини 70-х рр. XVIII ст.

Добір матеріалу пізнього періоду існування низового козацтва не дає підстав для того, щоб отримані на його основі висновки у простій ретроспективі екстраполювати на попередні двісті років козаччини. Отже й говорити про те, що із самого початку (та, власне, й наприкінці) на Запорозжі існували класові антагонізми на основі майнової нерівності, немає вагомих підстав. Так само як і стверджувати про класовий характер соціальних конфліктів на Січі, а тим більше про

буржуазно-капіталістичний характер козацьких господарств пізнього періоду.

Отже, Д. І. Яворницький мав усі підстави виокремлювати «рівність» і «народоправство» як глибинні структури козацької спільноти, котрі помітно видозмінилися протягом XVIII ст. Найголовніше, що потребує на застереження, – витлумачення їх у контексті політичної культури XIX ст. У зв'язку з цим цілком доречно розглянути висновки і спостереження сучасної російської дослідниці М. А. Риблової, напрацьовані на основі етнографічного розгляду донського козацтва. Дослідниця наголошує на тому, що раннє козацтво становило феномен, формування і розвиток якого зумовлювалися двома головними чинниками: статевою однорідністю та перебуванням у маргінальному просторі в екстремальних умовах. Маргінальний характер цього простору – водночас і порубіжний (тобто на краю суспільства) і здобичницький – спонукав до відтворення архаїчних структур, котрі мали коріння «в глибинах... соціокультурної традиції», суспільства гімтерланду. Егалітарний характер козацьких спільнот цілком доречно верифіковано нею як «братство», що формувалося за статевою ознакою [16, с. 12–14]. Загальне спрямування висновків М. А. Риблової акцентує протиставлення титульної території (гімтерланду) і Дикого Поля. Утім дослідниця далека від радикального відмежування степового порубіжжя від гімтерланду: козаки сприйняли «вельми архаїчні форми співжиття», однак вони ж і були носіями досвіду державного життя, від якого пішли у степ, і перебували під його впливом, навіть будучи на степовому порубіжжі [16, с. 40].

Запорозькі Вольності до початку XVIII ст. усім загалом своїх територій складали аморфну порубіжну смугу, не маючи визначеної лінії кордону з південними кочовими сусідами та, відповідно, системи її убезпечення регулярною прикордонною службою. Демаркацію кордону на степу вперше було здійснено тільки у 1705 р., відповідно до приписів Константинопольського мирного договору. Відсутність кордону, а заодно й стабільного контролю з боку будь-якої з порубіжних держав, сприяла тому, аби здобичницький промисел залишався одним із основних занять прикордонного населення. Вірогідно ухадницька експлуатація степу і форми самоорганізації ухадницьких ватаг заклали глибинні організаційні основи запорозького козацтва. Сезонний характер пе-

ребування козаків на Січі зберігався упродовж усього часу її існування; навіть в останні десятиліття існування Запорозжя значна кількість козаків, пробувши на Низу з весни до осені, зиму проводила «на волості», себто в Городовій Україні (гінтерланд). З уходницькими ватагами слід пов'язати походження запорозьких куренів, кожний з яких, як ми побачимо нижче на прикладі Кушівського куреня, комплектувався з мешканців окремої місцевості, котрі на Січі підтримували зв'язки земляцтва, часто будучи родичами. Не інакше, як від уходництва походить запорозький звичай щорічно проводити загальновійськову раду, на якій спершу розподіляли угіддя між куренями, а потім обирали старшину. Зрештою, традиційна заборона перебування жінок на Запорозжжі (котрої, звісно, дотримувалися далеко не завжди, хоча ми не маємо свідчень про перебування жінок власне на Січі) також слугувала означенням Дикого Поля як терену сезонної здобичницької експлуатації, протиставленого титульній території, її родинним цінностям та розміреним ритмам хліборобської праці.

Розташувавшись на перехресті християнської та ісламської цивілізацій, хліборобського й кочівницького світів, запорозьке козацтво формувалося як прикордонне суспільство, що істотно різнилося від суспільств із типовим для феодальної доби поділом на духовенство, шляхту та поспільство, пануючих і підвладних, майновою нерівністю, кодифікованим правом та розгалуженим адміністративним апаратом. Такий феодалізм існував у Польсько-Литовській державі, що володіла Україною; як процес рефеодалізації можна представити прагнення козацької старшини Гетьманщини до нобілітації. То ж козацтво, попри свій зв'язок із порубіжжям, перебувало у сфері політичної культури Речі Посполитої; як «відблиск гінтерланду» (за Я. Р. Дашкевичем), релігійні, правові, соціальні, політичні тощо елементи, чинні для титульної території, поширювалися на порубіжжя і повсякчас впливали на функціонування тамтешніх владних та суспільних інститутів. Проте останні хоч і перебували під впливом гінтерланду, до того ж і не втрачаючи із ним зв'язку, та все ж випрацьовували власні уклади, максимально адаптовані до степового порубіжжя. Світоглядні імперативи запорозького козака були густо замішані на військській шляхетській етиці, зневазі до комфорту й приватної власності, нехтуванні мирною хліборобською працею, як справою «мужиць-

кою». Звідси пагордлове ставлення до невійськового населення Запорозьких Вольностей – сиднів та гречкосіїв. На противагу «нікчемним» посполитим, козаки називали себе «лицарством», наче й претендуючи на статус і привілеї рицарсько-феодальної верстви, як домінанти гінтерланду. Цілком шляхетською рисою можна вважати те, що серед низового козацтва не культивувалися ідеали ощадливості та поваги до багатства, не було й тіні того, що німецький соціолог Макс Вебер назвав «протестантською етикою та духом капіталізму». І хоч звичай смітити грошима й справді личив шляхетній вдачі лицаря, на кшталт оспіваного Адамом Міцкевичем пана Тадеуша, втім заперечення цінності багатства як такого, а заодно і спадкової гербованої шляхетності – це суто козацька риса. Заможного козака-дуку зображено в українських історичних піснях та думах аутсайдером козацької вольниці. Принципи правової та майнової рівності, зневаги до спадкових привілеїв та соціальної ієрархії виступили в ролі глибинних архетипів, що визначали повсякденну поведінку людей степового порубіжжя XVI–XVII ст. **і формували стиль їхнього повсякденного побуту.** Адже такий побут творився тими, хто тікав від феодальної залежності, боргової кабали та прискіпливого ока державної бюрократії, будь-то польської, російської чи української гетьманської. Не хліборобська праця, а здобичництво, «луплення татарських чабанів», тобто військовий промисел, були разом із рибальством і мисливством основними елементами традиційної господарської діяльності низового козацтва. Запорожжя і Гетьманщина (Городова Україна), Низ і «волесть» – попри свій зв'язок – становили два різних (у строгому етнографічному розумінні) господарсько-культурних типи і соціально-політичні спільноти, створені одним українським етносом. У Дикому Полі запорожці творили осібний соціальний устрій на засадах додержавного егалітаризму, на який до того ж сильно вплинули тюркські соціальні інститути та політичні традиції євразійського степу.

У межах невеликої і, здебільшого, оглядової статті ми можемо лише побіжно окреслити вторинні потестарні та егалітарні інститути, використовуючи ці поняття, вживані в етнології та історії додержавних (первісних) суспільств. Ми називаємо їх «вторинними», зважаючи на зазначене М. Рибловою відтворення козацькими спільнотами певних архаїчних типів суспільної орга-

нізації і усвідомлюючи, що саме по собі козацтво не було архаїчним суспільством, бодай тому, що саме перебувало під впливом гінтерланду і у зв'язку з ним. Утім, в якості найголовніших елементів, що характеризують відмінність порубіжних структур козацтва від титульної території, слід виокремити притаманні власне Запорозжю інститути, котрі обмежують майнове розшарування, відсутність централізованої редистрибуції (або зародкові форми такої), що унеможливлювало концентрацію великої власності у приватних руках. Так само відзначимо і своєрідність інституту власності на Запорозжі, позначену домінуванням колективних форм власності (наприклад куреня) над приватною. Подібне спостерігав А. М. Хазанов у євразійських номадів, відзначивши, що суспільна диференціація кочовиків пригальмовувалася зокрема такими чинниками, як низька густота населення та рухливий характер господарської діяльності [15, с. 272–275]. Про власність, наприклад, Кушівського куреня можемо судити з матеріалів слідства над учасниками грудневого 1768 р. повстання на Січі. Так, цьому куреню належали: «сокири курінні», скатерті, скло, «рушники шиті» тощо. Щонайголовніше, курені виступали суб'єктами господарської діяльності внаслідок того, що кожного року на січовій раді власне між куренями розподіляли угіддя способом жеребкування.

Не завжди з розподілами угідь між куренями була пов'язана практика займанщини – індивідуальна експлуатація нічиєї землі (хоч вона на загал вважалася власністю Війська Запорозького). Споруджені на цій «нічий» землі будівлі, вирощена худоба та збіжжя мали свого індивідуального власника. Проте і в цьому випадку ми дуже часто маємо справу не з приватною власністю, а з різновидами «артільної складщини». У зв'язку з цим цікавий матеріал подає «Реєстр парафіян Нікопольської Свято-Покровської церкви» 1782 р. Так, у містечку Микитиному будинки, в яких мешкали запорозжці, зазвичай мали від двох і більше власників, в них жили ще кілька «товаришів» і наймитів. Наприклад, Мокій Гулик (пізніше відомий як старшина Чорноморського козацького війська) мав у Микитиному будинок як спільну власність («неразделенное имение») з Кирилом Гаркушею. У цьому будинку крім Гулика і Гаркуші мешкали їхні товариші – Іван Червоний та Василь Сухий, а ще 3 наймити («служители»)

[1, с. 15]. Це «неразделенное имение» згодом, після смерті Гаркуші, опинилося у власності Гулика. Складене у Нікополі свідоцтво 1785 р. посвідчує, що Гаркуша брав у позику 1500 рублів у прем'єр-майора Л. В. Великого, яку, згідно із заповітом останнього, Гулик сплатив нікопольській Свято-Покровській церкві з відсотками, що склали 100 рублів [1, с. 57].

Традиційна влада кошового отамана над січовим товариством не була санкціонована кодифікованим правом, а регулювалася звичаєм і трималася здебільшого на авторитеті та силі особистості конкретної людини. Від здатності козацького ватажка організувати вдалий і багатий здобиччю воєнний похід, витребувати від монарха-сюзерена грошове й хлібне жалування, обстоювати права і привілеї Війська Запорозького, а також без конфліктів розподіляти між куренями військову здобич та угіддя для промислів залежала тривалість його порядкування в Коші. Один лідер егалітарної спільноти досить легко замінювався іншим, якщо втрачав здатність бути для неї корисним. Козацьке звичаєве право регламентувало владу кошового і перешкоджало перетворенню її на довічну чи належну до вузького кола старшин: «на раді і на війні він – отаман, а в хаті – рівний, товариш» [3, с. 241]. Як протидія концентрації влади в одних руках був і розподіл функцій між кошовим отаманом і писарем, при цьому кошовий отаман мусив публічно демонструвати свою неписьменність і надавати офіційні документи писарю для оприлюднення на військовій раді. Справа не в тому, що кошові отамани справді були неписьменними (деякі з них, зокрема Пилип Федорів-Пилипенко добре володіли грамотою), а в усталеному звичаї, що передбачав публічність влади.

Російсько-турецька війна 1735–1739 рр. принесла до степового порубіжжя новий розпорядок життя, закріпивши тенденцію до стабілізації кордонів Росії, Польщі та Османської імперії у Північному Причорномор'ї. Запорожжя потрапило під міцний контроль російської прикордонної адміністрації в особі київського генерал-губернатора й колегії іноземних справ. Північна межа Запорожжя була заблокована російськими гусарськими та пікінерськими полками. Цю територію російський уряд намагався вилучити з українського етнічного простору, заснувавши тут Новосербію і Слов'яносербію та заселивши іншоетнічним субстратом. У 1764 р. на цих землях створено Новоросійську губернію,

що неухильно розширювала свою адміністративну мережу вглиб степового простору. А безпосередньо в самій Січі розташувався Новосіченський ретраншемент з російським гарнізоном, озброєним артилерією.

Російський уряд, дотримуючись зафіксованих у Білградському договорі 1739 р. мирних зобов'язань стосовно Туреччини, заборонив запорожцям вести самостійні військові дії проти турецьких підданих – кримських татар і ногайців, завдавати їм будь-яких збитків. Стаття 10 договору визначила розгляд запорозько-татарських суперечок на прикордонних комісіях за участі російських, запорозьких, турецьких й татарських представників [9, с. 38]. У 1742 р. російські та турецькі урядові комісії проклали лінію російсько-турецького кордону, що позначалася візуально-прикметними знаками (курганами, «сітчатками») і проходила по річках Берда і Конські Води (Конка) до місця впадіння останньої в Дніпро, а далі – вниз по головному руслу Дніпра через плавні до річки Кам'янки й середньої течії Південного Бугу [6, с. 834–835]. Ламаючи складний комплекс взаємин і відшліфовані століттями способи взаємодії запорожців із тюркомовними сусідами, російська і турецька прикордонні адміністрації почали систематично втручатися до повсякденного життя населення степового порубіжжя. Традиційні форми життєдіяльності запорожців, ногайців і кримських татар піддалися прискіпливій регламентації з боку обох імперських урядів. Законодавство обох імперських держав заборонило освячений місцевим звичаєвим правом здобичницький промисел. Як писав із цього приводу український історик Михайло Слабченко, «Здобичництво XVIII ст. то – антиправне явище, проти якого боролосся Запорозжжя, зовсім не базуючись на ньому, як легальний спосіб здобувати блага воно саме й перестало існувати в XVIII ст.» [2, с. 186].

Життя на порубіжжі стрімко змінювалося, заодно й трансформувалася організація влади Війська Запорозького. У 1740–1750-х рр., за кошових отаманів Якіма Ігнатовича Малого, Олексі Білицького, Григорія Федоровича Лантуха та Пилипа Федоровича Пилипенка, загальна військова рада втратила колишнє значення і витіснилася сходками курінних отаманів, військової старшини, а також «старих» або «значних» козаків. За словами одного сучасника, порядок обрання старшини на військовій

Раді «согласием старшины пересекся», сам же кошовий настільки збільшив свою владу, що «властен ... без всякого суда ... не ответствуя никому, приказать лишить жизни [козака]» [8, с. 632]. Старшина неодноразово пропонувала російському уряду реформувати Військо Запорозьке за зразком Війська Донського, завдяки чому кошовий і старшина стали б «непеременяемы».

Причин, котрі спонукали трансформацію організації влади на Запорозжжі годі шукати серед внутрішніх чинників. Наголосимо на тому, що запорозьке козацтво було традиційним суспільством, себто – орієнтувалося на традицію, постійне відтворення того комплексу відносин, що існував раніше. Звідси – така визначальна роль звичаїв і прецедентів, сакралізація «старовини». Дія зовнішнього чинника, а саме стабілізації кордонів на степовому порубіжжі, – ось та логічна підстава, яка дозволяє встановити причинно-наслідковий зв'язок у процесі нівеляції потестарних і егалітарних структур запорозького козацтва та виникнення тенденцій перетворення його на стратифіковане суспільство в останні десятиліття існування Січі. У якості непрямої аналогії, наведемо висновок А. Хазанова стосовно процесів стратифікації і суспільної диференціації у номадів: «Кочівницьке суспільство [саме по собі] не дає можливостей для стабільної соціальної диференціації тільки за рахунок внутрішнього розвитку. В якості стабілізатора повинен виступити зовнішній фактор» [15, с. 278]. Для запорозького козацтва (при всій його відмінності від номадних колективів, проте й зі значною кількістю аналогій) таким зовнішнім стимулом для суспільних диференціалізаційних процесів і «стабілізатором» виниклих стратифікацій виступав гімтерланд, котрий спромігся встановити контроль над степовим порубіжжям і переструктурувати кордони з аморфної межі на чітко проведений і задокументований лінійний кордон, гарантований дією центральної влади. Історично сталося так, що таким гімтерландом для Запорозжжя стала не Річ Посполита, не Гетьманщина (хоч і та, і інша прагнули встановити подібний контроль), а Російська імперія. Запорозька старшина була зацікавлена у тісній взаємодії з нею, оскільки ця взаємодія дозволяла виокремитися з недиференційованого козацького загалу і утвердити свій владний статус. Проте зиск від використання цього важелю можна було отримати до тієї міри, доки цей останній не починав створювати загро-

зу для всього Запорозжя як автономного утворення. Балансування на межі між зиском і його протилежністю склало основу діяльності останнього кошового отамана Петра Калнишевського, вихідця із середовища сотенної старшини Лубенського полку.

Перша документальна звістка про перебування П. І. Калнишевського на Запорозжі датована 1754 р., коли він посідав посаду військового осавула. Є більше підстав триматися думки про те, що Калнишевський, будучи сотенним старшиною Лубенського полку, потрапив на Січ після 1739 р., тобто по закінченню російсько-турецької війни. Його старші родичі Андрій і Давид (брати батька?) були козаками Кушівського куреня за кошівства Івана Малашевича, тобто під час перебування Війська Запорозького у кримському підданстві та заснування Нової Січі [3, с. 16]. Крім того, на Січі був ще один старший родич Петра Івановича – Зиновій, отаман Ведмедьківського куреня, котрий потрапив до запорозької депутації у Петербург у 1742 р. Можливо, Д. І. Кулиняк має рацію, вважаючи, що ця постать стала ключовою у появі П. І. Калнишевського на Запорозжі [13, с. 11], хоча й не подає належних аргументів. Як нам здається, на приїзд П. І. Калнишевського в Січ могли вплинути Андрій і Давид, принаймні до авторитетної пам'яті про них апелював старий козак Кушівського куреня Семен Чорний (бувний з ними «в прожити»), прохаючи Калнишевського про допомогу [9, с. 16]. Д. Яворницький розшукав поблизу гирла р. Базавлука старий запорозький цвинтар і могили з написом на хресті: «Калниш козак куреня Кушовського», котрий помер 5 жовтня 1749 р. Можливо, вона належала Андрію або Давиду Калнишам. Прикметно, що біля могили містилося пасмо Калнишиха, назва якого, напевне, походила від зимівника козака Калниша [24, с. 233–234], тепер воно затоплене Каховським водосховищем.

Не завжди на Січ приходили навмання, не маючи там ані родичів, ані підтримки земляків. Устаткувавши зимівник, запорожець зазвичай запрошував зі своєї батьківщини родичів та односельців для допомоги по господарству, часто – молодих племінників (оскільки сам зазвичай був неодружений). У разі успішного ведення господарства зимівник розростався до хутора чи села, як наприклад с. Шолохове, засноване в 1740 р. (Нікопольський район Дніпропетровської області). Взаємодопомога по лінії крив-

ної спорідненості та земляцтва помітно впливала на структуру соціальних зв'язків і визначала склад запорозьких куренів. У запорозькому товаристві, позбавленому стійких соціальних рангів та притаманної для гінтерланду стратифікації), важливим чинником соціалізації була належність до певних мікроколективів, створених на основі земляцтва. Вірогідно на ґрунті земляцтва виникли Уманський, Канівський, Менський, Батуринський, Корсунський, Донський та інші курені. У складі Кушівського куреня було багато вихідців із Роменщини та взагалі з Лубенського полку. То ж, вірогідно, Петро Іванович потрапив на Січ на запрошення старших родичів – Андрія та Давида Калнишів, котрі протегували йому своїм авторитетом у перші роки його перебування на Запорозжжі.

Життя на Запорозжжі часів Нової Січі помітно відрізнялося від попереднього періоду. Після укладення російсько-турецького мирного договору в Білграді 1739 р. на степовому порубіжжі державні кордони піддано чіткій демаркації, розгалузилася система підтримання їхньої безпеки і зросли обсяги державної регламентації життя прикордонного населення: запорожців, ногайців, кримських татар та ін. За влучним висловом М. Слабченка, тоді «і містечка переорганізовувалися на новий кшталт, хоча зовнішній вигляд їхній наче мало змінився: в них ще вешталися запорожці, але вже не гриміли постріли, не ляскали шаблі, чути було рипіння торговельних ваг, ніби хустками махали вітряки та брязкали гроші». Убезпечення порубіжжя від масштабних набігів кочовиків приваблювало на степові терени хліборобську та торговельну людність. Козаки та міщани Гетьманщини, особливо Лубенського та Полтавського полків активно залучалися до транзитної торгівлі, шляхи якої проходили через Запорозжжя. Зокрема полтавські купці та запорожці створювали комерційні товариства, що спеціалізувалися на кримській торгівлі, що транзитом проходила через Січ [14, с. 98–102]. Генеральна, полкова і сотенна старшина Гетьманщини завзято споряджала чумацькі валки у південному напрямку. Деякі з них, як наприклад, гетьманський старшина Онисим Кривицький, мали власні зимівники на Запорозжжі [16, арк. 108]. Розвиток торговельних операцій і господарських зв'язків потребував створення на Запорозжжі належної інфраструктури під контролем кошового отамана. За цих обставин по-

сади кошового і кошової старшини набули ключового значення; на процедуру обрання керівників Коша дедалі більше починають впливати представники торговельно-господарських верств Запорозжя, пов'язані з городовим козацтвом і гетьманською старшиною. Означена тенденція цілком пояснює, яким чином міг опинитися на Запорозжжі вже немолодий представник сотенної старшини з Гетьманщини і швидко зайняти керівні посади на Січі.

На Січі Петра Калниша записали в реєстри Кушівського куреня, до якого належали його старші родичі Андрій і Давид. У реєстрі Кушівського куреня за 1755 р., що налічував 460 козаків, його подано 10-м номером. Не є випадковим, що кушівським курінним отаманом був Калнишів земляк – Григорій Чорний, він же – полковник Самарської паланки [18, арк. 28, 35 зв., 128]. Розгалужена родина Чорних посідала помітне місце на Запорозжжі. До неї належали осавул Парфен Чорний, перевізький полковник Тарас Чорний, отаман Мишастівського куреня Мойсей Чорний, полковник Микола Чорний, писар Герасим Чорний. Прикметно, що їхні прізвища були вирізьблені на дверях церкви Покрови Богоматері в Ромнах як її фундаторів, що звісно пов'язує їх походження з Роменщиною. До речі, Семен Чорний, козак Кушівського куреня, був побратимом Андрія і Давида Калнишів [13, с. 16].

Етапи політичної кар'єри Калнишевського представлені його перебуванням на посадах військового осавула (1754, 1757 рр.), у складі депутації Війська Запорозького до Санкт-Петербургу (1755–1756, 1759–1760), військового судді (1758, 1761). З 1762 р. він – фактичний керівник Запорозжя. Значна кількість офіційних документів у цей період підписується власне ним, зокрема листи писарю Чугуївцю для проїзду до Петербургу для клопотання з приводу забораних у запорожців угідь; часто ім'я військового судді фігурує після підпису кошового Григорія Федорова Лантуха: «атаман кошевой Григорій Федоров. Войсковой судья Петр Калнишевский, атамани куренные и все товариство» [22, с. 18, 50]. Російська прикордонна адміністрація протягом цього року, поруч зі зверненням в офіційній кореспонденції за усталеною формою: «кошовому отаману з товариством», часто паралельно зверталася й до військового судді. Так, у листі графа П. Дев'єра від 9 серпня 1761 р. фігурує звернення: «государи мои приятные друзья Григорий Федорович и Петр Иванович» [19, арк. 82]. Прикметно, що

в листах гетьманської канцелярії значився лише один адресат: кошовий отаман без означення імені, а ієромонах Межигірського монастиря Феодорит звертався не до кошового отамана (офіційного ктитора монастиря), а до військового судді: «высокоблагородный господин Петр, славного Войска Запорожского Низового достойно почтенный судья» [19, арк. 101–108, 122]. Останнє вказує на те, що контроль за фінансовими та іншими владними ресурсами перебував у руках Калнишевського.

При цьому Калнишевський підкреслено виявляв зовнішні знаки шани до номінального кошового. У серпні 1761 р. він опікувався виготовленням «коляски» (карети?) для Григорія Федорова [19, арк. 84–85]. Будучи вже у віці і втомившись від керівництва Кошем, Федоров подав до генеральної військової канцелярії до А. Я. Безбородька прохання «в начатие нового года уволится». Ще 8 липня 1761 р. він клопотався у листі до гетьмана, аби його родичі, що мешкають у с. Піски Курінної сотні Лубенського полку, були звільнені від сотенних повинностей і підпорядковувалися лише гетьманській канцелярії. За собою ж він прохав залишити «нинішній його чин». Біографія кошового отамана Григорія Федорова-Лантуха може видатися хрестоматійним зразком життєвого шляху запорожця. Про себе він писав: «Я от малых моих еще лет пры Войске Запорожском Низовом в службе ... до пятидесяты лет нахожусь... Как и в прошлые крымские и во все походы был враженный против неприятеля в партиях прыступах и нещадя живота своего и ныгде не закрывая лица, поступал ревностно отчего и раны принимал и ныне в оном Войске Запорожском по разным ныжным чинам уже вторично по апробации вашей ясневелможности управляя, не малую должность, главным комендырем ... служу» [19, арк. 155, 209–210]. То ж, вірогідно, датувати народження Федорова можливо останнім десятиліттям XVII ст., тобто тим часом, яким усталено датують народження Калнишевського. Хоча безперечно, Федоров був набагато старший за нього; та, незважаючи на свій поважний вік і тривале перебування на високих посадах у Війську, він не накопичив значних статків. А життя Калнишевського складалося за іншим сценарієм: на той час він відзначився тільки переслідуванням гайдамаків і двома депутаціями до царської столиці; обставини його діяльності у період 1754–1762 рр. спонукають бачити в ньому особу, вік якої не міг перебільшувати 50 років.

Петро Калнишевський належав до нового покоління козацької старшини, призвичаєного до товарно-грошових відносин, що розгорталися в умовах існування мирних кордонів на степовому порубіжжі. Це старшинське угруповання й привело його до кошівської булави в 1762 р. Ми не маємо докладних відомостей про обставини першого обрання Калнишевського на кошового отамана. Проте соціальне обличчя його прихильників цілком зрозуміле: це – заможні козаки, які прагнули стабільних політичних умов та адміністративних гарантій для розвитку свого, орієнтованого на зовнішні ринки господарства. Конкурентів Калнишевського підтримувала запорозька сірома, яка трималася традиційних звичаїв, прилаштованих до здобичницького життя на степовому порубіжжі. Кошівство його попередника Григорія Федорова-Лантуха, за соціальним походженням близького до сіроми, прослідковується за документами до кінця липня 1762 р. [20, арк. 115 зв.].

12 вересня 1762 р. Калнишевський вже як кошовий отаман був присутній у Москві на коронації Катерини II [1, с. 375]. Проте після повернення на Січ, йому не довелося довго тримати булаву. Причина цього не тільки в негативній реакції російського уряду на спробу запорожців обрання нового кошового, але і в гострому протистоянні козацьких угруповань. Вплив партії сіроми на загальній раді 1763 р. спричинив до нового обрання кошовим отаманом Григорія Федорова-Лантуха, а наступного року – Пилипа Федорова, що було для обох козацьких угруповань вимушеним і тимчасовим компромісом. Певний час їх підтримував російський уряд, котрий вимагав від запорожців відмовитися від щорічного обрання старшини. Хоча уряд не міг бути задоволений тим, що Кіш очолює не реальний, а номінальний козацький урядовець, що не має сили впливати на події. Нестабільна ситуація на кордонах із Туреччиною, поширення гайдамацтва, безконтрольне поведіння запорозької сіроми диктували царату необхідність сприяти зміцненню влади кошового отамана, який би мав підтримку з боку заможного козацтва і старшини, а з іншого – був більш контрольований прикордонною адміністрацією, ніж висуванці від сіроми. Значне козацтво ставилося до таких намірів із зацікавленням, втім протидія більшості козаків примушувала російську владу бути поблажливою у цьому питанні.

Остаточного закріпивши за собою кошівську булаву у січні 1765 р., Калнишевський став призначати на ключові посади у Війську Запорозькому тих козаків, які у своїх господарських справах, кар'єрі й добробуті завдячували тільки йому особисто. Його першими помічниками стали військовий суддя Павло Головатий, котрий був перед тим військовим суддею, а також військовий писар Іван Глоба, який до того служив писарем на перевозах. Антон Головатий, пізніше відомий як один із керівників Чорноморського козацького війська, перш ніж стати військовим писарем, служив у команді «молодиків при боці кошового», був козаком Кушівського куреня, згодом – писарем Самарської паланки, потім старшиною в Коші, допомагаючи у канцелярській справі військовому судді та кошовому під час військових походів, а на 1768 р. вже бачимо його на посаді військового писаря. Рідний для Петра Калниша Кушівський курінь став відрізнятися від решти своїм привілейованим становищем. То ж Г. О. Потьомкін у листі до Калнишевського не випадково називав його «головним у Січі куренем» [1, с. 388, 522, 540]. Саме з Кушівського куреня кошовий добирав собі вірних служителів, а найчастіше – своїх земляків та родичів.

Управління Кодацькою паланкою Петро Іванович доручив своєму племіннику Йосипу Підгайному-Калнишевському. Ще будучи військовим суддею, Петро Калнишевський у 1761 р. до себе на Січ запросив Йосипа, котрий служив у Смілянській сотні під командою сотника Григорія Єременка; свого небожа він відряджав до Глухова для того, щоб познайомити із впливовими вельможами з оточення гетьмана [19, арк. 212]. Призначивши племінника полковником Кодацької паланки, землі якої простягалися від Нового Кодака до Нової Січі, він зміцнив свої позиції. Від'їжджаючи у справах за межі Запорозжя, кошовий зазвичай доручав йому слідкувати за своїм господарством. Полковий старшина Петро Хижняківський став полковником Орільської паланки після того, як виконав особисті доручення кошового, зокрема стягнув борг з одного чигиринського купця. Незмінним управителем величезного господарства Калнишевського протягом 20 років залишався Гарасим Чорний, представник розгалуженої родини Чорних, земляків кошового. У лютому 1775 р. Г. Чорний виконав почесне доручення Калнишевського – привіз з Петербургу литаври, надані козацькому товариству Г. О. Потьомкіним [1, с. 545].

Стрижем управлінської стратегії кошового отамана Калнишевського стала, з одного боку, боротьба із гайдамацтвом (на чому наполягав російський уряд і що відповідало прагненням значних козаків), з іншого — захист автономії Війська Запорозького. Міцності влади Калнишевського сприяли його особисті контакти із впливовими російськими вельможами та гетьманською старшиною. Кошовий надсилав їм щедрі дарунки та виконував різні доручення із торговельних та конфіденційних справ. І отримував з цього не лише торговельний, але й політичний зиск. Так, у відповідь на дарунок київському генерал-губернатору Воєйкову борзих собак Калнишевський у 1768 р. мав від нього запевнення: «всем под командою моею находящимся найкрепчайше подтверждено, даб[ы] отнюдь ничего противного ... к Войску Запорожскому принадлежащим [людям], чинить не дерзали, но напротив того, всякие снисхождения и приязнь оказывали» [2, с. 56].

Російська влада хоч і створювала загрозу для автономії Запорожжя, але, водночас, надавала кошовому отаманові і старшині можливість беззмінно перебувати на своїх посадах і поволі нівелювати егалітарні інститути, уособлені загальною військовою радою, на якій щорічно обирали керівників козацької спільноти. Дієвість «російського чинника» була вповні випробувана під час повстання січової сіроми 26 грудня 1768 р., котра ледь не позбавила Калнишевського не тільки влади, але й життя. Врятувавшись втечею через «верх потолочний» свого будинку і знайшовши порятунк у Новосіченському ретраншементі, кошовий отаман наступного дня придушив повстання, спираючись на підтримку козаків Кушівського куреня та російського гарнізону. При цьому маємо підстави зауважити про нектасовий характер повстання сіроми, а швидше про конфлікт між різними групами козацтва, котрі порізному ставилися до процесів стабілізації кордону і руйнування традиційного укладу. Серед представників так званої «сіроми» ми бачимо людей досить заможних, як, наприклад, Василя Кишенського. Останній, будучи «козаком знатним», упродовж 1750–1760-х рр. вів достатньо серйозні кредитно-фінансові операції і був впливовою особою серед торговців рибою, кримською сіллю тощо [21, арк. 58–59 зв.].

Таким чином, протягом 1750–1760-х рр. процес нівеляції традиційних потестарних і егалітарних структур запорозького ко-

зацтва відбувся в результаті зовнішнього чинника – стабілізації кордонів на російсько-турецькому порубіжжі, котрий був одним з елементів збільшення контролю Росії за українською периферією. Стабілізація кордону мала своїм наслідком привнесення до порубіжжя соціополітичних моделей, притаманних гінтерланду. Викладений вище матеріал дозволяє також дійти висновку про амбівалентне ставлення запорозької керівної верстви до збільшення обсягів присутності російської влади на теренах Війська Запорозького. З одного боку, російський централізм створював основу для виокремлення старшини від пересічного загалу козацтва і зміцнював її панівне становище, з іншого – послідовно згортав обсяги автономії Запорожжя як самоврядної спільноти. Ця амбівалентність обумовлювала непослідовність і суперечливий характер дій керівництва Коша в період, безпосередньо достичний до часу ліквідації Січі.

Бібліографічні посилання

1. *Анцишкін І. В.* Документи Нікопольської Свято-Покровської церкви у зібранні Нікопольського державного краєзнавчого музею / І. В. Анцишкін // *Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України.* – Вип. 1. – Нікополь-Запоріжжя, 2004.
2. *Гісцов Л. З.* До портрета П. Калнишевського / Л. З. Гісцова // *Архіви України.* – 1991. – № 3 (227), травень-червень.
3. *Гісцова Л. З.* Приватне листування Петра Калнишевського / Л. З. Гісцова // *Київська старовина.* – 1993. – № 3.
4. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К., 1994.
5. *Голобуцький В. О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування / В. О. Голобуцький. – Д., 2004.
6. *Инструмент разграничения земель между Россией и Портою в 1742 году // Записки Одесского общества истории и древностей.* – Т. 2. – Одесса, 1852.
7. *Кулиняк Д.* Лицар Дикого Поля: Історико-документальна повість-есе / Д. Кулиняк. – К., 2005.
8. *Лазаревський А.* Запорожжє в концє XVIII века (современная записка) / А. Лазаревский // *Киевская старина.* – 1889. – Т. XXVII, декабрь.
9. *Михнев Р.* Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века (1739–1756) / Р. Михнев. – М., 1985.
10. *Рыблова М. А.* Донское братство: казачьи сообщества на Дону в XVI – первой трети XIX века / М. А. Рыблова. – Волгоград, 2006.

11. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Д., 1994.
12. *Слабченко М.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Слабченко // Праці для виучування західно-руського та українського права. – Вип. VI. – К., 1929.
13. *Стороженко О.* Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа / О. Стороженко // Марко Проклятий. Повість. Оповідання / упоряд., передм. та приміт. П. Хропка. – К., 1989.
14. *Тищенко М.* Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. / М. Тищенко // Історично-Географічний збірник. Видає комісія для складання Історично-Географічного Словника України. – Т. 2. – К., 1928.
15. *Хазанов А. М.* Кочевники и внешний мир / А. М. Хазанов. Изд. 3-е, доп. – Алматы, 2002.
16. Центральний державний архів України у м. Києві. – Ф. 229, оп. 1, спр. 63. 1758–1761 рр. – Далі: ЦДІАК
17. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 120. 1762–1763 рр.
18. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 28. 1755–1757 рр.
19. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 67. 1759–1775, 1778 рр.
20. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 120. 1762–1763 рр.
21. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 234. 1769–1773 рр.
22. *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – Т. II. – Владимир, 1903.
23. *Еварницький Д. И.* Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский / Д. И. Эварницкий. – Новочеркасск, 1887 (Оттиск с журнала «Дон»).
24. *Яворницький Д. І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. – Ч. I. – Д., 2005.
25. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – Т. I. – К., 1990.

Надійшла до редколегії 30.11.09

УДК 94 (477) «17»

О. А. Репан

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СИСТЕМА ВЛАДИ ТА САМОВРЯДУВАННЯ В ЗАПОРІЗЬКІЙ ПАЛАНЦІ

Проаналізовано систему влади та самоврядування в запорізькій паланці.

Ключові слова: паланка, осавул, писар, отаман, система влади та самоврядування.

Проанализирована система власти и самоуправления в запорожской паланке.

Ключевые слова: паланка, есаул, писарь, атаман, система власти и самоуправления.

This research is about the system of government and self-government in Zaporozian palanka.

Key words: palanka, osavul, clerk, otaman, system of government and self-government.

Адміністрація паланки складалася з полковника, писаря, осавула, підписаря та підосавула. До складу управлінської вертикалі належали козацькі і посполиті отамани слобід, а також осадчі нових поселень. Забезпечення діяльності паланкової старшини відбувалося за рахунок місцевих зборів, наприклад третина мита з Кодацького перевозу лишалася в паланці.

Безпосередніми помічниками полковника у здійсненні влади в паланці виступали писар та осавул. При призначенні паланкова старшина отримувала з Коша документ, що адресувався полковнику та засвідчував призначення, як це було з кодацьким писарем Іваном Золотаревським.

Писар мав клопіт перш за все з обліком населення, реєстрацією податків, що надходили від слобід, виданням паспортів та веденням листування з різними офіційними інстанціями. У його компетенції також перебував архів.

Безпосередньо на писаря та паланкову канцелярію збирали з місцевого населення по 50 крб. на рік. Новоутворені (як, наприклад, Орільська) паланки спочатку мали збирати по 30 крб. на ці

¹© Репан О.А., 2009

потреби, але кількість населення і, відповідно, справ у канцелярії настільки швидко зростали, що виникала потреба в урівняння їх у правах зі старими паланками. Помічниками писаря були підписар та громадський писар.

Про деякого з паланкових писарів можемо сказати трохи докладніше. Наприклад, Василь Кумпан був козаком Джереліївського куреня. Він з'явився на Січі в 1751 р. і близько семи років переймався клопотами січової школи, причому його обирали отаманом. У 1759 р. Кіш призначив В. Кумпана писарем Кодацької паланки, але подальшої кар'єри козак робити не захотів і подався в послушники до одного з київських монастирів.

Надзвичайно яскравою постаттю є Іван Глоба, якого ми бачимо на посаді підписаря Самарського в 1762 р. Він був писарем в різних паланках та на перевозах і зажив у Війську Запорозькому слави «найрозумнішого козака». З 1765 р. був незмінним військовим писарем, воював. Два його зимівника розташовувалися в Самарській паланці, один – на р. Базавлук. Попри заможність, І. Глоба не був жадібною людиною – на його гроші в 1773 р. збудовано церкву в с. Гупалівка. За послідовне обстоювання інтересів козацької громади в 1775 р., після ліквідації Січі, був заарештований і засланий до Туруханського монастиря, де і помер.

Завдання паланкового писаря, поза безпосередніми обов'язками, могли бути найрізноманітнішими. Наприклад, самарські писарі Іван Ковалевський та Матвій Домаха в 1760 р. та 1761 р. відводили сіножаті російським військам. Доводилося боротися писарям і з незаконними покосами, як протовчанському Степану Чемерису в 1772 р. Ми вже згадували про фіксацію податків, яка відбувалася в паланковій канцелярії. На писаря також покладалася обов'язок збирання штрафів, як, наприклад, на самарського І. Золотаревського в 1770 р. Під час розслідування судових справ писар або підписар фіксували показання свідків. Не був чужий для цієї посади і прямий захист інтересів громади. Наприклад, самарський писар вів важкі переговори з комендантом російського гарнізону Старої Самарі, вимагаючи відшкодування збитків, завданих солдатами.

Осавул – це посада без чітко визначеної компетенції, виконавець полковничої волі. Судові, воєнні, фінансові завдання змінювали одне одного в його роботі – в залежності від наказів полков-

ника. Найчастіше саме осавул на місці з'ясовував обставини злочину, доповідаючи їх полковнику для прийняття судового рішення. Як і полковники, осавули здійснювали об'їзди паланкової території, стежачи за порядком. У такому випадку полковник передавав осавулу свій пірнач, що засвідчувало офіційність місії. Доводилося їм виконувати церемоніальні функції, як, наприклад, кодацькому осавулу Микиті Плакидину, який у січні 1758 р. супроводжував паланковими теренами кошового отамана Григорія Лантуха, що повертався з Глухова до свого зимівника.

Вступали осавули і в силове протистояння. Для громади Лоц-Кам'янки вкрай дошкульними були вирубки лісу, що їх проводили російські солдати. Численні офіційні звернення не мали ефекту. Значно переконаливішим виявився випадок, коли кодацький осавул за допомогою підписаря та козаків наздогнав солдатів прямо перед воротами Лоц-Кам'янського ретраншементу і, як говорить документ, не без застосування сили пояснив, що ліс належить місцевим мешканцям.

Треба наголосити, що часто-густо писарі та осавули діяли разом, як це було у щойно згаданому випадку. Наприклад, відведення сіножатей в 1772 р. здійснювали підписар Герасим Судаклій спільно з підосавулом Якимом Головком, а цього ж року протовчанські писар Мельник та осавул Заїка виряджали місцевий люд косити сіно за наказом Коша.

Бувало, коли спільні дії осавула та писаря несли зло громаді. Найтяжчими є злочини проти особи. Паланкові старшини, поставлені пильнувати порядок і закон, здійснювали і їх. Наприклад, влітку 1771 р. у Романковому попадя брехливо звинуватила селянку Ганну Харсун у викраденні сорочки. Здавалося би, дрібниця – ну не поділили щось жінки. Але до «дізнання» підключилися гості попової хати, паланковий осавул Кулаковський і підписар Микола, які жорстоко побили посполиту. Проте Г. Харсун, замість стерпіти, надіслала скаргу до Коша.

Небажання миритися із насильством і зловживаннями мешканці нашого краю демонстрували не раз, підкріплюючи його, в разі потреби, силою. У вересні 1761 до Кам'янки (Кодацька паланка) прибув паланковий писар Лук'ян Порожній. Без жодного приводу він заарештував посполиту Олену Ткач і згвалтував її. Наступного дня писар вимагав сказати, що Олена добровільно

була з ним, а після відмови почав бити і топтати ногами. На галас збіглися козаки і селяни, які виламали хатні двері і добряче побили писаря. Знаки його влади забрали, а сам Л. Порожній опинився під арештом. Кам'янчани не обмежилися цим – під гарячу руку потрапив піп, якого також добряче побили, а посполитого отамана Скока відсторонили з посади. Замість розібратися, паланкова влада зробила спробу діяти силою і визволити писаря. До Кам'янки з Нового Кодака приїхав осавул Іван Кирпань, який намагався заарештувати ініціаторів виступу. Розлючені кам'янчани відбили заарештованих і вступили в бій з паланковою командою.

Якщо паланкову старшину, проводячи умовні аналогії з сучасністю, ми можемо назвати представниками державної влади, то отамани слобід та десятники належать до місцевого самоврядування. Кожна слобода у Вольностях Війська Запорозького мала дві громади – козацьку та посполиту. Ці громади щороку обирали отаманів, які виступали посередниками у взаємодії громади з паланковою владою. Нижчим рівнем самоврядування була посада десятника.

Крім вирішення щоденних проблем козаків та посполитих отамани пильнували, щоби чужі не рубали ліс та не косили сіно. Прямим отаманським обов'язком було збирання грошових податків з одружених козаків та селян. За наказом Коша козацький отаман слободи включав до компутів (списків) новоприйнятих козаків. Без дозволу Січі такі дії були незаконними, в чому міг упевнитися самарчицький отаман Петро Рябий. Козацькі отамани відповідно до цих компутів виряджали козаків у походи, причому мали пильнувати їхнє спорядження. Новокодацький отаман Полтавець, козаки якого вирушили на форпости без провіанту, був покараний Кошем за недбалість.

Отамани, спираючись на підтримку громади, почували себе доволі впевнено. Яків Гончар, отаман слободи Мечебилівка, не віддав кріпаків ізюмського поміщика Норця його представникам. Думаю, ці родини – Погуляїв та Грицаїв – були йому вдячні. Офіційно не маючи на це права, отаман Одимківки Гнат Горобець допитав в'язаних на місці злочину солдат, які крали худобу. Внаслідок вдалого переконування один з них не витримав і виказав інших солдат, які крали коней у мешканців Одимківки.

Переважно владна субординація (Кіш – паланка – отаман – десятник) дотримувалася, проте вона не була «священною коровою» і в разі потреби порушувалася. Кіш іноді міг безпосередньо звертатися до отаманів і таким чином оминати бюрократичну драбину. Так було, наприклад, у січні 1764 р., коли посполитий отаман Нового Кодака отримав наказ із Січі, де докладно регламентувалася видача харчів козакам, які відряджаються деінде з пакетами і мають право вимагати провіант.

Так само маємо приклади прямого звернення отаманів до Коша. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. багато хто з посполитих перейшов у козаки, що радо віталось Військом. Проте податки з посполитих збиралися за старими ревізіями, де ці люди фігурували як посполиті – відповідно на тих, хто залишився, податковий тиск суттєво збільшився. Про це писав до Коша новокодацький посполитий отаман Федір Щербина, пропонуючи негайно провести нову ревізію.

Отамани пильнували громадські інтереси. Військовий довибиш Яків Соколовський, надісланий з низкою доручень до Кодацької паланки, встав на квартиру в Новому Кодаку та вимагав від посполитої громади харчів, які й отримав. Але отаман Бережний звернувся зі скаргою на Січ, оскільки цими діями довибиш перевищив свої повноваження. Оперативно розібравшись, Кіш наказав Я. Соколовському відшкодувати посполитій громаді Нового Кодака збитки.

Загалом не можна сказати, що спроби позловживати службовим становищем були такою вже рідкістю. Під тиском військового осавула Красовського самарчицький посполитий отаман Яків Гумен виділив йому громадські та паланкові сіножаті. Проте масові скарги козаків і посполитих швидко привели до того, що це рішення Кіш скасував, а вже колишнього військового осавула покарав.

Цікава історія, в якій багато паралелей із сьогоденням, пов'язана з отаманом Нового Кодака в 1754 р. Ничипором Пластуном. Його зловживання вийшли на світ Божий випадково – Кіш за наполяганням гетьмана К. Розумовського вимушений був провести перепис населення в північних паланках. Йшлося про повернення переселенців із Гетьманщини. У лютому 1754 р. до Нового Кодака прибули січові уповноважені – Іван Домонтович та Іван Чугуївець. Результати дуже здивували ревізорів – у місті раптом

з'явилося понад 100 додаткових дворів! Розмови з місцевими козаками і посполитими показали, що Н. Пластун спирається на підтримку заможних «стариків», обійстя яких він приховує від оподаткування. З частини ж необлікованих дворів податки збираються, а до січової скарбниці не доходять. При цьому отаман постійно збирає з населення гроші на «росходы городовие», але ці витрати робить у борг, не сплачуючи крамарям за взяте для міських потреб. Результатів розпочатого слідства ми не знаємо, проте імені Н. Пластуна як городского отамана більше не зустрічаємо.

Схильність до фінансових зловживань не минула навіть такий невисокий щабель посадової ієрархії як громадський писар. Отамани Кодацької паланки поскаржилися Кошу, що їхній громадський писар Кнуков наказав, немов би в оплату його роботи, збирати гроші з основних населених пунктів паланки. Новий Кодак мав дати махінатору 20 крб., Старий – 15, Романкове, Карнаухівка і Кам'янське – по 10. Найменше припало на Таромське і Тритузне – 6 і 3 карбованця відповідно. Кіш наказав кодацькому полковнику Василю Нечаю пояснити Кнукову його права і обов'язки. З кожного тяглого для писарських потреб збиралося по 10 копійок, з пішого – 5. Цим Кнуков мав і вдовільнитися і не провокувати гніву військових старшин.

Документи свідчать, що місцеві громади вміли себе поважати, причому були схильні втілювати це в певні символи. Прапор як символ гідності розглядали козаки, які мешкали в Новому Кодакі. Коли військо вітало кошового отамана П. Козелецького з передріздвяним Пилиповим постом 1747 р., козацька громада паланкового центру просила дозволу на виготовлення власного прапора. З цим прапором новокодацькі козаки хотіли виконувати завдання Коша. Мотив, який спонукає їх, один – честь. Звернення від імені новокодачан підписав городовий отаман Денис Таран, а полковник кодацький Василь Зеленко не заперечував проти такої ініціативи.

Про рівень впливу громади свідчить один цікавий випадок. За рішенням січового суду в березні 1765 р. на базарному майдані Нового Кодака за неодноразові крадіжки козакам Безносенку та М. Білому мали зламати по одній нозі. Екзекуція припала на церковне свято і козацька громада разом з посполитою звернулася до полковника І. Касяненка з проханням не карати їх так жор-

стоку. Полковник наважився на порушення і вирок Коша для крадіїв замінено киями.

Загалом, характеризуючи систему влади та самоврядування в запорозькій паланці, варто відзначити її простоту та ефективність. Невеликий управлінський апарат, який регулярно змінювався, взаємодіяв з самоврядними громадами. Очевидно, що ця система, як і будь-яка інша, не застрахована від зловживань або випадкових людей. Саме на невідповідність посаді полковника та осавула, які переважно «по гарячих борщиках» проводять час, скаржився до Коша самарський писар С. Хижняківський. Проте близькість влади до людини та наявна можливість прямого контакту громади та вищої влади (Коша) дозволяли системі працювати ефективно.

Бібліографічні посилання

1. *Архів Коша Нової Запорозької Січі*: Корпус документів 1734–1775. – Т. 1–4. – К., 1998–2006.
2. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К., 1994.
3. *Голобуцький В.* Запорозька Січ в останні часи свого існування / В. Голобуцький. – Д., 2004.
4. *Грабовський В.* Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Д., 2004.
5. *Історія українського козацтва* : нариси у 2 т. – К., 2006. – Т. 1–2.
6. *Кочергін І.* Козацький період в історії міста Дніпропетровська / І. Кочергін // Січеславський альманах. – Вип. 1. – Д., 2005. – С. 175–182.
7. *Лащенко Х.* Проблема лісокористування на Запоріжжі у світлі документів архіву Коша / Х. Лащенко // Південна Україна. – № 2 (1996).
8. *Мицик Ю.* Козацький край / Ю. Мицик. – Д., 1997.
9. *Полонська-Василенко Н.* *Запоріжжя* XVIII ст. та його спадщина. – Т. I–II. / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1965–1967.
10. *Слабченко М.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Слабченко // Козирев В. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) – Запоріжжя, 1999.
11. *Українське козацтво*: мала енциклопедія. – К. ; Запоріжжя, 2006.
12. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. Яворницький. – К., 1990–1991.

Надійшла до редколегії 23.11.09

УДК 94 (477.63) «18/19»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ
У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА ДОРЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРІОДУ
(XIX–ПОЧАТОК XX ст.)**

Розглянуто особливості місцевого самоврядування на Катеринослащині XIX – початку XX ст., показано його роль у зародженні громадянського суспільства.

Ключові слова: місцеве самоврядування, Катеринослащинина, громадянське суспільство, земські та міські установи, громадські ініціативи гласних.

Рассмотрены особенности местного самоуправления на Екатеринославщине XIX – начала XX вв., показана его роль в зарождении гражданского общества.

Ключевые слова: местное самоуправление, Екатеринославщина, гражданское общество, земские и городские учреждения, общественные инициативы гласных.

In clause features of local self-management on Katerinoslavshina in the 19th – at the beginning of the 20th centuries are considered, its role in origin of a civil society is shown.

Key words: local self-management, Katerinoslavshina, a civil society, zemski and city establishments, public initiatives of vowels.

У дореволюційний період історія місцевого самоврядування тільки-но почала вивчатися, а за радянських часів дослідження цієї проблематики було згорнуто через теоретико-методологічний стереотип про органи самоврядування царських часів як «п'яте колесо» в системі російського управління, яке не могло змінити основ суспільного устрою. Науковий і громадський інтерес до історії місцевого самоврядування пробудився за часів сучасної незалежної України. Утім слід констатувати, що ця проблема вивчена досить нерівномірно, що повною мірою стосується й історії нашого краю.

На сьогоднішній день історія дореформеного міського самоврядування на Катеринослащині досліджена вкрай недостатньо. Період від кінця XVIII ст. до середини XIX ст. висвітлено в роботі

¹© Світленко С. І., 2009

міського секретаря М. М. Володимирова «Первое столетие г. Екатеринослава 1787–9 мая – 1887 г.» (Екатеринослав, 1887), що являла собою доповідь Катеринославської міської управи до урочистого засідання Думи 9 травня 1887 р. Характерно, що її автор скромно назвав свою працю матеріалами для історичного нарису. Втім значення цієї розвідки важко переоцінити, оскільки в ній показано початки міського самоуправління у Катеринославі, зокрема на матеріалах архіву міської управи та архіву губернського правління, які вже назавжди втрачені [1].

Наступний період другої половини XIX – початку XX ст. представлено цікавими, хоча й не великими статтями В. І. Лазебник, а також її науковим нарисом у колективному виданні «Історія міста Дніпропетровська» [7; 6, с. 129–175, с. 227–234]. Дослідницький інтерес має монографія О. С. Двуреченської «Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.)» – (Д., 2006), яка є першою спробою узагальнюючого розгляду даної проблеми в широких хронологічних межах [3].

Дещо краща історіографічна ситуація стосовно вивчення земських органів самоврядування. Так, історіографічна традиція налічує декілька статей дореволюційних авторів, зокрема Н. Лямцева, І. Борця, М. Носалевича з питань організації земської народної освіти в губернії, і П. Сочинського та О. Смидовича – з історії розвитку земської медицини, а також збірник статей, присвячених 50-тиріччю катеринославського земства [8, с. 7]. Особливо варто відмітити ґрунтовну монографію сучасної запорізької дослідниці А. І. Лохматової «Катеринославське земство», в якій докладно проаналізовано соціальний склад і бюджет Катеринославського земства, його господарську діяльність, а також працю земців у галузях охорони народного здоров'я та народної освіти [8].

Такий стан історіографічної розробки наукової проблеми пояснюється як суспільно-політичними обставинами, коли за радянських часів дана тематика визнавалася «не актуальною», так і пізнавальними, пов'язаними з недостатньою збереженістю архівів на місцях. Приміром, фонд «Катеринославська губернска земська управа» містить тільки 10 архівних справ за 1878–1888 рр. та 1911–1916 рр., а фонд «Катеринославська міська дума і управа» Державного архіву Дніпропетровської області налічує лише

41 одиницю зберігання за 1891–1913 рр. і 1916–1918 рр. [2, с. 16–17, 220]. Аналіз цих джерельних комплексів показує, що зазначені матеріали є фрагментарними і не дають цілісного уявлення про діяльність указаних органів місцевого самоврядування.

Для глибокого та всебічного розкриття теми необхідні широкі евристичні пошуки в центральних архівосховищах Російської Федерації. Відсутність такої роботи збіднює ті нечисленні дисертаційні дослідження з історії міського самоврядування, які почали з'являтися останнім часом в Україні. Утім значний дослідницький інтерес мають, приміром, щорічні Всепідданіші звіти губернаторів, які зберігаються у фонді Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ (ф. 1284) Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі. Ці джерела містять певну інформацію про різнобічну діяльність органів самоврядування, про їх взаємовідносини з адміністрацією краю [8, с. 13]. Не менш важливими видаються матеріали у фонді Департаменту поліції (ф. 102) Державного архіву Російської Федерації у Москві.

Аналіз джерельної бази свідчить, що дослідники можуть використати чимало різноманітних опублікованих документів, які зберігаються в місцевих архівах та бібліотеках. Це матеріали законодавства, офіційного діловодства установ самоврядування, зокрема протоколи засідань, журнали, доповіді, звіти, проекти, постанови, довідково-статистичні дані, фінансові документи міських дум та управ, земських зборів та управ, а також публіцистика, спогади тощо.

На жаль, дослідники ще не звертали увагу на роль і місце місцевого самоврядування в процесі формування основ громадянського суспільства дореволюційного періоду XIX – початку XX ст. Утім цей сюжет має не тільки науковий, а й суспільно-практичний інтерес. Адже становлення місцевого самоврядування є важливим напрямом демократизації сучасного українського суспільства, вдосконалення його громадянської самоорганізації та модернізації. Забезпечуючи поступ у цьому напрямі, варто звернути увагу на історичний досвід у справі місцевого самоврядування нашого краю.

Розпочнемо аналіз із визначення громадянського суспільства. У літературі під цим поняттям розуміється соціум з розвинутими економічними, культурними, правовими та політичними відноси-

нами між його суб'єктами. З одного боку, таке суспільство є незалежним від держави, а з іншого, взаємодіє з нею. У громадянському суспільстві його суб'єкти мають високий соціальний, економічний, політичний, культурний і моральний статус і спільно з державою створюють розвинуті правові відносини [11, с. 75].

У розвинутих країнах XIX – початку XX ст. становлення громадянського суспільства було визнаним пріоритетом. У цьому відношенні Російська імперія, до складу якої входила Катеринославська губернія, помітно відставала. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. системи самоврядних органів тут ще не було створено. Особливо це стосувалося повітового рівня, сільської місцевості. Не варто забувати, що в той період у Російській імперії ще панувало самодержавство і кріпосництво, а тому не могло бути й мови про цілісне та розвинуте самоврядування на місцях. Навпаки, зазначений період вирізнявся посиленням централізації, бюрократизації та воєнізації імперського управління в регіонах.

Новий етап у діяльності місцевого самоврядування наступив унаслідок буржуазно-ліберальних реформ Олександра II 60–70-х рр. XIX ст., які започаткували систему земських та міських самоврядних органів. Вони мали стати певною віддушиною для суспільства, яке все активніше вступало в модернізаційну епоху, але було ще обтяжене історичною спадщиною минулого. Положення про губернські та повітові земські установи 1864 р. та Городове Положення 1870 р. визначили головні принципи функціонування та структури нових самоврядних органів: розподіл влад, гласності, майнового цензу та пропорційності. За вказаними реформами нові органи місцевого самоврядування мали нормотворчі, розпорядчі та контролюючі функції, що здійснювалися губернськими та повітовими земськими зборами і міськими думами, та виконавчі, які належали земським та міським управам. Здійснення реформ місцевого самоврядування «зверху» мало важливе значення для еволюції тодішнього суспільства від традиційного авторитаризму в бік закладення основ громадянського соціуму.

Хоча російське самодержавство здійснило у 1890 р. земську, а в 1892 р. міську контрреформи, які обмежили виборче право в самоврядні органи, знизили їхню самостійність і незалежність, структура цих установ та напрями їхньої діяльності не змінилися.

До того ж період кінця XIX – початку XX ст. не можна характеризувати в контексті тільки негативних змін. Так, склад органів місцевого самоврядування зріс чисельно, приміром у міській думі налічувалося за Положенням від 45 до 120 гласних. За умов, коли правом вибору міг користуватися лише 1 % населення міст, у складі місцевих самоврядних органів були представлені не тільки купці, юристи та лікарі, а й представники нового прошарку – інтелігенції: професори, викладачі, інженери тощо [7, с. 101–102]. Тому доцільним є розгляд земського і міського самоврядування на Катеринославщині в межах єдиного періоду – від 60–70-х рр. XIX ст. до їх ліквідації [8, с. 8–9]. Проте в історіографії ще з радянських часів поширилася точка зору, згідно з якою виділяють два окремих періоди: 1-й – від реформ 60–70-х рр. XIX ст. до контрреформ початку 90-х рр. XIX ст. та 2-й – від контрреформ до 1917 р. [10, с. 14].

Катеринославська губернія мала ряд історичних особливостей, які впливали на діяльність органів місцевого самоврядування, а відтак на процес формування основ громадянського суспільства. По-перше, це був регіон поєднання традиційного землеробства і промисловості, бурхливий розвиток яких у пореформений період поставив низку своєрідних проблем, зокрема проблему прийшлих робітників, що диктувала необхідність контролю за їхньою міграцією, санітарним станом, створенням лікарняних пунктів. По-друге, наш край був зоною ризикованого землеробства, а це викликало продовольчу проблему. По-третє, Катеринославщина мала строкатий етнічний склад населення, що породжувало певну соціальну та етнічну напруженість, особливо з мешканцями німецького та єврейського походження [8, с. 7–8].

Період другої половини XIX – початку XX ст. характеризувався актуалізацією модернізаційних процесів, що знаходило вияв в усіх сферах життя дореволюційного суспільства. Проте процеси модернізації гальмувалися наявністю самодержавного суспільно-політичного режиму, пережитків старих доринкових відносин у соціально-економічній сфері. Враховуючи ці обставини особливий дослідницький інтерес становить питання про взаємовідносини органів місцевого самоврядування і влади, адже вони не завжди були «безхмарними». Так, від самого початку діяльності катеринославського губернського земства такі гласні, як М. О. Корф, О. М. Поль та С. С. Потоцький демонстрували само-

стійну позицію, яка не сприймалася губернатором В. Д. Дуніним-Борковським та головою земських зборів П. А. Струковим. Адже ці чиновники не звикли до пропозицій «знизу». Хоча «підбурювачів спокою» в Катеринославському губернському земстві було не так багато, їхня позиція так не сподобалася губернатору, що другі чергові земські збори були закриті В. Д. Дуніним-Борковським передчасно без будь-яких пояснень. Безсумнівно, така позиція супротивника органів місцевого самоврядування, яким був тодішній Катеринославський губернатор, не сприяла їхній діяльності у другій половині 1860-х рр. [4, с. 112–119; 8, с. 36].

Проте наступник В. Д. Дуніна-Борковського – губернатор І. М. Дурново, який очолював Катеринославщину в період 1870–1882 рр., був доброю й неконфліктною людиною, умів викликати загальну прихильність, що позитивно позначилося на стосунках влади і гласних. Позитивно оцінювали роль земств і такі губернатори, як Д. М. Батюшков, П. Д. Святополк-Мирський, Ф. Е. Келлер та ін. [8, с. 35–36]. Ці факти є свідченням того, що у відносинах губернської влади і органів місцевого самоврядування важливу роль відігравала постать губернатора.

За тодішніх історичних умов особливе значення мали громадські ініціативи, які постійно зароджувалися в стінах земських губернських і повітових зборів, міських дум та управ тощо. Вони були формою локальної діяльності, найчастіше обмеженої по цілях і часу та свідчили про спонтанну колективну самоорганізацію громадян з метою взаємодопомоги або захисту своїх інтересів від рішень царської влади в суспільно-політичній та соціально-економічних сферах, що не враховували або притискували їхні інтереси [11, с. 71].

Земські самоврядні установи діяли на селі, в повітах. На них покладалися завдання забезпечення народу продовольством, взаємне земське страхування, утримування благодійних закладів, влаштування пошти, дорожніх споруд тощо. Водночас земства зробили великий внесок у такі «не обов'язкові» галузі, як освіта, медицина, господарство.

У цілому ряді випадків громадські ініціативи земських та міських гласних мали важливе значення для економічної модернізації краю, яка докорінно змінювала його обличчя. Візьмемо хоча б приклад із побудовою Катерининської залізниці та стратегічного

мосту через Дніпро, які об'єднали Донбас і Криворіжжя в єдиний Донецько-Криворізький вугільно-металургійний басейн, що досить швидко став провідним промисловим регіоном усієї імперії. У 1870-х рр. питання про ці новобудови було далеко не простим для губернської влади.

За цих обставин надзвичайно суттєву роль мало слово громадськості, слово гласних. Так, починаючи від 1874 р. міські та земські установи Катеринославської губернії виходили з клопотаннями до вищої адміністрації щодо будівництва залізниці, яка б з'єднала Кривбас і Донбас постійним мостом через Дніпро у Катеринославі. Зокрема, гласний О. М. Поль постійно порушував питання перед урядом про спорудження Криворізької (пізніше Катерининської) залізниці та залізничного мосту через Дніпро. З цією ж метою він широко використовував трибуну органів земського самоврядування. Розуміючи значення залізничної артерії для розвитку краю, місцеве земство підтримувало починання О. М. Поля [4, с. 62, 68, 121].

Однак відсутність єдиного погляду щодо напрямку майбутньої залізниці (Катеринослав або Олександрівськ) і події російсько-турецької війни 1877–1878 рр. призвели до непередбачених ускладнень у вирішенні цього питання. Тоді 22 квітня 1879 р. О. М. Поль навіть звернувся до міністра шляхів сполучення з проханням дозволити йому побудувати на власні кошти «дільницю залізниці на протязі 60 верств,... через Балку Велику Дубову до ст. Казанка» [5, с. 55].

У ході обговорення цього непростого питання на засіданнях міської думи, яка теж підключилася до його вирішення, багато важило вдумливе й аргументоване слово гласного Г. А. Залюбовського. Як відомо, упродовж кількох років ця проблема не розв'язувалася. Тоді 19 січня 1879 р. міський голова П. В. Кулабухов запропонував на засіданні міської думи обрати нову повноважну делегацію, яка виступить із клопотанням перед урядом і Комітетом міністрів. Пропозиція викликала дискусію серед гласних, частина яких не хотіла втручатися в перебіг подій і зайняла очікувальну позицію [3, с. 41].

Вирішальну роль у ході обговорення зіграв виступ Г. А. Залюбовського, який переконливо довів, що Катеринослав має фінансові ресурси, і будівництво залізниці й мосту через Дніпро є еко-

номічно доцільним не тільки для міста, а й для губернії в цілому. Це припинило суперечки. Позицію Г. А. Залюбовського підтримали голова повітової земської управи І. М. Кранц та купець М. М. Хренников.

За цих обставин депутати міської думи ухвалили рішення про обрання делегатів, які б разом із представниками від дворянства і земства мали клопотати про затвердження напрямку лінії Донецької залізниці через Катеринослав на Кривий Ріг з побудовою залізничного мосту через Дніпро в Катеринославі. Незабаром делегація міста успішно виконала доручення Думи, і в лютому 1881 р. царський уряд надав дозвіл на будівництво зазначеного мосту, який разом із Катерининською залізницею увійшов в експлуатацію у травні 1884 р. Це мало величезне значення для динамічного розвитку Катеринослава і губернії в цілому. Як бачимо, рішення влади було прийнято внаслідок впливу консолідованої позиції органів земства, міського та станового (дворянського) самоврядування [3, с. 42–43].

Подібні громадські ініціативи гласних, які впливали на прийняття інноваційних рішень у соціально-економічній сфері, були далеко непоодинокі. Той же О. М. Поль, який впродовж 1866–1883 рр. постійно обирався гласним Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії, вирізнявся ініціативністю і надав цілу низку конструктивних пропозицій. У ряді випадків, як, наприклад, з організацією товариства взаємного кредиту, розвитком нових форм сільського господарства, побудовою залізниці, вони були підтримані повітовим земством [4, с. 121, 122, 124].

У другій половині XIX – на початку XX ст. громадські ініціативи діячів місцевого самоврядування позитивно впливали й на розвиток нових форм і явищ культурного життя. У якості знакової події наведемо приклад з утворенням обласного музею імені О. М. Поля. У 1902 р. утворилася система управління цією культурною установою. Центральною фігурою в ній став директор музею Д. І. Яворницький, заслуги якого були помічені як Катеринославським науковим товариством, так і Катеринославською губернською земською управою, від якої вчений отримав офіційне запрошення на директорство і дав згоду [12, с. 24]. Тоді ж була започаткована й Рада музею, що складалася з представників установ і пожиттєвих членів, які поклали початки музею. До останньої ка-

тегорії належали як представники влади, так і самоврядних організацій, зокрема Ф. Е. Келлер, М. І. Миклашевський, М. В. Родзянко, С. А. Бродницький, С. М. Сучков, В. В. Курилов, Д. І. Яворницький, А. С. Синявський, І. Я. Акінфієв [9, с. 937–938].

Відкриття музею в тимчасовому приміщенні поставило на порядок денний питання про будівництво спеціальної музейної будови. У 1902 р. на засіданні губернської земської управи було зроблено доповідь про побудову приміщення музею за рахунок коштів губернського та повітового земств, дворянських представницьких установ, міського самоврядування, а також пожертвувань приватних осіб. Вже у жовтні 1902 р. приступили до вироблення плану музею, а з весни 1903 р. – до його спорудження [9, с. 936]. Не підлягає сумніву, що наше місто та і вся губернія не отримали б на початку ХХ ст. таку перлину культурного значення, як обласний музей, без допомоги самоврядних структур.

Міські думи та управи опікувалися забудовою міст, відкриттям нових підприємств, міським господарством, інвентаризацією міського майна, охоронно-оздоровчою діяльністю, розвитком освіти, духовності та культури, соціальним захистом малозабезпечених тощо. З діяльністю органів місцевого самоврядування Катеринославщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. пов'язані імена М. В. Бикова і І. А. Бутакова, Г. А. Залюбовського і О. М. Поля, М. С. Копилова і І. В. Способного, К. Є. Котова і А. С. Синявського, О. М. Терпигорева та багатьох інших відомих діячів підприємництва, освіти, науки та культури нашого краю.

Головними чинниками успішної діяльності органів місцевого самоврядування дореволюційного періоду, попри адміністративні обмеження, була справжня самоврядність у процесі формування керівних установ, визначення напрямів діяльності, підборі спеціалістів та самофінансування. Усе це сприяло тому, що земські та міські органи самоврядування успішно розвивали ті галузі соціально-культурного життя, які не здатні були належно утримувати установи державної централізованої влади [8, с. 155, 158].

За рівнем діяльності катеринославське самоврядування посідало передові позиції в Російській імперії. Так, у 1910 р. серед 34-х земських губерній катеринославське земство займало 1-е місце за витратами на охорону народного здоров'я та ветеринарію і 3-є

місце – у сприянні економічному добробуту населення [8, с. 156]. Уся ця діяльність закладала основи громадянського суспільства. Позитивний історичний досвід органів місцевого самоврядування може бути творчо використаний і в сучасній Україні.

У той же час не можна переоцінювати роль тодішнього місцевого самоврядування у визріванні громадянського соціуму. По-перше, за умов тривалої відсутності власної держави українці, а саме вони складали більшість на тодішніх катеринославських теренах, будували своє життя за умов функціонування іноземного державного утворення, що вже само по собі, безсумнівно, сприяло відчуженню громадян українського походження від політичного режиму Російської імперії. Щоправда, були й інші приклади, як, приміром, М. В. Родзянко, який у 1901–1906 р. був головою Катеринославської губернської земської управи, а в 1911–1917 рр. головою III та IV Державних дум Російської імперії, або М. М. Алексєєнко, який став депутатом IV Державної думи. Але це винятки, ніж правило.

Зазначене вело до суперечливих наслідків: з одного боку, до байдужості, соціальної та етнонаціональної апатії більшості українців, а з іншого, породжувало різного роду опозиційність, яка нерідко набирала радикальних форм. У сфері ментальності українського народу тривале чужоземне панування призвело до розвитку таких небезпечних явищ, як подвійна лояльність свідомості, меншовартість, провінційність мислення, яничарство.

Суттєво, що українське суспільство було не повною мірою стратифіковано. Це особливо стосувалося елітарної верстви, яка через різні причини «розчинялася» в соціально-політичних структурах політично домінуючих націй, віддалялася від інтересів власного народу. До того ж історичний розвиток українців Придніпров'я відбувався за умов поєднання, переплетіння автократичних, навіть тоталітарних тенденцій в політиці імперського режиму і спроб імперських реформ, що яскраво виявлялося в період кінця XVIII – початку XX ст. При цьому слід усвідомлювати, що реформи російського царизму 60 – 70-х рр. XIX ст. та початку XX ст., хоча і сприяли зародженню паростків громадянського суспільства, але були обмежені через свою бюрократичну сутність, половинчастість й непослідовність.

Бібліографічні посилання

1. *Владимиров М. М.* Первое столетие г. Екатеринослава 1787–9 мая – 1887 г. / М. М. Владимирова. – Екатеринослав, 1887. – С. 85–153.
2. Государственный архив Днепропетровской области : путеводитель. – 2-е изд., перераб. и доп. – К., 1987. – С. 16–17, 220.
3. *Двуреченська О. С.* Органи місцевого самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. С. Двуреченська. – Д., 2006.
4. *Кочергін І.* Олександр Поль: мрії, справи, спадщина / І. Кочергін. – Д., 2002.
5. *Мирончук В. Д.* О. М. Поль – суспільний діяч Півдня Росії / В. Д. Мирончук, С. І. Світленко // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка : зб. наук. пр. / відп. ред. В. В. Іваненко. – Д., 1991. – С. 52–58.
6. *Лазебник В. І.* Пореформений Катеринослав (1860–1880 рр.) / В. І. Лазебник // Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., С. 129–175.
7. *Лазебник В. І.* Як працювала Катеринославська міська дума / В. І. Лазебник // 3 минувшини Подніпров'я (зб. матер. наук. конф., присвяч. Міжнар. Дню музеїв, 17 травня 1994 р.). – Д., 1995. – С. 100–107.
8. *Лохматова А. І.* Катеринославське земство. – Запоріжжя, 1999.
9. Освящение здания музея имени А. Н. Поля // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 37. – С. 936–938.
10. *Плаксій Т. М.* Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Т. М. Плаксій – Запоріжжя, 2001.
11. Политология : энцикл. словарь / общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. – М., 1993.
12. *Сохань П. С.* Видатний дослідник запорізького козацтва, полум'яний український патріот / П. С. Сохань, М. М. Олійник-Шубравська // Яворницький Дмитро. Твори : у 20 т. / Дмитро Яворницький. – К.; Запоріжжя, 2004. – Т. 1.

Надійшла до редколегії 27.11.2009

УДК 940.5 (477. 63) (069)

Н. М. Буланова

Музей історії м. Дніпродзержинська

**ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ
КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ У 1917 р.
(НА ПРИКЛАДІ КАРНАУХІВСЬКОЇ ВОЛОСТІ)**

На основі раніше неоприлюднених джерел висвітлено соціально-економічний напрям діяльності волосного правління та компетенцію місцевих органів влади у вирішенні продовольчої проблеми.

Ключові слова: місцеві органи влади, волость, повіт, губернія, адміністративний апарат.

На основе ранее неопубликованных источников освещено социально-экономическое направление деятельности волостного управления и компетенцию местных органов власти в решении продовольственной проблемы.

Ключевые слова: местные органы власти, волость, уезд, губерния, административный аппарат.

The article examines the socio-economic line of the volost' government activity and the local administration competence in the solution of the food problem on the basis of the earlier unpublished documents.

Key words: local administration, volost, district [uezd], province, administrative machine.

Проблема формування та діяльності місцевих органів влади на Катеринославщині упродовж Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. належить до числа малодосліджених у регіональній історії. Це пояснюється як швидкоплинністю подій, коли один уряд змінював інший, не встигаючи сформувавши дієздатну вертикаль влади, так і недостатньою кількістю достовірних джерел стосовно соціальної революції [6]. У зв'язку з цим без об'єктивного висвітлення до цього часу залишається низка питань, пов'язаних з діяльністю місцевого самоврядування у зазначений період. Зокрема, це взаємодія владних структур різного рівня між собою, пріоритетні напрями діяльності, спадкоємність і послідовність влади на місцях тощо.

Порушені аспекти діяльності владних структур частково розкриваються на прикладі Карнаухівської волості, завдяки нещодавно

давно виявленим у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України документам [7; 8; 9]. Саме в середовищі українського селянства, представники якого населяли волость, знайшли тісне поєднання національні та соціальні чинники революційних подій в Україні. Окрім Карнаухівки, до її складу входили Карнаухівські хутори і Таромське. Ця невелика адміністративно-територіальна одиниця знаходилася недалеко від губернського центру й мала реальні можливості оперативного зв'язку з Катеринославом, вчасно отримуючи постанови та розпорядження вищих та губернських органів влади й відповідно на них реагуючи.

Реорганізація владних структур на Катеринославі розпочалася після отримання відомостей про лютневі події в Петрограді. У ніч з 3 на 4 березня (за ст. ст.) 1917 р. було утворено Катеринославський тимчасовий губернський виконавчий комітет громадських організацій, який складався з президії у кількості п'яти осіб та комісарів для негайного здійснення контролю над діяльністю усіх урядових органів та установ [2, с. 125; 3, с. 154]. Після відсторонення губернатора і віце-губернатора від виконання обов'язків, управління губернією тимчасово покладалося на К. Д. Гесберга як губернського комісара Тимчасового уряду з усіма правами, належними губернаторові. Голови повітових земських управ призначалися повітовими комісарами Тимчасового уряду. Колишній адміністративний апарат загалом перейшов у спадок новій владі, за винятком поліції. Функції останньої виконувала міліція, набрана з добровольців. Оскільки всі без винятку політичні партії були захоплені революцією зненацька, ініціатива формування нової влади на місцях опинилася в руках громадських організацій.

Одним із перших кроків К. Д. Гесберга стала структурна реорганізація влади: усім повітовим комісарам було розіслано телеграми з пропозицією про негайне заснування повітових та волосних комітетів з представників усіх прошарків суспільства [7, арк. 1]. Вибори почалися від найнижчої ланки управління – сільських комітетів, які делегували своїх представників до волосних та повітових комітетів, що формувалися на основі представництва однієї особи від 100 дворів. Делегати від сільських громад обиралися на сільських сходах, які відбувалися у складних соціально-

економічних умовах, за відсутності усталеної демократичної традиції. Їхні особливості описані в «Огляді положення Росії упродовж трьох місяців революції», складеному Відділом зв'язків Тимчасового комітету Державної Думи з провінцією: «техника выборов в деревне, когда она производится собственными силами, обыкновенно не только далека от тайны, благодаря неграмотности, но и от примитивных форм подсчета голосов... Деревня так спутана взаимоотношениями своими, что высказываться открыто, самому каждому в отдельности, выступать с заявлениями о нежелательности и непригодности выставляемого «крикунами» кандидата ни у кого не хватает решимости. После произведенных таким образом выборов остается глухое брожение, оно копится, растет, назначаются перевыборы...» [5, арк. 252].

Зібрані представниками Тимчасового уряду матеріали свідчать про прихід до влади на селі випадкових, не завжди освічених людей, що в подальшому вплинуло на професійну діяльність волосних комітетів: «Исполнительная власть в комитетах крайне слаба, – зроблено висновок в «Обзоре положения России за 3 месяца революции». – Слабость ее крайне вредно отзывается на общем положении дела. Почти везде в угрожающих размерах возникает винокурение, некоторые крестьяне употребляют излишки хлеба, чтобы попутно избежать реквизиции его. И противоречить этому некому. Крестьяне уклоняются от уплаты податей, а побудить их к этому... тоже некому... Денег в комитетах нет и часто не знают, откуда их взять» [5, арк. 242]. Після виборів Катеринославський повітовий тимчасовий виконком зобов'язав обрані волосні комітети усунути волосну старшину й прийняти у своє розпорядження наявні грошові суми й діловодство [7, арк. 7].

Пріоритетні напрями діяльності волосних комітетів були визначені Тимчасовим урядом. Це – охорона громадського правопорядку, організація міліції, укріплення нового ладу, підготовка й проведення виборів до земського самоуправління та Установчих зборів. Але найбільш гостро постали земельне питання та продовольча проблема [5, арк. 240].

Одне із основних завдань, яке стояло перед обраними волосними комітетами, – налагодження постачання до діючої армії продуктів та сировини для амуніції, насамперед шкіри, яка взагалі визнавалася власністю казни: «Все собственники, держате-

ли и хранители кож обязаны сообщить об имеющихся у них кожах в месячный срок» [8, арк. 80]. Катеринославський повітовий комітет земської спілки з постачання армії, контролю якого належало все шкіряне виробництво в губернії, зобов'язувався придбати всю шкіряну сировину за готівку на найближчих скотобойнях та складах і поставити її до військових частин [8, арк. 84].

Починаючи від березня 1917 р. у Карнаухівському повіті розпочалася закупівля великої рогатої худоби для постачання до діючої армії. Паралельно проводилося обстеження селянських господарств з метою виявлення запасів зерна. Губернською владою встановлювався граничний розмір зернових, які дозволялося лишати для посівних робіт: на одну десятину – по 9 пудів пшениці, 8 пудів ячменю, 8 пудів вівса. Норма споживання розраховувалася в залежності від кількості душ у родині: до 1, 5 пудів борошна чи зерна на душу в місяць. Регулюванню підлягало також споживання кормів худобою: на коня – по 8 фунтів в день ячмінної муки, на корову – 4 фунти висівок на день упродовж 60 днів, на свиней – по 4 фунти дерті на день [8, арк. 26]. Виявлені лишки повітовий комітет купував за фіксованими цінами, які було введено у перші три місяці 1917 р., й направляв на станцію Запоріжжя-Кам'янське.

17 березня 1917 р. у Катеринославі відбувся з'їзд, на якому було створено повітовий продовольчий комітет [8, арк. 38]. Однією із постанов, прийнятою делегатами, була негайна організація волосних продовольчих комітетів, представники яких того ж дня запрошувалися до Катеринослава – по одному від кожного кооперативу. Разом з агрономами до губернського центру для організації волосних продовольчих комітетів направили людей, які володіли грамотою. Так, по Карнаухівській волості уповноважено агронома Н. Д. Трепке, по Кам'янському – учителя Г. В. Озерянінова та страхового агента Н. А. Чермака, по Криничеватівській волості – агронома Ф. П. Бужиника, по Романківській волості – учителя Е. Ф. Моцного й викладача православного товариства Загороднього. На уповноважених осіб поклали вивчення ситуації на селі та усунення волосних продовольчих комітетів від сільських товариств, землевласників, кооперативів, земських службовців [8, арк. 40].

17 березня 1917 р., на першому засіданні Катеринославського продовольчого комітету розглядався порядок заготівлі м'яса

і зерна для армії. На волосні комітети, у співпраці з міліцією, покладалися реквізиції хліба у землевласницьких господарствах, що мали більше 50 десятин землі. Хлібна монополія визнавалася як ефективний тимчасовий захід з метою усунення «спекулятивного утримання запасів хліба» [8, арк. 27].

Спочатку продовольчі комітети входили складовою частиною до волосних, але намагалися діяти самостійно, згодом виділившись в окремі одиниці. 20 липня 1917 р. від волосного правління відділився Карнаухівський продовольчий комітет у складі голови Павла Пікінера з посадовим окладом 100 крб. на місяць та заступника Петра Овчаренка, з посадовим окладом 75 крб. [8, арк. 237].

Упродовж літа – осені 1917 р. соціально-економічне становище в Катеринославській губернії продовжувало погіршуватися. Скорочувалося виробництво, зростала кількість безробітних, зменшувалася кількість посівів зерна. Ці тенденції були характерними для України в цілому. Загострювалися проблеми з продовольчим забезпеченням міст, була запроваджена карткова система на продукти, яка існувала до 1920 р.

Нагальні завдання розв'язання продовольчої проблеми можна звести до регулювання органами влади цін та розподілу і споживання продовольства. Так, улітку 1917 р. Карнаухівський продовольчий комітет надавав дозволи на обмолот зерна в залежності від кількості членів родини, вивезення овочів із губернії, розподіляв гас, закуповував шкіри худоби на потреби армії, здійснював постачання до військових частин сала, морсу, квашеної капусти тощо [7, арк. 165]. Губернським продовольчим комітетом установлювалися відповідні планові показники для волості. Так, 29 березня 1917 р. губернський продовольчий комітет отримав наряд на поставку для потреб армії за фіксованими цінами 12 276 голів великої рогатої худоби і 21 696 голів живих і битих свиней, від Карнаухівської волості – відповідно по 15 голів [7, рк. 36]. Здійснював закупки у карнаухівських селян агроном Н. Ф. Трепке, мешканець Кам'янського.

Від 1 квітня 1917 р., за розпорядженням Катеринославської управи, розпочалися реквізиції зерна і муки за фіксованими цінами у торговців [8, арк. 29]. Оскільки фіксовані ціни були значно нижчими від собівартості продуктів, селяни взагалі перестали привозити хліб на ринки. Унаслідок цього склалася парадоксальна

ситуація: за наявності у селян надлишків хліба діяла заборона на торгівлю за вищими, від встановлених, цінами. Покупцями хліба ставали не приватні торговці, а волосні продовольчі комітети, які закупували його у мінімальній кількості, необхідній для волості, за мінімальними цінами, діючими на цій території. Селяни вороже ставилися до хлібної монополії, намагаючися приховати надлишки: адже ринкова ціна становила 4–6 крб. за пуд, тобто удвічі більше проти фіксованої ціни [8, арк. 155].

Нерідко хліб перекупали самогонщики, щоб сховати його від реквізиції. Самогон продавали по 40–60 крб. за чверть, витрати при цьому складали всього лише пуд хліба [8, арк. 257]. 2 травня 1917 р. на засіданні Карнаухівського волосного комітету було встановлено штрафи на користь мирських зборів за появу у нетверезому стані: 10 крб. та 30 крб. за перші два таких випадки, а в подальшому – більш жорсткі заходи: «все виновные лица будут передаваться в распоряжение высших властей для более строгой ответственности» [7, арк. 236]; відтоді всі молодіжні гуляння у Карнаухівці були взагалі заборонені після 10-ї години вечора.

Хлібна монополія привела до дефіциту продуктів та зростання цін на продукти: «Наряду с ростом цен на рабочие руки растет и дороговизна продуктов – предмет недовольства. В провинции нет сахара, муки белой, масла. Привоз хлеба из деревни в первые дни сильно увеличивавшийся, уменьшился со времени объявления хлебной монополии» [5, арк. 250]. Спинити чи принаймні регулювати процес підвищення цін на товари було неможливо. Так, Катеринославським губернським комітетом було вироблено такі ціни на цукор: за пуд рафінаду (16 кілограмів) оптова ціна – 10, 58 крб., роздрібна – 10, 92 крб., за пуд піска відповідно: 8, 82–9, 12 крб. Риночна ціна становила, в середньому, 24, 38 крб. за пуд [1, с. 159; 8, арк. 250].

28 листопада 1917 р., коли стало відомо про перемогу в Петрограді збройного повстання більшовиків і проголошення II Всеросійським з'їздом радянської влади, був утворений губернський революційний комітет, який тимчасово визнавався вищою владою в губернії [2, арк. 128]. Наприкінці листопада визначилося протистояння між Катеринославською губернською революційною радою, яка представляла Центральну Раду, політичними силами, що групувалися навколо неї, та РРСД, в якій

після виборів 25 листопада – 1 грудня 1917 р. перевагу дістали більшовики. У цей період у Карнаухівському повіті діяв старий апарат влади.

29 грудня 1917 р., після встановлення у Катеринославі радянської влади, згідно з постановами губкому РПСД від 10 і 11 січня 1918 р. вся влада в губернії тимчасово, до поповнення його складу представниками від селянських депутатів, переходила до губкому РПСД. За його постановою скасовувалися губернський комісар, губернське присутствіє і губернське правління, а їхні права та обов'язки переходили до губкому РПСД, головою якого на той час був А. П. Татко [2, арк. 130].

За спогадами відомого на Катеринославщині громадського та політичного діяча І. П. Мазепи, який у 1917 р. працював в органах місцевого самоврядування Катеринослава, більшовики почали забирати у свої руки ті галузі господарства та іншого загальнодержавного життя, що мали для них велике значення [4, арк. 74]. 2 грудня 1917 р. Карнаухівський волосний продовольчий комітет затвердив нового голову Федора Лобка. У січні 1918 р. продовольчий комітет був повернутий до відання Карнаухівської волосної земської управи [11, арк. 4]. У цей час Карнаухівський волосний комітет займався виплатою зарплати вчителям, асигнуванням коштів на підручники, розмірами страхових платежів з обов'язкового страхування [11, арк. 10].

Аналізуючи історичні джерела, потрібно зважати на те, що діяльність органів місцевого самоврядування проходила в естремальних умовах. «Россия на краю гибели, – писав у травні 1917 р. рахівник Дніпровського заводу Микола Морозов у щоденнику. – Отечество и свобода в опасности – массовое дезертирство, в некоторых городах – начало анархии: грабежи, поджоги усадеб, самосуды над ворами... на Руси власть в настоящее время находится в руках Царь-голода» [1, с. 157]. У таких умовах було досить складно створити упродовж одного року міцний розгалужений апарат, здатний боротися з продовольчою розрухою. Розв'язання соціально-економічних питань виходило із самої суті політики урядів щодо влади на місцях та тих політичних обставин, які формувалися під час національно-визвольних змагань. Саме від спроможності місцевої влади розв'язати їх залежало ставлення населення до самої влади.

Бібліографічні посилання

1. Буланова Н. М. Кам'янські етюди в стилі ретро / Н. М. Буланова. – Д., 2009.
 2. Дніпропетровськ. Віхи історії. – Д., 2001.
 3. Історія розвитку та становлення місцевого самоврядування Дніпропетровська // Грані. – 2009. – № 4. – С. 154–157.
 4. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921: Частина перша, друга, третя / І. П. Мазепа. – Мюнхен, 1950–1952.
 5. Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург). – Ф. 1278, оп. 10, спр. 4, арк. 275.
 6. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки : у 4 т.: Т. 1: Рік 1917 / В. Ф. Солдатенко. – Х., 2008.
 7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1846, оп. 1, спр. 1, арк. 241. Далі : ЦДАВОВУ України.
 8. ЦДАВОВУ України. Ф. 1846, оп. 1, спр. 2, арк. 80.
 9. ЦДАВОВУ України. Ф. 1846, оп. 1, спр. 3, арк. 147.
- Надійшла до редколегії 20.11.09*

УДК 94 (477.63) «1919»

Ю. С. Митрофаненко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

«ВІЛЬНЕ МІСТО»: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА МАХНОВСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У КАТЕРИНОСЛАВІ (ЛИСТОПАД 1919 Р.)

Розглянуто основні аспекти ідеології анархізму у площині місцевого самоврядування та їх реалізацію під час перебування махновців у Катеринославі в листопаді 1919 р.

Ключові слова: анархізм, анархо-комунізм, анархо-синдикалізм, «вільні ради», «вільне місто».

Проанализировано основные аспекты идеологии анархистского самоуправления и её реализацию во время пребывания махновцев в Екатеринославе в ноябре 1919.

Ключевые слова: анархизм, анархо-коммунизм, анархо-синдикализм, «вольные советы», «вольный город».

This article is devoted to main aspects of the ideology of anarchism's local self-government and its realization at the time when the makhnovtsi were in Katerynoslav in November 1919.

Key words: anarchism, anarcho-communism, anarcho-sindicalism, «vilni rady», «vilne misto»

Історія махновського самоврядування в містах одна з найменш досліджених сторінок історіографії цього напрямку українського повстанського руху. Акцент дослідників махновщини головним чином спрямовується на військово-політичні епізоди. Мета даної публікації – проаналізувати організаційні засади махновського самоврядування у Катеринославі в листопаді 1919 р.

До проблеми становлення безвладного суспільства була прикута увага теоретиків махновщини П. Аршинова [1], В. Воліна [3] та анархіста-практика Н. Махна [7]. Серед сучасних істориків цієї тематики привертають увагу праці А. Белаша [2], В. Іваненка [5], О. Тупиці [9], В. Чопа [11]. Аналізуючи теоретичні погляди анархістів на організацію самоврядування, дослідники подають деталі їхнього практичного втілення у містах Придніпров'я – основної території махновського району. Історики О. Ігнат'єва [6], В. Єрмаков [4], В. Шубін [10] аналізують вплив різних напрямів ідеології анархізму (анархо-комунізм та анархо-синдикалізм) на світогляд Н. Махна при реалізації проектів анархістського напрямку самоврядування в містах.

Н. Махно, селянин та анархо-комуніст, чудово розумів психологію своєї соціальної верстви і зумів пристосувати її до ідеології анархо-комунізму. Це зробило його надзвичайно популярним як серед селянства, так і серед теоретиків анархізму. Ідея місцевого самоврядування у формі «вільних рад» знаходила відгук у селянства. Звична та менш складна, ніж у місті, система економічних відносин дозволила сформувати в сільській місцевості Подніпров'я доволі ефективний, як для умов військового часу, своєрідний варіант «ринкового соціалізму».

Однак лідер селянської революції та захисник його інтересів не володів ментальністю міщанина та недостатньо, через брак ґрунтовної освіти, усвідомлював специфіку економічних відносин у місті, тому не мав чіткої програми щодо організації самоврядування у містах. В. Чоп відзначив, що «батько» був змушений піти на союз з ідеологічними противниками: анархістами-синдикалістами «аби зруйнувати однокісність своєї селянської революції» та з їхньою допомогою оволодіти містом» [11]. Анархо-синдикалісти погодилися на співпрацю та надали Н. Махно до-

помогу в організації професійних самоврядних союзів та профспілок. Проте концепція організації анархічних порядків у містах визначалася самим «батьком» та його найближчими ідеологами-наставниками анархо-комуністами: П. Аршиновим та В. Воліним.

Отже, при організації життя міщан на засадах самоврядування, керівники махновського руху орієнтувалися на поєднання засад анархо-комунізму, анархо-синдикалізму, військової диктатури та власних експериментів, які вигадували у процесі становлення анархічних порядків. Підкреслимо, що Н. Махно відрізнявся від інших анархістів намаганням конструювати нові порядки, а не лише руйнувати колишню систему суспільних відносин. Експерименти інших анархістів, як правило, зводилися до покарання представників старої влади; конфіскації грошей з банків та їхнього урочистого знищення; захоплення крамниць та безкоштовної передачі товарів населенню.

У Катеринославі махновський анархо-експеримент розпочався 9 листопада 1919 р., коли махновці вдруге оволоділи містом. Катеринослав та Олександрівськ мали стати зразковою моделлю організації анархістського самоврядування. Після захоплення Катеринослава було негайно скликано з'їзд, на якому Н. Махно повідомив про скасування попередніх порядків та про запровадження нових засад місцевого самоврядування. По-перше, міські думи, управи, які махновці вважали виразниками інтересів буржуазії, ліквідовувалися. Після руйнування попередніх установ Н. Махно запропонував самим мешканцям перейти до ініціативи самоорганізації: «Ми – військове командування, наша справа бити кадетів, а цивільну владу, раз ви вже не можете без неї обійтися, створюйте для себе самі» [10].

Наступним етапом була пропаганда нової концепції організації суспільних відносин у Катеринославі, для якої махновці використовували трибуни з'їздів, мітингів, сторінки своїх газет «Путь к свободе» та «Шлях до волі». Ідеологи анархізму переконували, що самоврядування є альтернативою державній експлуатації, яка «нездатна налагодити господарське життя та привести революцію до щасливого кінця». Закликаючи до створення безпартійних «вільних рад», анархісти пропонували скористатися досвідом 1917 р. Вони наголошували, що ідею створення подібних органів місцевого самоврядування для організації спра-

ведливого, розумного та вільного життя спотворила партія більшовиків. Оскільки лідери комуністів втягнули ради в боротьбу за владу, а згодом підмінили владу народу пануванням чиновників [8, с. 24–25].

Концепція нового самоврядування визначалася махновцями. За формою це повинні бути «вільні ради» – суверенні органи самоврядування, сформовані на багатопартійній або безпартійній основі. Ради формувалися за виборчим принципом, але з класовим цензом: представники буржуазії позбавлялися права на обрання. «Анархістські ради», створені для організації економічного життя та задоволення суспільних потреб, були позбавлені будь-яких владних чи політичних функцій. Їхні представники не повинні були втручатися у політичну боротьбу. Виконкоми рад не наділялися владою, а створювалися для виконання суспільних доручень. Для налагодження виробничих відносин у Катеринославі заохочувалося створення профспілок та фабзавкомів, які у подальшому мали б утворити федерацію профспілок міста. Ради, профспілки, фабзавкоми, громадські організації в подальшому планувалося об'єднати у своєрідну «общину» для обговорення та вирішення значущих суспільних та економічних питань.

Основою економічних відносин мала стати «самостійна діяльність, самостійні відносини між вільними союзами, артілями, федераціями виробників та споживачів». Виробникам пропонувалося соціалізувати виробництво та перевести його на режим самоврядування та госпрозрахунку. Роль координаційного центру повинна була виконувати економічна рада, сформована членами всіх трудових колективів.

Для задоволення нагальних потреб населення утворювалися комісії у справах матеріальної підтримки, допомоги безробітним, надання медичної допомоги, підтримки лікарень, притулків, шкіл. Місто, побудоване на засадах самоорганізації та самоуправління, махновці називали «вільним». «Вільним містам» пропонувалося створити Раду вільних міст, налагодити стосунки з «вільними радами» сіл Гуляйпільської республіки.

Головною перевагою «вільного міста» проголошувалася відсутність партійного панування. Було дозволено багатопартійність, свободу зборів, думки, слова. Зокрема, у Катеринославі виходили більшовицькі газети, які дозволяли собі відверто крити-

кувати організаційні заходи анархістів, особливо у сфері виробничих відносин.

Однак повністю позбутися політичного забарвлення та передати всю владу «вільним радам» не вдалося навіть анархістам. Зокрема, над приміщеннями рад та з'їздів майоріли чорні прапори, що свідчило про політичні симпатії його учасників. Коменданти, призначені Н. Махно, наділялися значною повнотою влади. Майже безконтрольно у місті діяла контррозвідка, яка часом наводила жах на мирних мешканців. Отже, «вільним» Катеринославам можна вважати суто умовно. Один з радянських дослідників назвав цей суспільний лад «анархістсько-комендантською республікою» [10], що цілком відповідає сутності здійснених перетворень. В. Чоп у статті, присвяченій проблемам втілення в життя ідеалів анархічного самоврядування, пропонує розрізняти «ідеальні вільні ради» як проект самоврядування майбутнього та «вільні ради», які були створені махновською владою у Гуляйпільській республіці [11].

Ідеологи махновщини усвідомлювали недосконалість та незавершеність практичної реалізації власних теорій. В. Волін констатував: «Ми назвали Катеринослам вільним містом, але по суті, він ще повинен заслужити цю назву. Місто звільнене від політичної влади, ще не є власне вільним містом. Воно лише має можливість бути таким... Організувати вільне місто може лише саме трудове населення, яке дружно і сміливо візьметься за спільну справу будівництва вільного життя» [8, с. 22].

П. Аршинов, характеризуючи ситуацію становлення безвладного суспільства в Олександрівську, відзначав, що «організація життя на принципах широкого самоуправління підтримувалася масами, але практично не реалізовувалася» [1, с. 68]. Як довели реалії життя реформи анархістів мали лише частковий успіх. Зиском з нововведень зуміли скористатися певні соціальні прошарки: залізничники, дрібні власники, рибалки. Хоча в цілому налагодити ефективне економічне життя прихильники анархізму не спромоглися.

Причина полягала у відсутності у самих ідеологів махновщини чіткої програми перетворень у містах, утопічність ідеології анархізму, брак часу для організації нового самоврядування, швидка зміна військової ситуації в умовах громадянської війни. В умовах, коли періодичні зміни влади стали ознакою часу, пе-

ребування в містах махновців сприймалося як тимчасове явище, тому громадяни неохоче йшли на співпрацю, побоюючися репресій з боку офіцерів Військ Півдня Росії або ж комісарів Червоної Армії. Крім того авторитет нової влади підживлявся не лише неспроможністю вирішити проблеми організації виробництва, безробіття, виплати заробітної плати, але й нездатністю подбати про елементарний захист міста, яке проголошувалося «вільним» та вірним ідеології анархізму. В. Чоп у книзі «Вільний Бердянськ» наводить приклад подібної ситуації. Представники самоврядування запитали у «батька», хто буде захищати місто у разі «стратегічного відступу» махновців. Н. Махно порадив створити раду мешканців міста для його захисту. Як зазначає автор, цього зроблено не було, а захищати місто махновці не збиралися [12, с. 47].

Отже, створити зразкову модель місцевого самоврядування на прикладі Катеринослава та Олександрівська, яка мала стати взірцем для всієї революційної Росії, махновцям не вдалося. Їхня програма перетворень містила певні прогресивні для революційної доби та актуальні для сучасності риси: деполітизація рад, невтручання у політичні справи, зосередження на економічних завданнях, мажоритарна виборча система, відкритий демократичний, хоча й класовий, характер формування. Однак у цілому історична практика довела утопічність анархістської ідеології у справі організації суспільно-економічних відносин. Не вдалося позбутися і впливу політики на життя «вільного міста». Класовий підхід при формуванні рад не дозволяв реалізувати основний принцип місцевого самоврядування: права на спроможність у всіх категорій місцевого населення брати участь в управлінні суспільними справами.

Бібліографічні посилання

1. *Аршинов П.* История махновского движения / П. Аршинов. – Запорожье, 1995.
2. *Белаш А.* Дороги Нестора Махна / А. Белаш, В. Белаш. – К., 1993.
3. *Волин В.* Неизвестная революция, 1917–1921 / В. Волин // www.makhno.ru.
4. *Єрмаков В.* Некоторые социально-бытовые аспекты повстанческого движения крестьян Украины / В. Єрмаков // www.makhno.ru.
5. *Іваненко В.* Біль і звияга: ХХ століття в українському вимірі / В. Іваненко. – Д., 2003.

6. *Игнатъева О.* Взгляды анархистов на проблемы экономического переустройства общества после октябрьской революции / О. Игнатъева // www.makhno.ru.

7. *Махно Н.* Воспоминания : в 3 кн. / Н. Махно. – К., 1991. – Кн. 2: Под ударами контрреволюции (апрель-июнь 1918 г.).

8. Н. Махно и махновское движение (Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии (Сб. докум.) / сост. Г. Борисов. – Д., 1993.

9. *Тупиця О.* Катеринослав у часи махновщини: «вільне місто» чи арена громадянської війни / О. Тупиця // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Вип. 3. – Д., 2005. – С. 54–59.

10. *Шубин В.* Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания 1917–1939 / В. Шубин // www.makhno.ru

11. *Чоп В.* Проблема місцевого самоврядування в ідеології та практиці махновського руху (1917–1921 рр.) / В. Чоп // Наук. праці істор. фак-ту ЗДУ. Вип. VIII. – Запоріжжя, 1999. – С. 39–46.

12. *Чоп В.* Вільний Бердянськ / В. Чоп, І. Лиман. – Запоріжжя, 2007.

Надійшла до редколегії 24.11.09

УДК 94(477. 63) «1920/1941»

В. І. Суховий

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗАХОДИ ОРГАНІВ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ ПО БОРОТЬБІ З ПРОСТИТУЦІЄЮ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ- ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ У МІЖВОЄННІ РОКИ

Розглянуто деякі проблеми, пов'язані з розповсюдженням проституції на території сучасної Дніпропетровщини й боротьбу з нею органами радянської влади у 1920–1940 рр.

Ключові слова: проституція, місцева влада, Катеринославщина, НЕП.

Рассматриваются некоторые проблемы, связанные с распространением проституции на территории нынешней Днепропетровщины и борьба с ней органами советской власти в 1920–1940 гг.

Ключевые слова: проституция, местная власть, Екатеринославщина, НЭП.

This article deals with some problems of spreading prostitution on the territory of Dnipropetrovsk region and some measures on fighting it by the Soviet authorities in 1920-1941.

Key words: prostitution, local authorities, NEP.

Ця розвідка присвячена професії, яку вважають найдавнішою, і яка пліч-о-пліч простує з людиною протягом всієї її історії. Ця тематика, хоч, на мою думку, є дуже цікавою, але почала потрапляти у поле зору дослідників десь із розпадом СРСР. Під час радянської доби вона була табуованою, як і деякі інші теми. А з розпадом СРСР поступово почала привертати увагу деяких дослідників. Сюжети післяреволюційної проституції досліджувалися, в основному, соціологами. Останнім часом й історики почали звертати увагу на неї у своїх дослідженнях. Нашим об'єктом дослідження стала боротьба з проституцією на післяреволюційній Катеринославщині, яка з перейменуванням міста у 1926 рр. стала Дніпропетровщиною.

Ця розвідка базується на джерелах з державного архіву Дніпропетровської області (далі ДАДО), що охоплюють період початку 1920-х рр. Тобто стосуються часу впровадження НЕПу. Інша їхня частина датувалась 1941 р. Як бачимо, вони не охоплюють рівномірно окреслений проміжок часу. А тому треба зауважити, що зроблені висновки не є вичерпними.

Як відомо, проституції не бракувало у всі часи. Те саме можна сказати і про досліджуваний період. Про масовість цього явища важко судити з наявних у нас джерел, але можна відзначити цікаву тенденцію: документи, в яких є свідчення про проституцію, стосуються періоду НЕПу і передвоєнних років, але не знайшлося жодного документу років революції, що непрямо свідчить, здавалось би, про зменшення проституції під час революції. І хоча такі дослідники, як А. Малахов, який у статті «Три века российской проституции», стверджують, що під час революції проституція почала зникати, й приводять такі причини, як скасування церковного шлюбу, впровадження «красных» весіль, полегшення процедури розлучення, тобто поширення практики вільного кохання, що склало серйозну конкуренцію проституції. Скасування грошей за часів політики воєнного комунізму, зменшення чоловічого населення під час громадянської війни також вплинули на скорочення цього явища [7]. Це підтверджують й самі документи як, наприклад, «приказ по милиции и уголовному розыску УССР от 5 ноября 1923 г. № 147» де говориться, що «после Октябрьской Революции, изменившим коренным образом экономический уклад, массовая проституция стала исчезать...»[1].

Але щодо висновків А. Малахова, що, на нашу думку, ці твердження видаються не зовсім правильними. Тим більше, що він описує проституцію у російському контексті. А в Україні була дещо інша ситуація. Та й документи, що підтверджують висновки дослідників, написані у руслі радянської кон'юнктури, де стверджується, що під час революції проституція стала зникати через «резкое понижение спроса в силу экономического и политического террора, примененного против буржуазии» [1]. Тобто тут чітко відчувається пропагандистський підтекст і, на наш погляд, довіряти такій інформації не можна.

Збільшення кількості документів про проституцію під час НЕПу свідчить не про відсутність проституції під час революції, а про звернення уваги радянської влади до цієї проблеми на початку 1920-х рр. Бо під час революції явища проституції майже не фіксували в джерелах, оскільки відбувалася постійна зміна влад, і викликаний нею і війною безлад не дозволяв цього зробити. Тим більше, що це було в ті часи не головною проблемою більшовиків, набагато важливішим було утримати свою владу взагалі. А на початку 1920-х рр. більшовики остаточно перемогли всіх своїх ворогів і закріпилися по всій країні. Тому, нарешті, остаточно утверджена радянська влада може звернути свою увагу на гострі внутрішні проблеми в країні, зокрема на проституцію.

Під час НЕПу проституція набула масового характеру, що відзначається в джерелах. Наприклад, у вищевказаному «приказе по милиции и уголовному розыску УССР от 5 ноября 1923 г. № 147» говориться, що «новая экономическая политика вызвала вновь усиление проституции, из разных мест Республики приходят сведения о возрождении всех видов профессиональной проституции, тайных притонов, сводничества» [1]. Чи, наприклад, у наказі № 219 «для неуклонного исполнения по милиции и уголовному розыску Екатеринославской губернии» за 1923 р., де повідомляється, що за «последнее время замечается усиление проституции, особенно в крупных городах» [2]. Або ж, наприклад, у постанові сільради села Чаплі Мануїловського (Карло-Марксівського) району Катеринославської губернії за 1924 р., з якої видно, що проституція була поширена не тільки у містах, а навіть у селах! [3].

Зростання проституції більшовики пояснювали «відродженням буржуазії й розквітом спекуляції», які викликають попит,

й збільшенням безробіття, особливо серед жінок, що породило відповідну пропозицію. Радянська влада вважала проституцію породженням і супутницею капіталізму, тому і пояснювала пониження її рівня після Жовтневої революції низкою причин, як то економічне розкріпачення трудящих, тобто «полное социальное раскрепощение женщины» та змінення форм шлюбу [1, залучення жінок до всіх видів праці, агітаційно-просвітницька робота, розвиток охорони материнства й дитинства, й, особливо тим, що було «резкое понижение спроса в силу экономического и политического террора, примененного против буржуазии» [1]. Але у документах, зокрема у наказі по міліції та карному розшуку УСРР за 1923 р., відзначається «колоссальное увеличение количества трудящихся женщин, занимающихся проституцией в качестве приработка» [1]. Тобто бачимо, що в проституцію було втягнуто широке коло жінок.

Разом зі збільшенням попиту на продажню любов, як пише А. Малахов, поступово відновлюється організаційна структура промислу, і з'являються «сводники, пособники и посредники, притоносодержатели», які й опікуються цим промислом [7]. Таким чином, ми бачимо, що на торгівлю тілом в УСРР, як і в радянській Росії, дивились як на щось рудиментарне, анахронічне, як на залишок гниючого капіталізму, який не властивий комуністичному устрою, з його «экономическим раскрепощением трудящихся».

Документи місцевих органів Катеринославської губернії, що зберігаються у ДАДО, показують, що для боротьби з проституцією радянська влада використовувала дуже широкі методи. Місцевим органам влади наказувалося вести боротьбу з проституцією не шляхом масових облав повій, а заходами усної та письмової агітації, вказуючи на шкідливість цього процесу та його наслідків – венеричні хвороби [2]. А їх збільшення відбувалося паралельно зі збільшенням проституції дуже стрімко [1; 2], і хворих повій наказувалося відправляти на лікування [2]. З документів, зокрема з наказу № 219 «для неуклонного исполнения по милиции и уголовному розыску Екатеринославской губернии» за 1923 р., або ж з наказу по міліції й карному розшуку УСРР від 5 листопада 1923 р. № 147, який має назву «О мероприятиях по борьбе с проституцией и организационных формах этой борьбы»

видно, що діяльність по присіканню проституції знаходилася, головню, в компетенції органів влади, тобто наркомату охорони здоров'я [1], міліції та карного розшуку [2], але до боротьби залучалися також і ради, як наприклад, сільрада села Чаплі Мануїловського (Карло-Марксівського) району Катеринославської губернії [3]. Їхня робота координувалася з «женотделами» й оформізаціями, про що є свідчення в документах [1; 3].

Проституція набрала немалих масштабів на Катеринославщині, так у наказі «для неуклонного исполнения по милиции и уголовному розыску Екатеринославской губернии» за 1923 р., повідомляється, що упродовж останнього часу відбувається посилення проституції, особливо у великих містах, але боротьба з нею проводиться міліцією та розшуком «не достаточно энергично и неумело» [2]. Також в документах повідомляється, що торгівля тілом була розповсюджена в багатолюдних, масових місцях, таких як кафе, ресторани, готелі, чайні, трактири тощо [7; 1; 3], «где складывается благоприятная обстановка для вовлечения женщин в проституцию» [3], «где может быть разврат» [1]. Оскільки після революції офіційні будинки розпусти було заборонено й закрито, повії почали скупчуватись біля таких ось закладів: в ресторанах – для заможних клієнтів, в чайних – для бідних. Неофіційні притони існували, але їх було не так багато.

Цікаво, наприклад, порівняти такі факти: у дореволюційному Катеринославі, за даними на кінець XIX ст., існувало 10 будинків розпусти, де утримувалось від 50 до 150 повій [6]. Наприклад, один з таких будинків існував на сучасній вулиці Глінки [8]. Наприкінці XIX ст. проституція в Катеринославі набрала немалих масштабів, так за підрахунками місцевих «Ведомостей» останній займав у 1897 р. 3-є місце в Європі за ступенем захворювання у ньому на сифіліс після Лондона і Парижа. А у 1898 р. навіть довелося відкривати тимчасову лікарню для хворих сифілісом [6]. Тобто бачимо, що проституція як до революції, так і після впровадження нової економічної політики мала масовий характер і була дуже поширеною, хоча до революції вона була узаконена, а під час НЕПу – нелегальною.

Оскільки проституцію радянська влада вважала рудиментом капіталізму, то й не існувало такого окремого правопорушення, а жінок, які займалися торгівлею тілом розглядали в контек-

сті «паразитичної нетрудової» діяльності. Як говориться в наказі по міліції й карному розшуку УСРР від 5 листопада 1923 р. № 147, «борьба с проституцией при старой экономической политике рассматривалась как борьба с паразитическим нетрудовым элементом» [1]. Чи, наприклад, із «Тезисов по борьбе с проституцией», вироблених міжвідомчою комісією по боротьбі з проституцією, у статті 17 читаємо, що професійні проститутки повинні розглядатися як «общественные паразиты» й «дезертиры труда» й повинні нарівні з «остальными дезертирами привлекаться к ответственности на общих основаниях» [7]. Що, до речі, підтверджує існування проституції під час революції. За нової економічної політики ставлення до проституції не змінилось. Та хоча торгівля тілом і не підпадала під окрему статтю, законом передбачалася відповідальність за звідництво, притонуотримання, посібництво, а також вербування жінок для проституції. Так, за карним кодексом РРФСР, укладеним у 1922 р., а кодекс УСРР майже нічим не відрізнявся від нього, вищевказані правопорушення каралися за статтю 171, і за них передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі строком не нижче трьох років з конфіскацією всього або частини майна [7].

Для радянської влади проблема проституції стояла дуже гостро і влада докладала великих зусиль для боротьби з нею. Ця проблема була поставлена на державному рівні так, що при народному комісаріаті охорони здоров'я була створена центральна рада для боротьби із соціальними хворобами й проституцією. Нею розроблялися заходи, які повинні були здійснюватися спеціально організованими на місцях Губернськими радами для боротьби з венеризмом й проституцією. Серед заходів, розроблених центральною радою при наркомздраві були такі, як надання венерологічним поліклінікам характеру диспансерів, користуючись при цьому тісною співпрацею «женотделов», комсомольської організації, профорганізацій, бірж праці; вказівка місця проявляти особливу обережність при звільненні жінок при скороченні штатів; збільшення їхньої професійної кваліфікації шляхом бронювання за ними достатньої кількості кваліфікації, вакансій у школах профтехнічної освіти; боротьба за утримання жінок на виробництві і за підвищення оплати їхньої праці; участь у боротьбі із жіночою та дитячою безпритульністю; підсилення агітаційно-

просвітницької роботи щодо сутності проституції й пов'язаною з нею небезпекою; посилена боротьба із посередниками й посібниками проституції із залученням усіх засобів адміністративного й судового впливу [1].

Губернські ради скликали періодичні міжвідомчі наради за участю представників усіх відповідних відомств, організацій та господарчих органів: губвідділи, наросвіти, собези тощо. Губернські ради повинні були розробляти відносно місцевих умов усі питання організації, об'єднання й покращення справи боротьби з венеризмом й проституцією в губернії, виходячи з повідомлень, які надходили з народного комісаріату охорони здоров'я [1]; розробляти власні місцеві адміністративні розпорядження щодо боротьби з проституцією; розробляти заходи щодо повідомлення населення про сутність венеричних хвороб, про шляхи зараження ними та суспільні заходи особистої профілактики [1]. Також до їх компетенції входила організація та участь у періодичних обстеженнях фізичного стану населення. Начальникам кримінальної міліції наказувалося посилити нагляд за усіма місцями, як зазначалося в документі, «где может быть разврат», тобто за чайними, трактирами тощо [1]. Як бачимо, у період НЕПу боротьба з торгівлею тілом й викликаних нею венеричних хвороб стояла досить гостро, і заходи, які чинила влада, мали масовий і суспільний характер.

Надалі норми законодавства стають більш жорсткими, все частіше проституцією починають «цікавитись» та займатися органи ОДПУ-НКВС, і судові вироки стають все більш суворішими [7; 4; 5]. Так, уже на 1941 р. документальні справи фіксують те, що проституція пов'язується з карними злочинами [4; 5]. У цей час ми вже не зустрічаємо, як у середині 20-х рр., масову агітацію населення про небезпечність проституції, широких обстежень трудівників, ставлення до повій як до «общественных паразитов и дезертиров труда», які підлягають адміністративному покаранню, тут уже проституція – небезпечний злочин, документи щодо якої вже йдуть під грифом «совершенно секретно» [4; 5]. Наприклад, читаємо в директиві начальника міськвідділів НКВС міст Кривого Рога, Дніпродзержинська, Нікополя, Павлограда й Новомосковська за 1941 р. про те, що починає активізовуватися «уголовный элемент» – «при наличии пособничества или пря-

мого участия в совершении уголовных преступлений – лиц занимающихся проституцией» [4]. Тобто бачимо наскільки серйозно розглядається торгівля тілом, цьому явищу надається особливе значення і «в целях нанесения удара и пресечения роста преступности» пропонується підсилити роботу для боротьби з проституцією. З цього чітко видно наскільки суворішає законодавство по відношенню до проституції: на неї пропонується завести літерну справу, всіх проституток взяти на облік й на кожну облікову повію або притон завести облікову справу. Також завести агентуру із середовища проституток, роботу яких направити на вияв й «разработку» повій, притонів, осіб проституток, пов'язаних з «уголовниками других преступных категорий» і, навіть, застосовувати репресії до проституток, при підтвердженні цих даних [4].

Оскільки проституція вже була під уважним контролем органів НКВС, то і про повій, що приїжджали з інших місцевостей Дніпропетровської області у м. Дніпропетровськ, особливо, як вказано в документі, з Дніпродзержинська й Новомосковська, треба було обов'язково повідомляти обласні органи міліції [4]. Документи зазначають, що притони знаходились на квартирах, де відбувалися «пьянки с преступным элементом и проститутками» [5].

Уявлення про соціальний склад повій на Дніпропетровщині у передвоєнний час ми можемо отримати з директиви відділу Карного розшуку Управління НКВС, до якої додано список осіб, яких потрібно виселити в адміністративному порядку, за 1941 р. На жаль, відсутні подібні документи за 20-ті роки, щоб порівняти соціальний склад проституток періоду НЕПу і передвоєнного часу, проте, якщо вірити загальним дослідженням, то до революції це були, в основному, вихідці із села, а після неї – працівники численних радянських установ [7], а також, можливо, безробітні жінки. Але на 1941 р., судячи з директиви, ситуація вже змінилася.

Так, усі жінки, про яких йдеться в директиві (шість осіб) проживали у м. Павлограді, або біля нього, з них, троє (Є. К. Єзерська, А. В. Подставкіна, Є. М. Рогачова) ніде не працювали, а ще троє (А. Балас, Є. Д. Золотенька, О. В. Солод) працювали на малокваліфікованій роботі (відповідно прибиральниця, контролер, робітниця). Та двоє з них (Є. Д. Золотенька, Є. М. Рогачова) вже мали судимості перед тим, відповідно, за кражу і квартирну кра-

діжку, а ще одна (А. Балас) мала перед тим аж дванадцять реєстрацій як кишенькова злодійка. За національним складом четверо з них були українками, одна – росіянка (Є. К. Єзерська) і одна – єврейка (Є. М. Рогачова). Майже для всіх них, судячи з директиви, характерний зв'язок з «уголовно-преступным элементом» [5]. Таким чином, бачимо, що це вже не просто жінки, які займаються проституцією для «приработка», і вже не «паразитический нетрудовой элемент», до якого застосовуються адміністративні заходи, і проститутки вже не «працівники численних радянських установ». Вони розцінюються владою як небезпечні злочинці, які «ведут преступный образ жизни», тісно пов'язані з «уголовно-преступным элементом», безробітні, або, які працюють на мало-кваліфікованій роботі.

Таким чином, ми бачимо, що проституція на Катеринославщині-Дніпропетровщині набрала великих масштабів під час НЕПу, і місцева влада докладала великих зусиль для боротьби із цим явищем. Після згорання нової економічної політики і з настанням сталінського терору проституція значно зменшується, але не зникає, а відходить у «підпілля» і з погляду влади стає небезпечним злочином.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 59, оп. 1, спр. 9, арк. 296–297. – Далі: ДАДО.
2. ДАДО. – Ф. 59, оп. 1, спр. 9, арк. 255.
3. ДАДО. – Ф. 465, оп. 1, спр. 3, арк. 1.
4. ДАДО. – Ф.р-2643, оп. 1, спр. 220, арк. 118.
5. ДАДО. – Ф.р-2643, оп. 1, спр. 220, арк. 136–138.
6. *Історія міста Дніпропетровська* / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 1997.
7. Малахов А. Три века российской проституции / А. Малахов // www.aferizm.ru/histiry/his_3_veka_rus_prost.htm.
8. По количеству публичных домов мы были впереди Москвы // www.gorod.dp.ua

Надійшла до редколегії 19.11.09

УДК 94 (477.63) «1928/1932»

В. В. Іваненко, Н. Р. Романець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**РОЛЬ МІСЦЕВОГО ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОГО АПАРАТУ
У ЗДІЙСНЕННІ ПОЛІТИКИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА
ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ**

Досліджено внесок органів влади краю у забезпечення реалізації політики «великого перелому» на селі в кінці 1920 – початку 1930-х рр.

Ключові слова: селянство, аграрна політика, колективізація, розкуркулення, конфіскація, виселення, колгоспи, партдержапарат, чиновники.

Исследуется вклад органов власти края в обеспечение реализации политики «великого перелома» на селе в конце 1920 – начале 30-х гг.

Ключевые слова: крестьянство, аграрная политика, коллективизация, раскулачивание, конфискация, выселения, колхозы, партгосаппарат, чиновники.

The contribution of the regional authorities to ensuring the realization of the «perelom» policy in rural areas at the end of 1920ies – beginning of 30-ies is studied.

Key words: peasantry, agrarian policy, collectivization, raskulachivanie [dispossession of the kulaks], confiscation, evictions, collective farms, partgosapparat, officials.

Оцінка діяльності партійної і радянської номенклатури за часів соціалістичної перебудови аграрного сектора кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст. є однією з найсуперечливіших у вітчизняній історіографії. У дослідженнях радянських істориків це питання впродовж десятиліть розглядалося здебільшого у контексті реалізації «ленінського кооперативного плану», а «успіхи колективізації» пояснювалися керівною роллю більшовицької партії [7, с. 309]. При цьому науковці вказували на окремі перегини і перекручення так званої «революційної законності» з боку місцевої управлінської ланки, інтерпретуючи їх як відхід від «генеральної лінії» Кремля.

Залучення комплексу секретних донедавна архівних документів, а також використання нових методологічних підходів дозволяє сучасним історикам об'єктивніше дослідити дану проблему, встановивши міру відповідальності кожного чиновника за

реалізацію більшовицької репресивної політики на селі. У першу чергу маємо з'ясувати, ким були безпосередні виконавці сталінських настанов: слухняними «гвинтиками» бездушної державної машини чи жертвами та заручниками тоталітарної системи. Метою даної наукової розвідки якраз і є дослідження ролі місцевого партійно-радянського апарату у здійсненні політики суцільної колективізації на Дніпропетровщині.

Курс на примусове створення колгоспів був проголошений листопадним (1929 р.) пленумом ЦК ВКП(б), який у своїй резолюції «Про підсумки та подальші завдання колгоспного будівництва» констатував, що колективізація здійснюється небувалими темпами в умовах посилення класової боротьби, у зв'язку з чим у площину практичних дій висувалося питання «ліквідації куркульства як класу» [5, с. 221, 228]. Темпи колективізації були визначені спеціальною постановою ЦК ВКП(б), виданою 5 січня 1930 р. Згідно з нею Північний Кавказ, Нижня та Середня Волга мали в основному закінчити колективізацію восени 1930 р. або у крайньому випадку навесні 1931 р., інші зернові райони, включаючи Україну, – восени 1931 р. або навесні 1932 р. Постанова відкрито орієнтувала на перехід від політики обмеження експлуататорських тенденцій куркульства до політики його ліквідації як класу [5, с. 258].

Поняття «суцільна колективізація» роз'яснювалося у директивному листі ЦК КП(б)У від 27 грудня 1929 р. У ньому наголошувалося, що районами і округами суцільної колективізації слід вважати тільки ті, де в колгоспи вступило до половини селянських дворів і де створено умови для залучення в них решти селян. Примітно, що на той час такої «планки» досягли лише 18,5 % районів республіки [12, с. 52]. Щодо Дніпропетровського округу, то тут з 18 районів у 4-х рівень колективізації був менше 15 %, у 10-ти – 15–30 %, у 4-х – 30–50 %, тобто, по суті, в жодному з них не вдалося вийти на визначені ЦК параметри. Аналогічною була ситуація і в Криворізькому окрузі. Але це не зупиняло місцевих можновладців, які розуміли справжній зміст розпоряджень кремлівської верхівки. Тому, мабуть, бюро Дніпропетровського окружного КП(б)У 10 січня 1930 р. проголосило регіон зоною суцільної колективізації і звернулося до ЦК КП(б)У з проханням затвердити ухвалене рішення [9, с. 38].

Привертає увагу той факт, що планові завдання, встановлені партійним штабом Дніпропетровщини, перевищували директивні завдання ЦК ВКП(б). Таємна інструкція окружкому від 10 січня 1930 р. націлювала районних керівників на охоплення колективізацією 52, 6 % земельних площ під час весняної посівної кампанії і до 70 % восени того року. Закінчити ж її в окрузі планувалося навесні 1931 р. Окружком зобов'язав райпарткоми, фракції окрвиконкому і кооперативних організацій негайно довести плани до районів, а потім і до сіл та окремих колгоспів [9, с. 38, 39]. Для забезпечення «пролетарського проводу» у колгоспах передбачалося здійснити чистку управлінської ланки, збільшивши в ній представництво, зокрема батраків, до 20 %.

Дніпропетровський окружком вимагав також від місцевого керівництва максимального усупільнення худоби в колективних об'єднаннях: 100 % усіх її видів в артілях і комунах, а в ТСО Зах – стільки ж робочої, 60 % великої рогатої худоби і 75 % свиней та овець. При цьому формування колгоспного стада відбувалося за відсутності потрібних помешкань і коштів на їхнє будівництво. Тому намічалось повністю задіяти існуючі «селянські будівлі з відповідним їх пристосуванням» [9, с. 38]. Через те що селяни Дніпропетровщини, як і інших регіонів, почали масово вирізати худобу, висунувши гасло: «З голими руками до СОЗу!», окружком встановив додатковий вступний внесок для тих, хто знищує худобу, у розмірі її вартості.

Показово й те, що форсована колективізація розгорталася за умов невирішеності центрального питання перебудови села – ефективної організації праці і справедливого розподілу наслідків господарювання в колективних господарствах. Як свідчать документи, селян неабияк турбувало забезпечення непрацездатних членів сім'ї (дітей, інвалідів, стариків), особливо у великих родинах з одним-двома працюючими. Мешканці села резонно заявляли, що на свої трудовні не зможуть прогодувати сім'ю, а тому до артілі вступати не збираються.

Додамо, що окружні партапаратники часто не розуміли специфіки селянської праці, вимагаючи «перенесення до колгоспів методів та форм роботи промислових підприємств» [9, с. 40], для чого планувалося встановити шефство останніх над колгоспами. Як вказувалося у резолюції окружкому, «робітники підприємств,

що взяли шефство, мають брати участь у розробці колгоспами виробничих завдань, планів культурно-масової роботи, стежити за їх виконанням та організовувати ударні бригади, переносючи досвід соціалістичного змагання з міста на село» [9, с. 40].

Нагадаємо, що в Радянській державі будь-яка політична кампанія супроводжувалася ретельно продуманою партійно-виховною і агітаційно-роз'яснювальною роботою серед населення. Не стала винятком і «соціалістична перебудова аграрного сектора». Так, районне керівництво Дніпропетровщини відзвітувалося про проведення масових мітингів і демонстрацій бідняцько-середняцьких мас на підтримку колгоспного руху. Проте, як показали наступні події, належних результатів ті акції не дали, бо коли почалася колективізація, більшість учасників примусово організованих заходів відмовилася вступати до колгоспів. Відтак, місцеві керівники й почали «заганяти селян до колгоспів», використовуючи методи адміністративного тиску [9, с. 59].

Основним інструментом здійснення колективізації стало розкуркулення, механізм якого був чітко визначений низкою партійних директив і нормативно-правових актів, виданих на початку 1930 р., зокрема постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». В організації цієї кампанії на Дніпропетровщині можна виділити такі етапи. По-перше, підготовчий, упродовж якого серед селянства проводилася відповідна агітаційна робота: скликалися партійні збори, сходи колгоспників, бідноти, молоді, жінок. На них уповноважені пояснювали присутнім необхідність боротьби з куркулем у рамках реалізації нового аграрного курсу держави.

Наступним етапом стало проведення так званої «приговорчої кампанії», у ході якої затверджувалися списки куркулів і здійснювалася експропріація їхнього майна. У Дніпропетровському окрузі вона почалася у другій половині лютого в районах суцільної колективізації: Юр'ївському, Карло-Марксівському, Верхньодніпровському, Васильківському, Межівському, Новомосковському і закінчилася наприкінці квітня. Для проведення безпосередньої процедури розкуркулення на місця виїхали бригади окружкому КП(б)У під керівництвом членів бюро. Всього у їхньому складі було 65 осіб. Потурбувалися в окрузі і про висвітлення кампанії

у місцевій пресі, для чого тільки до Карло-Марксівського і Васильківського районів були направлені журналісти газети «Зоря» і «Майбутня зміна» [9, с. 46].

До списків куркулів у першу чергу зараховували експертників, але оскільки їх чисельності явно не вистачало для забезпечення встановлених рознарядок, під прес репресій подеколи потрапляли й середняки, бідняки, сільські священики, а також ті, хто мав зв'язки з закордоном, передусім із сусідніми Польщею та Румунією, тобто на ґрунті «шпигунства».

Особливістю розкуркулення було й те, що здійснювалося воно в стислі строки, позбавляючи селян можливості оскаржити неправомірні дії місцевої влади. Так, Новомосковська надзвичайна трійка з ліквідації куркульства 6 лютого 1930 р. зобов'язала уповноважених РПК надати списки куркулів вже на 12-ту годину наступного дня, а 8 лютого – надіслати їх безпосереднім виконавцям ДПУ [9, с. 43]. Як наслідок – самі чекісти змушені були визнавати факти «численних перекирчувань революційної законності». Зокрема, у директивному листі ДПУ УСРР «Про дефекти в слідчій роботі» зазначалося, що місцеві органи влади «вносили до списків на висилку, а в окремих випадках пропонували застосувати тривалі строки ув'язнення в концтаборах або навіть найвищу міру соціального захисту щодо стариків 60–70 років, калік і повністю хворих людей, що знаходилися у такому стані, який виключав можливість не тільки ізоляції, але і пересування» [3, арк. 89–90]. Тут же йшлося про те, що більшість документів і довідок, складених сільрадами на заарештованих та розкуркулених селян, не відповідали дійсності й досить часто були продиктовані особистими рахунками.

Іноді несправедливо розкуркулених повертали додому після фільтрації на пунктах депортації. У Дніпропетровському окрузі так «пощастило» 27 родинам [9, с. 65]. Але траплялося це нечасто. Як правило, скарги розкуркулених не розглядалися і їх відправляли до місць заслання, залишаючи без будь-якої відповіді.

Усього в результаті розкуркулення за межі округу було вислано 683 селянські родини. За неповними даними (без Юр'ївського району), у виселенців було конфісковано 5 676 га землі, 485 голів робочої худоби та майна на суму 661 076 крб. [2, арк. 32].

Комфракція президії Дніпропетровського окрвиконкому на своєму засіданні 28 квітня 1930 р. констатувала, що процедура

виселення куркульських господарств пройшла задовільно, план виконано [1, с. 115]. Проте документи свідчать, що виселка проводилася з численними порушеннями. Вагонів не вистачало, внаслідок чого у теплушках замість встановлених нормою 40 осіб розміщували по 50 та ще й з ручним багажем. Міліціонери поводитися грубо. Перед відправкою розкуркулених не завжди попереджали, що вагони зачиняють, і тому вони залишались без питної води і продовольства. Частина депортованих були погано одягнені (їм навіть не дозволяли взяти з собою кожухи), а у деяких взагалі був відсутній ручний багаж. На Варварівському станційному пункті стався кричущий випадок: прямо під час відправки у однієї жінки почалися пологи [9, с. 50]. Зрозуміло, що за такого безладдя шанси доїхати до пункту призначення були не у всіх.

Проте більшість розкуркулених все ж таки залишилися на місці. У Запорізькому окрузі, для прикладу, із 2694 розкуркулених господарств 2056 лишилось тут же, і лише п'ята частина була виселена [17, с. 70]. Частина куркулів після засудження й конфіскації майна (переважно молоді, здорові чоловіки) використовувалися на будівництві промислових об'єктів (Дніпробуд), інших виселяли на непридатні для ведення землеробства угіддя, де вони організовували виселки з 10–20-ти господарств, щоб у майбутньому не заважати «проведенню землеврядування МТС, радгоспів і колгоспів» [15, арк. 4].

На Дніпропетровщині виселки з'явилися практично в усіх районах, охоплених масовим розкуркуленням. Так, у Нікопольському районі виникло 5 виселків на 105 дворів, Долинському – 8 на 127 дворів і т. д. [15, арк. 14, 59]. Ділянки для розкуркулених відводилися найчастіше поблизу сільрад, «сталих в політичному відношенні» [9, с. 68].

Умови проживання селян на виселках були наступними. Житло й господарські будівлі споруджувалися за рахунок коштів самих розкуркулених або дозволялося переносити туди надані їм бідняцькі будівлі. Кожній розкуркуленій родині виділялося ділянка землі, малоцінні засоби виробництва, фураж з розрахунку можливої обробки землі та посівні матеріали при обов'язковому засіві й у залежності від норми завдання. Населення виселок було позбавлено виборчих прав, самоврядування й керувалося уповноваженими.

Але більшість селян відмовлялися переселятися до цих своїх рідних резервацій. У Долинському районі, приміром, з 8 виселків було заселено тільки 5, до яких замість запланованих 81 двору переїхало 28. А у Лозівському районі до них не переселилося жодного куркульського господарства [15, арк. 35].

Нерідко розкуркулені за так звану «3-ю категорією», очікуючи на нові репресії, переїздили до міст, вербувалися на новобудови або зовсім залишали межі республіки. Робили вони це, звісно, таємно, без дозволу сільрад, а тому їхня подальша доля місцевому керівництву була невідома. Тільки у Лозівському районі з 240 куркульських родин, які залишилися у районі з правом землекористування, 161 сім'я, за повідомленням Наркомзему УСРР, зникла із сіл відразу після розкуркулення.

Крім розкуркулення, на Дніпропетровщині використовувалися й інші методи впливу на небажаючих вступати до колгоспів:

- позбавлення середняків виборчих прав;
- незаконні арешти та утримання під вартою;
- погрози бойкоту та заборона відпуску товарів із кооперації [3, арк. 50, 51];
- безперервне, по декілька днів проведення зборів [14, арк. 7 зв.] тощо.

Зрештою, репресивний тиск на селянство протягом січня – березня 1930 р. дав потрібні владі наслідки: у регіоні почалося форсоване створення колгоспів. Так, у Межівському районі комуна ім. Фрунзе протягом кількох днів зросла з 90 господарств мало не до 300 [16, арк. 64]. За даними Новомосковського земвідділу, станом на 20 лютого в районі було колективізовано 71 % селянських господарств і 72 % землі, причому тільки за 25 днів рівень колективізації по району зріс на 40 %. Та найбільших успіхів досяг Криворізький округ, де на той же час було усупільнено 98 % господарств, 97% площі, 98 % тягової сили і 100,3 % насіння [10, с. 86], тобто за місяць колективізація була практично завершена. Не дивно, що представник ЦК ВКП(б) Г. Орджонікідзе, інформуючи Й. Сталіна і С. Косіора про ситуацію в Долинському районі (Криворіжжя), прямо говорив: «Тут закручено по-звірячому: колективізовано 100 відсотків» [6, с. 40].

Та в умовах постійного «підхльостування» колективізації центральним урядом не лише криворізькі можновладці нама-

галися перевиконати рознарядки, що спускалися «зверху». Доходило до змагання цілих районів, коли, наприклад, Дніпропетровський і Карло-Марксівський райкоми партії уклали між собою договір щодо «якнайшвидшого завершення колективізації» [8, с. 33].

Ті ж чиновники, які не могли забезпечити її шалених темпів, просто фальсифікували звітні дані. У с. Карнаухівці Кам'янського району уповноважений райкому і керівники села, прагнучи будь-що зайняти перше місце в районі, повідомили райком партії про 100 % колективізацію. Пізніше з'ясувалося, що в селі не було колективізовано і третини селянських господарств [8, с. 34].

Опір селянства примусовій колективізації зумовив певні зміни в аграрній політиці більшовиків. Зрозуміло, про відмову від ідеї її продовження не йшлося, однак тиск на селянство був частково послаблений. Сталін та його оточення в постанові ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. визнали, що у ході перетворень на селі мали місце «викривлення партлінії в колгоспному русі», які полягали головню в огульному розкуркуленні та порушенні принципу добровільності при створенні колгоспів. Щоправда, вся провина за насильницькі кроки перекладалась на виконавців – «окремих низових працівників», котрі до того ж, як вказувалося у постанові, стали «жертвами провокацій» з боку «контрреволюційних елементів». Безперечно, подібне пояснення не відповідало дійсності, хоча й відкривало можливість притягти до відповідальності найбільш активних колективізаторів, дії яких відрізнялись особливою жорстокістю. У Дніпропетровському окрузі, скажімо, по дев'яти районах до відповідальності за «викривлення партлінії» було притягнуто 281 особу, у тому числі до судової – 56 осіб. До Новомосковського і Петриківського районів, де випадки «порушення революційної законності» були наймасовішими, окружком направив парткомісії [9, с. 66].

Згадана постанова частково зняла напругу на селі. Розпочалися масові виходи селян з колгоспів. Тому у більшості районів Дніпропетровщини колективні об'єднання почали розпадатися на очах. У Межівському, Солонянському, Павлоградському, Петропавлівському, Царичанському, Синельниківському районах спеціально створені при райвиконкомах та сільрадах комісії за годину виключали з колгоспів від 1500 до 2500 селян [13, арк. 36].

Особливо широкого розмаху виходи з колгоспів набули в тих районах, де рівень колективізації був найвищим. До таких належав і Криворізький округ, в якому на 10 квітня 1930 р. з колгоспів вийшла майже половина селян [11, с. 205]. Аналіз соціального складу селян-відхідників показує, що до індивідуального ведення господарства поверталися не тільки середняки, але й бідняки та наймити. Так, у Кам'янському районі з колгоспів було виключено 5,5 % батраків, 38,7 % бідняків, 55,8 % середняків [13, арк. 36].

Фактично темпи виходу з колгоспів співпадали з темпами колективізації у перші місяці 1930 р. Намагаючися зупинити такий перебіг подій, Дніпропетровський окружком КП(б)У 3 квітня 1930 р. звернувся до секретарів райкомів з секретною директивою, в якій вимагав від них за будь-яку ціну добитися не тільки збереження існуючих, а й збільшення числа колгоспів, діючи у цьому напрямі цілеспрямовано, оперативно, гнучко. Місцеві очільники, виконуючи цю директиву, стали на шлях своєрідного «саботажу»: тривалий час не розглядали і всіляко затримували заяви колгоспників на вихід з колгоспів, поширюючи щодо них різні плітки, чутки, а то й відверту нісенітницю, насаджуючи на селі атмосферу ворожнечі. Їх шантажували, залякували, тероризували. 22 березня 1930 р. Г. Орджонікідзе доповідав Й. Сталіну з Криворізького округу, що тим, хто виходить з колгоспів, не повертають ні коней, ні насіння: «Бажання виправляти мало: у одних – впертість і злість за провал, у інших – розгубленість. Все намагаються пояснити куркулем, не усвідомлюють, що перекурнули, переколективізували... Велике прагнення ще більшим адміністративним тиском виправити становище. Висловлюють бажання розстріляти в окрузі осіб 25–30 і тим зберегти свої відсотки» [4, с. 95].

В окремих випадках сільські керівники дійсно не зупинялися і перед вбивствами, як це сталося у с. Миколаївка Новомосковського району, де вбили ходока до Наркомзему СРСР. Цей терористичний акт скоїв сам голова сільради [13, арк. 36].

Таким чином, як видно із викладеного, на Дніпропетровщині в період колективізації місцеві можновладці демонстрували зразки надзвичайної сумлінності та винахідливості, намагаючися не просто забезпечити досягнення відповідних директивних по-

казників, але й суттєво їх перевищити, що у підсумку призводило до численних порушень так званої «революційної законності». Останні, гадаємо, не слід кваліфікувати як перекручення генеральної лінії з боку окружної та районної управлінської ланки. Адже сама сталінська політика «підхльостування» передбачала форсований режим колективізації, а місцевий апарат навчився розуміти справжній зміст директив Кремля. За таких умов основними жертвами більшовицької аграрної політики ставали селяни, позбавлені можливості в законному полі оскаржувати свавільні дії чиновників, протистояти силовому насаджуванню моделі радикального переоблаштування українського села.

Бібліографічні посилання

1. *Гаркуша Л. А.* Здійснення колективізації на Дніпропетровщині / Л. А. Гаркуша, Н. Р. Романець // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка : зб. наук. пр. – Д., 1991. – С. 113–119.
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 18, оп. 1, спр. 137. – Далі : ДАДО.
3. ДАДО. – Ф. 1518, оп. 1, спр. 4.
4. *Ивницкий Н. А.* Введение (Развертывание «сплошной коллективизации») / Н. А. Ивницкий // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы : в 5 т. Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2000. – С. 3–29.
5. Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства (1927–1935 гг.). – М., 1957.
6. *Кульчицкий С. В.* Опір селянства суцільній колективізації / С. В. Кульчицкий // Укр. іст. журн. – 2004. – № 2. – С. 31–50.
7. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. – Д., 1979.
8. *Пащенко А. Я.* Проведення суцільної колективізації та організаційно-господарське зміцнення колгоспів (1929–1937 рр.) / А. Я. Пащенко. – Д., 1961.
9. *Розкуркулєння, колективізація, Голодомор* на Дніпропетровщині (1929–1933 роки) : зб. документів. – Д., 2008.
10. Розкуркулєння в УСРР // Укр. іст. журн. – 1992. – № 4. – С. 77–95.
11. *Слинько І. І.* Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.) / І. І. Слинько. – К., 1961.
12. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы : в 5 т. / Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2000.

13. Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України. – Ф. 27, оп. 11, спр. 90. – Далі : – ЦДАВО України

14. ЦДАВО України. – Ф. 27, оп. 11, спр. 93.

15. ЦДАВО України. – Ф. 27, оп. 11, спр. 683.

16. ЦДАВО України. – Ф. 27, оп. 11, спр. 1557.

17. Шарлай Г. Н. Деятельность Коммунистической партии Украины по осуществлению сплошной коллективизации сельского хозяйства / Г. Н. Шарлай // Деятельность КПСС по осуществлению ленинского кооперативного плана на Украине. – Д., 1969. – С. 58–84.

Надійшла до редколегії 25.11.09

УДК 94 (477) «17»

Т. В. Прушак

Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНАЛЬНИХ СЛУЖБ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1943 рр.

Представлено огляд діяльності працівників місцевого самоврядування м. Дніпропетровська у сфері становлення та організації комунального господарства міста на основі аналізу архівних документів ДАДО часів німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр.

Ключові слова: комунальні служби, місцеве самоврядування, німецько-фашистська окупація, міська управа.

Рассматривается деятельность местного самоуправления г. Днепропетровска в сфере становления и организации коммунального хозяйства города на основе анализа архивных документов ГАДО времен немецко-фашистской оккупации 1941–1943 гг.

Ключевые слова: коммунальные службы, городское самоуправление, немецко-фашистская оккупация, городское управление.

The article deals with local administration activity in the field of the municipal economy formation and organization on the basis of the archives materials of the State Archives of Dnipropetrovs'k Region during the German occupation in 1941–1943.

Key words: community services, local government, German occupation, municipal government.

У сучасній українській історіографії проблема вивчення історії німецько-фашистського окупаційного режиму часів Великої Вітчизняної війни на теренах УРСР (та її деяких конкретних міст) до сьогодні залишається одним з найменш вивчених та обійдених увагою вітчизняними істориками питань. З відомих причин, домінуючою проблематикою є дослідження з духовно-культурної, суспільно-політичної та соціально-економічної історії України, тому звернення до обраної теми видається нам особливо актуальним, з огляду на переконання у тому, що певним каталізатором процесів культурно-національного та соціально-економічного відродження життя країни серед інших численних чинників є й наслідки Великої Вітчизняної війни та німецько-фашистської окупації на території колишньої Української Радянської Соціалістичної Республіки. Питання вивчення та розгляду подій періоду ВВВ та окупаційного режиму німецько-фашистських загарбників на завойованих Гітлером територіях є наразі достатньо актуальним, зокрема, з точки зору формування урбаністичних студій з чітко окресленою тематикою (у нашому випадку це все, що має безпосереднє відношення до німецько-фашистської окупації означених територій 1941–1943 рр.) та направленістю. Окрім того, обрання зазначеної теми виправдане також і тим, що Дніпропетровськ займав особливе місце в соціально-економічному розвитку УРСР під час промислово-індустріального відродження міста після громадянських війн (від впровадження НЕПу та до 1941 р. включно). У цей період це було одне з найбільших за чисельністю населення та економічною потужністю міст, у зв'язку з чим політика німецького Вищого військового командування щодо окупаційного режиму означеного міста набуває певних особливостей, скерованих на подальший економічний розвиток Дніпропетровська під час німецько-фашистської окупації, і саме тому заслуговує на особливу увагу як вітчизняних, так і закордонних істориків. Незважаючи на мізерність праць, присвячених проблематиці німецько-фашистського режиму на окупованих гітлерівськими військами територіях, умовно джерельну базу роботи, що характеризує місто Дніпропетровськ під час німецько-фашистської окупації в цілому, можна поділити на: фонову літературу, що дає уявлення про соціально-економічні та культурні аспекти життя міст України у окреслений період (1941–1943 рр.), загальну лі-

трату, присвячену Дніпропетровську, що розглядає військово-політичні чинники, що впливали на соціально-економічне життя міста з 1941 р. по 1943 р. та літературу, безпосередньо присвячену життю міст України у зазначений період, яку умовно можна поділити на:

- мемуари та спогади учасників ВВВ, що змальовують період німецько-фашистської окупації на теренах Радянського Союзу та УРСР.

- архівні документи часів Другої світової війни, що стосуються періоду німецько-фашистської окупації на території Радянського Союзу та УРСР.

Завдяки вищезазначеним матеріалам дослідження діяльності українських міських органів влади м. Дніпропетровська у сфері поновлення і розвитку комунального господарства упродовж німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр. являє собою покрокове та всебічне висвітлення повсякденного життя та господарювання людей у окупованому німецькими загарбниками місті завдяки детальному аналізу копій документів Державного Архіву Дніпропетровської області, що представлені в експозиції Музею історії розвитку місцевого самоврядування Дніпропетровської області і відіграють неабияку роль у цілісності та логічній послідовності експозиційного комплексу.

Початок німецько-фашистської окупації, що розпочалася у Дніпропетровську 25 серпня 1941 р., перш за все ознаменувався створенням пронімецької міської управи 2 вересня 1941 р. Діяльність нової міської управи Дніпропетровська у першу чергу характеризувала дану управлінську установу як виконавчий та контролююче-керівний орган, створений для роботи з місцевим населенням. У документі № 1 Реєстру постанов Дніпропетровської міської управи від 2 вересня 1941 р. зазначалося, що міська управа мала вирішувати питання «організації у місті Дніпропетровську міського господарства та охорони життя населення, державного та приватного майна, а також налагодження громадського ладу, за погодженням з Германським військовим командуванням» [2, арк. 8]. Підпорядковувалася вищезазначена управа штадткомісару Округу Дніпропетровськ Рудольфу Клостерману і за своєю структурою складалася з 13 відділів: комунального, житлового господарства, охорони здоров'я, праці, освіти, бюджетно-

фінансового, торговельного, пенсійного, відділу по функціонуванню трамваю, водогону та електрики і т. д. [2]. Очолив Дніпропетровську міську управу П. Т. Соколовський, що у 1943 р. отримав наукове звання доктора технічних наук, його заступником було призначено М. І. Кокільського, а завідувачем безпосередньо комунального відділу став М. М. Карпович.

Згідно з визначенням у Великій радянській енциклопедії, комунальне господарство у цілому – це: «Ведомство, отвечающее за техническое и культурное благоустройство областей, районов, городов и сел и включающее в себя коммунальные, санитарно-гигиенические и строительные службы, а также вспомогательные ведомства по обустройству медико-санитарного, дорожного, энергетического и коммунально-жилого комплексов». Відповідно до цього, до безпосередніх обов'язків службовців міського комунального господарства Дніпропетровська (до якого входили відділи охорони здоров'я, комунального та житлового господарства, будівельний та пожежний відділи та відділ по функціонуванню трамваю, водогону та електрики), перш за все відносився нагляд за загальним технічним станом міста, а одними з першочергових завдань діячів комунальних служб Дніпропетровська мали стати:

- заходи щодо поліпшення роботи відділів будівельного, пожежного та житлового господарства [2, арк. 54–55];
- перевірка наявного стану будинків, вулиць, мостових і доріг, усунення недоліків у функціонуванні міської електрики та водопроводу, і, у першу чергу, налагодження транспортного руху;
- організація не евакуйованого населення для певних типів міських робіт, наприклад, розчищення доріг та узбіч задля поліпшення транспортного руху у зимовий період.

Так, зокрема, у Розпорядженні від 10 грудня 1941 р. будівельному відділу йшлося про надання негайних відомостей щодо кількості та розподілення хліба і продуктових карток, які отримують робітники цього відділу, про «кількість керівничого персоналу, технічного та робітників», «скільки невиходів на роботу» та які заходи вживаються за подібне недбальство; у Розпорядженні по Дніпропетровській Міській Управі від 21 листопада 1941 р. житловому та комунальному відділам говорилося про негайне складення проекту постанови, у якій має бути накреслений «план заходів по приведенню в належний порядок в зимовий се-

зон вулиць / проїздних місць/, тротуарів; уникнення аварій, катастроф з автомашинами, людських жертв». Сміливою спробою реорганізації санітарного стану міста стала Постанова № 34 Дніпропетровської Міської Управи від 29 листопада 1941 р. «З метою упорядкування санітарного стану міста та недопущення його забруднення у майбутньому». Так, за недотримання заборони звалювання нечистот на березі Дніпра, нерегулярне прибирання міст загального користування, невчасне приведення до ладу колодязів водорозбірних дворових кранів та вигул собак без намордників сягав від 100 до 500 карбованців, у той час як заробітна платня, скажімо, директора середньої загальноосвітньої школи, встановлена німецькою владою міста, складала 1000 карбованців, а вчителя тієї ж середньої школи – 600 карбованців [2, арк. 11]. Працювали у окупованому Дніпропетровську і перукарні, і, судячи з преїскуранту, затвердженого у Дніпропетровську 19 лютого 1942 р. Генеральним Комісаром І. А. Келером, стрижка волосся (наголо) у чоловічому салоні коштувала 3 крб., масаж обличчя – 2 крб., а зробити перманент у дамському салоні обійшлося б тогочасним модницям аж у 24 крб. [2, арк. 81].

Окремою статтею реорганізації міського комунального господарства керманичами Дніпропетровської Міської Управи, як не дивно, стало й перейменування міських вулиць. За наказом вже згадуваного нами штатткомісара Округу Дніпропетровськ Рудольфа Клостермана, у місті не повинно було залишитися вулиць, назви яких так чи інакше були пов'язані з комунізмом та радянською владою. Задля виправлення цього «непорозуміння» службовці Міської Управи мусили багато часу проводити у архівах, підіймаючи планові креслення міста ще дореволюційної доби. До того ж, що є цілком характерним для окупаційного періоду 1941–1943 рр., німецькі управлінці давали колишнім радянським вулицям принципово нові імена – так, наприклад, на початку 1942 р. у Дніпропетровську з'явився не більш, не менш як проспект ім. Адольфа Гітлера, і приблизно того ж часу – вулиця Польова, колишня Московська, на якій розташовувалася німецька військова частина № 02633 [2, арк. 54–55].

Підсумовуючи і характеризуючи діяльність управлінців Дніпропетровської Міської Управи щодо поновлення, налагодження та розвитку комунальних служб під час німецько-фашистської

окупації 1941–1943 рр. варто зазначити, що певні якісні зміни у функціонуванні комунального господарства майже не змінили існуючої картини так званого «благоустрою» окупованого міста для його корінних мешканців – дніпропетровців. Загальні зміни у роботі строго розгалужених комунальних служб і відділів перш за все були направлені на поліпшення життєвих умов саме для «арійського» населення Дніпропетровська, що, однак, певним чином торкалися і місцевого населення (Зокрема, діяльність відділу охорони здоров'я, житлового та пожежного відділів та відділу по діяльності трамваю, водогону та електрики). Цілковито не зазнала ніяких якісних змін лише промислово-індустріальна галузь нашого міста, хоча загалом на її розвиток вище військове керівництво Рейху витратило колосальні кошти: згідно із документом «Основные положения по руководству опекунами предприятиями «Берг-унд хюттенверке ГмбХ Ост» (БХО) от 3 ноября 1942 года» и приложенного «Списка опекунских фирм» тільки у Дніпропетровську планувалося налагодити роботу та впровадити нові технології на заводах ім. Ворошилова, Петровського, Калініна, «ДСМО» та навіть коксохімічному заводі [1]. Катастрофічна нестача робочих рук – ось головна причина, що звела нанівець як економічний, так і комунальний розвиток міста за часів німецько-фашистської окупації, бо через дві масові мобілізації дніпропетровців 23 червня і 10 серпня 1941 р., вступ добровольців до РККА на 12-й день війни та евакуації населення Дніпропетровська зменшилося напередодні встановлення окупаційного режиму 2 вересня 1941 р. майже на чверть [3, с. 444].

Бібліографічні посилання

1. Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении Второй мировой войны / под ред. Г. Н. Александрова и М. Ю. Рагинского. – М., 1971. – С. 327–333.
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 2274, оп. 1, спр. 1.
3. Історія міста Дніпропетровська. – Д., 2006. – С. 444–450.
4. Слободенюк М. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої вітчизняної війни : моногр. / М. Слободенюк, І. Шахрайчук. – Д., 2005. – С. 134.

Надійшла до редколегії 1.12.09

УДК 94 (477) «18»

Н. А. Печеніна

Криворізький державний педагогічний університет

**ПОЛІТИЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ 1953 – ПОЧАТКУ 60-х рр. XX ст.:
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
ОБЛАСНОГО АРХІВУ**

На основі матеріалів Державного архіву Дніпропетровської області розглянуто проблему реабілітації жертв сталінізму і тоталітаризму в Україні в 50-ті – на початку 60-х рр. XX ст.

Ключові слова: політична реабілітація, репресії, культ особи, сталінізм, тоталітаризм.

На основе материалов Государственного архива Днепропетровской области рассматривается проблема реабилитации жертв сталинизма и тоталитаризма в Украине в 50-х – в начале 60-х гг. XX в.

Ключевые слова: политическая реабилитация, репрессии, культ личности, сталинизм, тоталитаризм.

The article considers the problem of the rehabilitation of the Stalinism and totalitarianism victims in Ukraine in 1950-ies – at the beginning of 1960-ies on the basis of the State Archives of the Dnipropetrovsk Region materials.

Key words: political rehabilitation, repressions, personality cult, Stalinism, totalitarianism.

Кожна людина, як і все свідоме людство, живе у трьох вимірах: учора, сьогодні й завтра. Учора – це наша історія, в якій ми не жили. Вона – бездонна, невичерпна криниця знань, мудрості, перемог і страждань. Кожен народ має свою власну історію.

Такої страшної трагедії, яку пережив український народ у 30-х рр. XX ст., не зазнав, мабуть, жоден народ в історії людства. У 2008 р. виповнюється 70 років від початку масових політичних репресій у СРСР, періоду, який отримав назву «велика чистка». Проте архівні дані засвідчують, що в Україні масові репресії проходили вже на початку 1930-х рр.

5 січня 1930 р. з'являється постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Україна належала до районів, де колективізацію планували закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Усе чіткішою

ставала тенденція до форсування темпів колективізації, що формувалася згори. Становище на селі дедалі більше загострювалося. На насильство селяни відповідали масовими невдоволеннями, відкритим протестом аж до антирадянських збройних виступів. Влада, у свою чергу, почала проводити масові репресії.

Аналіз фондів Дніпропетровського обласного державного архіву дозволяє зробити висновки щодо динаміки репресій по роках. Пік масових репресій у Дніпропетровській області припадає на 1933 р. (19,87% від всіх засуджених по політичних звинуваченнях в Дніпропетровській області), 1931 р. дає 19,39 % від усіх політичних справ, 1937 р. – 18,66 %, 1938 р. – 9,48 %, 1932 р. – 8,38 %, 1930 р. – 8,02 % [2].

Репресії, що відбувалися в СРСР у 1930-ті рр, були спрямовані проти різних політичних течій, фракцій, угруповань і партій, окремих людей. Одним із найважливіших факторів, що визначав спрямованість репресій, був характер обвинувачень. Згідно із законодавством, що існувало в той час, обвинувачення щодо заарештованих повинні були визначатися статтями Кримінального кодексу. У практиці ж радянської каральної системи 1930-х рр. користувалися відомчим підходом, який передбачав подвійний облік репресованих. За специфічно-професійною термінологією органів державної безпеки обвинувачення фіксувалися: 1) «за політичним забарвленням», 2) «за характером злочинів».

Перша категорія («за політичним забарвленням») включала такі формулювання: належність до антирадянських політичних партій (троцькісти, праві, меншовики, анархісти, есери, кадети, монархісти, трудова і селянська партія, різні); «членство» у контрреволюційних буржуазних націоналістичних організаціях (українських, білоруських, вірменсько-дашнацьких, єврейсько-сіоністських, тюрксько-татарських, фіно-карельських, грузинських, панісламістських, білоруських та різних); фашисти; церковники-сектанти; білогвардійці; за так званими «національними лініями» (польській, німецькій, фінській, румунській, харбінській, естонській, латиській, грецькій, іранській, болгарській, чеській, французькій, італійській, литовській, різними); колишні куркулі; кримінальні злочинці («кримінальники»); інший контрреволюційний елемент.

У другій категорії («за характером злочинів») було виділено такі формулювання: шпигунство (німецьке, польське, латвійське, литовське, естонське, французьке, італійське фінське, румунське, грецьке, болгарське, іранське, угорське, чеське, японське, різне); зрада Батьківщини; терор (центральный та місцевий); диверсії; шкідництво; контрреволюційна повстанська діяльність; контрреволюційна (антирадянська) агітація; інші злочини [9, с. 55].

Тільки у Дніпропетровській області з 1930 р. по 1945 р. по ст. 54-10 (ч.1 і ч.2 – антирадянська і контрреволюційна агітація) було засуджено 49,05 % від загальної кількості репресованих; по ст. 54-6 – звинувачення в шпигунстві, засуджено 8,26 %; по ст. 56-11, ст. 54-2 – звинувачення у співпраці зі всілякими іноземними розвідками (польською, японською, румунською, німецькою), у фашистській контрреволюційній діяльності, засуджено 6,99 % репресованих [2]. Цікаво проаналізувати співвідношення статей, за якими репресували, та політичної ситуації у світі та країні: якщо в 1930–1933 рр. (період суцільної колективізації в СРСР та Україні) переважала ст. 54-10, то в 1936–1938 рр. (період ускладнення міжнародної ситуації, початок перших військових конфліктів у світі) – ст. 54-6.

Реабілітація відповідно до різного характеру репресій мала різний характер. Розрізняють реабілітацію юридичну (зняття звинувачень суто кримінального характеру, припинення кримінальної справи за відсутністю складу злочину) і політичну (відновлення в партії і зняття заборони на згадку імені репресованого у пресі і літературі). Реабілітація була публічною і здійснювалася у різних формах – це й згадка в пресі про припинення кримінальної справи за відсутністю складу злочину; і вихід у світ біографічних або ювілейних статей; й поява імені репресованого в довідковому виданні, історичній статті або монографії, іноді – публікація біографії колишнього «ворога народу». Своєрідною формою реабілітації була згадка М. С. Хрущовим у доповіді XX з'їзду КПРС «Про культ особи і його наслідки» імен необґрунтовано репресованих.

Практична діяльність по ліквідації наслідків культу особи почалися вже у середині 1953 р. За дорученням ЦК КПРС Комітет партійного контролю зайнявся розглядом справ по реабілітації в партійному відношенні комуністів, притягнутих

у 1930–1940-і рр. і на початку 1950-х рр. до партійної і судової відповідальності. Заяви від репресованих з проханням про відновлення в партії поступали і в ЦК КП України. Вони передавалися в обкоми партії, де і розглядалися на засіданнях бюро обкому. Наприклад, у другій половині 1953 р. на засіданнях бюро Дніпропетровського обкому партії було розглянуто 56 апеляційних справ. Проте 48 репресованим (що становило 85,7 % від кількості розглянутих справ) було відмовлено у відновленні в партії. Практично всі рішення 1951–1952 рр. підтверджувалися на засіданнях бюро обкому 1953 р. Залишалися в силі і рішення про виключення з партії за «негідну поведінку під час Великої Вітчизняної війни» (зокрема – за дезертирство і приховування свого перебування в полоні) [8].

Відновлена в партії була лише одна людина, яку виключили з партії в січні 1953 р. за перебування на окупованій території, але яка не приховувала цього факту [3]. Як необґрунтоване було відмінено рішення про виключення з партії комуніста, звинуваченого у приховуванні соціального походження [4], іншому виключення в 1952 р. за втрату пильності і зв'язок з особами, що не викликають політичної довіри, замінили в 1953 р. суворою доганою [5]. Попередженням «вказати на неправильний вчинок» обмежилися відносно ще трьох [6], які свого часу приховували компрометуючі дані про родичів.

Проте практично всі вироки, винесені на початку 1950-х рр., підтверджувалися на засіданнях бюро Дніпропетровського обкому 1953 р. У кінці 1953 р. було зроблено узагальнення матеріалів про масові політичні репресії, що відбувалися в країні за часів сталінського режиму. У доповіді, яка надійшла на ім'я М. С. Хрущова, наголошувалося, що в період з 1921 р. за «контрреволюційні злочини» було засуджено 3 777 380 осіб (624 980 з них засуджено до вищої міри покарання).

У 1954 р. почали повсюдно утворюватися центральні і місцеві комісії з перегляду справ осіб, засуджених у 1934–1953 рр. по політичних звинуваченнях. Проте реабілітація торкнулася лише окремих (персональних) випадків, у їхньому числі В. А. Антонов-Овсєєнко, Я. Б. Гамарник, О. В. Косарев, М. В. Криленко, П. П. Посишков, В. Я. Чубар і ін. Незабаром (у 1955 р.) були реабілітовані М. Н. Демченко, В. П. Затонський, Е. І. Квірінг, С. В. Косіор та інші.

Реабілітувавши цих партійних і державних діячів, керівництво країни зробило спробу зайнятися переглядом крупних політичних процесів 1930–1940-х рр. Але навіть сам ініціатор реабілітації М. С. Хрущов внутрішньо ще не був готовий до політичної переоцінки становища у країні і партії в 1930-х рр. Тому в цілому реабілітація стосувалася переважно жертв післявоєнного періоду.

Вибіркова реабілітація 1953–1955 рр. розглядалася керівництвом партії єдино відповідним способом руйнування образу Сталіна, оскільки в принципі ніхто не збирався відрікатися від основних напрямів його політики.

Головною проблемою післясталінського суспільства була проблема відповідальності за злочини минулих років. У 1955 р. вона зводилася до визначення кола безпосередніх «винуватців» тих або інших неполадок, збоїв, труднощів. Десталінізація слугувала засобом відмови від політики терору і забезпечення особистої безпеки верхів. Проте, підірвавши засади сталінського деспотизму, актив нового керівництва і підтримуючі його сили навіть не приступили до серйозної демократизації самої партії і суспільства.

Процеси демократизації суспільства 1954–1955 рр. вели до того, що лінія на подолання наслідків культу особи без викриття самого суб'єкта культу виявляла свою непослідовність та політичну обмеженість. Гостро ставилося питання про прямого винуватця, про особисту відповідальність за здійснене беззаконня, відхід від норм партійного і державного життя. Отже, необхідністю ставало пряме викриття культу Сталіна.

31 грудня 1955 р. була утворена Комісія для вивчення матеріалів про масові репресії членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних XVII з'їздом партії, і інших радянських людей в період 1935–1940 рр. Розглянуті цією комісією матеріали свідчили про масштаби трагедії, що вибухнула в країні в 1930–1940 рр. Хрущов запропонував відкрито засудити помилки і зловживання владою Сталіна на першому ж після смерті Сталіна з'їзді партії. У результаті доповідь «Про культ особи і його наслідки» був зачитаний на закритих засіданнях XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.).

Сама по собі доповідь Хрущова не була глибоко аналітичною: у ній наводилися факти необґрунтованих розправ з видатними партійними і державними діячами, переслідувань їхніх сімей.

Доповідь містила лише заклики до критичного розгляду «помилкових поглядів, пов'язаних з культом особи» [10, с. 165]. Особливе значення мало викриття сталінського трактування поняття «ворог народу» (цей термін давав можливість без вагомих доказів ідейної неправоти людини піддавати репресіям всякого, виключаючи можливість ідейної боротьби). Уся відповідальність за репресії була покладена на Сталіна, а його роль у створенні режиму політичного терору розкрита повною мірою. У доповіді засуджувалися репресії, направлені в основному проти партійних кадрів, проте їхні справжні масштаби, як і пряма участь у політичному терорі сподвижників Сталіна, залишилися «в тіні».

Незважаючи на половинчастість, доповідь подіяла як шокуючий грозючий розряд у атмосфері суспільного життя. І саме вона позначила кінець «негласного» періоду боротьби з культом особи. З лютого 1956 р. ця боротьба отримує офіційний політичний статус.

Навесні і літом 1956 р. головним за своєю важливістю політичним і соціальним процесом було масове звільнення майже всіх політичних в'язнів з таборів і місць «вічного заслання». Одночасно відбувався такий же масовий і швидкий перегляд і реабілітація більшості загиблих у 1937–1955 рр. в'язнів таборів і в'язниць. Більше 90 спеціальних комісій займалися розглядом справ ув'язнених безпосередньо у таборах або місцях їхнього поселення. Комісія тимчасово наділялася правами Президії Верховної Ради і могла проводити реабілітацію, помилування, зниження термінів ув'язнення. Рішення не потребувало затвердження і вступало в силу негайно.

Спеціальні комісії працювали на місцях декілька місяців, справи ув'язнених розбиралися швидко, для цього найчастіше достатньо було короткої бесіди з самим ув'язненим і ознайомлення з його справою. Уже до кінця 1956 р. з таборів та заслання поверталися колишні члени партії і члени сімей загиблих комуністів. Вийшли на волю також в'язні таборів, чиї терміни ув'язнення закінчилися, але яких продовжували незаконно тримати під вартою. Звільнялися безпартійні, помилково звинувачені в «антирадянській діяльності». З таборів поверталися колишні члени партій меншовиків, анархістів, есерів, які знаходилися у в'язницях і засланні по 25–30 років. У ці ж місяці були реабілітовані і всі військовополонені і так звані

«переміщені» особи. Тобто, реабілітація насамперед торкалася тих осіб, які дожили до цього часу.

Як правило, реабілітація розстріляних або померлих ув'язнених проводилася тільки за заявою родичів або друзів. За відсутності таких заяв у комісії з реабілітації справи репресованих не розбиралися.

Реабілітаційний процес в Україні у цілому повторював загальносоюзний. Газети передруковували редакційні статті «Правди», ЦК КПУ приймав ухвали, аналогічні прийнятим ЦК КПРС. Та і відсоток реабілітованих серед лідерів республіканського рівня був нижче, ніж серед лідерів союзного рівня. Перевага віддавалася «старим більшовикам», що вступили в партію до 1917 р. Головним критерієм реабілітації був політичний і звинувачення в «буржуазному націоналізмі» і участь в якій-небудь фракції або опозиційному угрупованні часто виключали можливість публічної реабілітації. На думку А. Ван Гаудовера, «віддані сталіністи були відновлені в партії, тоді як колишні опозиціонери, за винятком одного або двох, продовжували залишатися виключеними» [1, с. 208].

На 1 жовтня 1956 р. обкоми КПУ України розглянули 1302 апеляції. У партії було відновлено 668 осіб, частина справ переглядалася в ЦК КПУ, 155 осіб з 630 було відновлено в партії [10].

На апеляційних засіданнях Дніпропетровського бюро обкому КПУ в 1956 р. було розглянуто 134 персональних справ. У партії було відновлено 69 осіб, виключених у 1937–1939 рр. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, у зв'язках з ворогами народу, в антирадянській агітації. У 16 випадках реабілітація проводилася за заявами родичів репресованих і була посмертною.

Проте попередні рішення по 34 апеляціях було залишено без змін. Як і раніше, реабілітації не підлягали особи, виключені з партії у 1930-і рр. за троцькістську діяльність, за приналежність до інших політичних партій (наприклад, до партії меншовиків, до монархічної організації «Союз російського народу»), за перебування на окупованій території під час Великої Вітчизняної війни, за антирадянські розмови і незгоду з політикою партії [7].

Таким чином, хоча після XX з'їзду КПРС процес реабілітації посилюється, головним критерієм реабілітації залишається політичний. Критика культу особи у цілому ряду моментів

залишалася обмеженою і непослідовною, хоча процес реабілітації набуває ширших масштабів. Уже йшлося про всю протизаконну практику масових репресій.

Значна переоцінка ролі Сталіна в історії країни відбулася на XXII з'їзді КПРС (жовтень 1961 р.). Новий наступ на культ особи цього разу був відкритим: знову зазвучали вимоги про розслідування злочинів минулого і покарання винних. Було переглянуто багато політичних процесів 1920–1930-х рр. Висновки Комісії при перевірці цих процесів не залишали сумніву в тому, що ці «справи» були логічним продовженням лінії Сталіна на остаточне фізичне і політичне усунення не тільки колишніх опозиціонерів, але і всіх незгодних з офіційною лінією партії, тобто самого Сталіна. Проте М. С. Хрущов недооцінив сили опозиції і фактично у 1962 р. реабілітація припиняється. Уже з середини 1960-х рр. демократичні перетворення в країні фактично завершуються.

Бібліографічні посилання

1. Борисов Ю. Политическая реабилитация в СССР (1950–1960-е гг.) в освещении западной историографии / Ю. Борисов, А. Голубев // Отечественная история. – 1992. – № 5.
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19, оп. 16, спр. 19. – Далі: ДАДО.
3. ДАДО. – Ф. 19, оп. 16, спр. 20, арк. 121.
4. ДАДО. – Ф. 19, оп. 16, спр. 36, арк. 96.
5. ДАДО. – Ф. 19, оп. 16, спр. 36, арк. 45, 46, 50–50 об.
6. ДАДО. – Ф. 19, оп. 30, спр. 17, 30.
7. ДАДО. – Ф. 19, оп. 16, спр. 19, арк. 3, 16, 18, спр. 20, арк. 88, 100, 101, 119, 133, спр. 21, арк. 19 об., 36, 44, 60, спр. 22, арк. 11 об., 21, 32, 94, спр. 29, арк. 32, 42, 45, 61 об., 81, 98, 103, 144–144 об., спр. 36, арк. 17, 54, 59, 63, 68.
8. ДАДО. – Ф. 19, оп. 16, спр. 36, арк. 100.
9. Нікольський В. М. Обвинувачення репресованих в Україні періоду «великої чистки» 1937–1938 рр. / В. М. Нікольський // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 54–63.
10. «О культе личности и его последствиях». Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 128–166.
11. Центральний Державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 31, ч. 1, спр. 329, арк. 171–174.

Надійшла до редколегії 24.11.09

УДК 94(477.63) «1991/2009»

Є. І. Бородин

Дніпропетровська обласна державна адміністрація

**ВИКОНАВЧА ВЛАДА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В РОКИ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991–2009 рр.)**

Розглянуто діяльність Дніпропетровської обласної державної адміністрації в 1991–2009 рр., особливу увагу приділено характеристиці структури, кадровій політиці президентів щодо призначення «губернаторів» області.

Ключові слова: Дніпропетровська область, виконавча влада, обласна державна адміністрація, Дніпропетровщина у часи незалежності України, керівництво Дніпропетровської області.

Рассмотрена деятельность Днепропетровской областной государственной администрации в 1991–2009 гг., особое внимание уделяется характеристике структуры, кадровой политике президентов страны по назначению «губернаторов» области.

Ключевые слова: Днепропетровская область, исполнительная власть, областная государственная администрация, Днепропетровщина в период независимости Украины, руководство Днепропетровской области.

In 1991–2009 the activity of Dnipropetrovsk regional state administration has been examined, the special attention is given to the characteristic of structure, the Presidents personnel policy of the country to appoint «governors of the region».

Key words: Dnipropetrovsk region, executive power, regional state administration, Dnipropetrovsk region in the period of independence of Ukraine, region supervision.

Після проголошення незалежності України прискорився процес реорганізації виконавчої влади на регіональному (обласному) рівні, який остаточно не завершився й донині. Питання адміністративно-територіальної реформи, про яку твердять політики, науковці, журналісти, потребує вивчення та аналізу накопиченого на рубежі XX та XXI ст. досвіду державотворення.

Актуальність питання вивчення історії створення та діяльності обласної виконавчої влади підсилюється не лише політичними, але й науковими факторами. Справа в тому, що дослідження у сфері сучасної історії мають попит як у тих, хто розробляє концепції

реформування влади в Україні, так й у тих, хто творить хроніку поточних подій. Не в останню чергу це виявляється цікавим для безпосередніх учасників та очевидців змін останніх десятиліть.

Метою пропонованої статті є висвітлення діяльності обласної виконавчої влади Дніпропетровщини у 1991–2009 рр. Основні завдання публікації:

- характеристика передумов та обставин запровадження нової системи державного управління у регіоні;
- аналіз організаційно-правових засад діяльності Дніпропетровської обласної державної адміністрації;
- розкриття кадрової політики президентів України стосовно керівної ланки Дніпропетровської обласної адміністрації 1991–2009 рр.;
- розкриття питання щодо структурної будови та основних напрямів діяльності Дніпропетровської обласної державної адміністрації у 1991–2009 рр.

Цілком зрозуміло, що історіографія питання є дуже обмеженою, оскільки визрівання наукової проблеми ще не завершилося. Дослідник має можливість ознайомитися з різноманітними презентаційними публікаціями про діяльність Дніпропетровської обласної державної адміністрації [1; 2].

Джерельну базу дослідження складають загальнодержавні нормативно-правові акти, розпорядження та доручення голови обласної державної адміністрації, матеріали колегій, документи структурних підрозділів адміністрації, публікації у засобах масової інформації тощо.

Наприкінці 1980-х рр. у СРСР популярними стали гасла демократизації суспільства, переходу нової системи управління тощо. У часи «перебудови» спочатку йшлося про розподіл функцій державних та партійних органів, а потім вже й про обмеження державного управління й розширення сфери самоуправління та розвитку місцевих рад [7, с. 25, 65]. Розуміння Рад народних депутатів як органів державної влади на місцях поступово відходило в минуле.

Одночасно із зазначеними процесами в СРСР та УРСР все більшої популярності набувала ідея створення інституту президентства. 21 червня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла постанову про введення нової посади глави держави.

Напередодні подій серпня 1991 р. у Дніпропетровській області функціонували обласний комітет Компартії України та обласна

рада народних депутатів, яка сформувала свій виконавчий комітет. Саме остання владна структура виступала органом виконавчої влади. Партійні структури після відміни шостої статті Конституції СРСР стрімко втрачали владу.

Після проголошення незалежності України та заборони КПРС виникла ситуація, коли вся повнота влади в регіонах перейшла до обласних рад. Проте подібне розширення повноважень органів місцевого самоврядування проіснувало недовго. Уже 1 грудня 1991 р. відбулися перші вибори Президента України, які привели до створення президентської вертикалі влади в державі. Форма правління змінилася з парламентської на змішану (президентсько-парламентську).

Дослідники визначають, що після прийняття Закону України «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцевого самоврядування» від 7 грудня 1990 р. ради народних депутатів усіх рівнів були органами державної влади [5, с. 91].

Президент України Л. М. Кравчук та Верховна Рада України першого скликання ввели нову систему регіональних органів виконавчої влади – місцеві державні адміністрації. Це стало можливим унаслідок прийняття Закону України «Про Представника Президента України» (5 березня 1992 р.) та «Положення про місцеву державну адміністрацію», затверджену Указом Президента України від 14 квітня 1992 р.

Представник Президента України отримав право здійснення контролю за додержанням норм Конституції України та усіх інших нормативно-правових актів органами державної виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, зупинення дії актів юридичних осіб, забезпечення реалізації законодавства, координації силових структур та органів, підпорядкованих безпосередньо міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади.

26 березня 1992 р., прийнявши Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування», парламент ліквідував виконавчі органи обласних та районних рад. Їхнє місце зайняли місцеві державні адміністрації, на чолі яких стали Представники Президента України.

При визначенні особи керівника Дніпропетровщини нової президентської вертикалі Л. М. Кравчук віддав перевагу 39-річному

голови ради агропромислового комплексу Дніпропетровської області – заступнику голови облвиконкому П. І. Лазаренку, за плечима якого був досвід роботи в аграрних господарствах, партійних та радянських структурах районного та обласного рівнів.

Характеризуючи владу Дніпропетровщини, необхідно звернути увагу на ту обставину, що в Україні у 1990–2000-ні рр. культивувалася теза про «командний» характер виконавчої влади. Перша особа мала право на масштабні кадрові зміни, можливість одноосібно визначати основні напрями кадрової політики. Основу команди складала зв'язка «керівник» – «перший заступник» – «керівник апарату». Далі йшло коло усіх заступників, далі – начальники структурних підрозділів.

При створенні Дніпропетровської обласної державної адміністрації у 1992 р. було широко використано кадровий потенціал виконкому Дніпропетровської обласної ради, який ліквідувався. Місцем знаходження облдержадміністрації було визначено будівлю колишнього обкому Компартії України за адресою: Дніпропетровськ, проспект Кірова, 1. Проте окремим підрозділам не вистачило місця, тому їх розмістили в будівлі обласної ради, інших адміністративних будинках комунальної власності. Декому довелося орендувати приміщення у приватних структур.

Діяльність обласної державної адміністрації було припинено у зв'язку з прийняттям 3 лютого 1994 р. Закону України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування», який знову повернув виконавчі комітети рад. На чолі виконкому став голова відповідної ради, якого безпосередньо обирало населення. Голови рад та виконкоми були підзвітні та підконтрольні відповідним радам, підпорядковувалися Кабінету Міністрів України в межах делегованих повноважень державної виконавчої влади.

Після виборів до складу обласної ради у червні 1994 р. П. І. Лазаренко, припинивши повноваження Представника Президента України, став головою обласної ради. А після ухвалення у червні 1995 р. Конституційного договору керівник Дніпропетровської облради став одночасно й головою Дніпропетровської облдержадміністрації. 19 липня 1995 р. таке кадрове рішення прийняв Президент України Л. Д. Кучма.

Після прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України ситуація з виконавчою владою в областях стабілізувалася на довгий

період. Основний закон визначав, що виконавчу владу в областях та районах здійснюють обласні та районні адміністрації [3, с. 69]. А 9 квітня 1999 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про місцеві державні адміністрації», визначивши організацію, повноваження та порядок діяльності місцевих органів виконавчої влади [4].

Після переходу П. І. Лазаренка на роботу до Уряду України на посаду першого віце-прем'єр-міністра майже рік Л. Д. Кучма не призначав нового очільника адміністрації. З жовтня 1995 р. по серпень 1996 р. виконуючим обов'язки працював 47-річний М. І. Деркач, який пройшов велику школу у фінансових органах Дніпропетровщини.

М. І. Деркачу довелося відчувати особливості кадрової політики керівництва держави, яке передбачало можливість як руху «нагору», так й повернення на попереднє місце роботи. Він очолював Дніпропетровську обласну державну адміністрацію уже в якості повноправного голови з серпня 1996 р. по вересень 1997 р. Проте з вересня 1997 р. по лютий 2002 р. він працював першим заступником голови Дніпропетровської облдержадміністрації.

У вересні 1997 р. Л. Д. Кучма призначив головою облдержадміністрації 50-річного вихідця з кола директорів важкої промисловості В. М. Забару, який мав за плечима досвід керівництва заводом «Дніпроважмаш» (колишній Дніпропетровський завод металургійного устаткування) і державно-управлінської роботи першим заступником міністра машинобудування та першим заступником міністра промисловості. Так уперше було запропоновано механізм направлення на Дніпропетровщину керівника з Києва. Проте Л. Д. Кучма практикував лише повернення «дніпропетровців» у рідний регіон після надання їм посад у центральних владних органах.

Невдовзі після виборів до Верховної Ради України у березні 1998 р., які пройшли на Дніпропетровщині на фоні гострого протистояння дніпропетровського президента Л. Д. Кучми з дніпропетровським экс-прем'єр-міністром, лідером партії «Громада» П. І. Лазаренком, глава держави звільнив В. М. Забару з посади. Він повернув до владного ешелону колишнього голову Дніпропетровської міської ради радянських часів 59-річного О. В. Мігдєєва, який працював головою обласної державної адміністрації з квітня 1998 р. по квітень 1999 р.

Наступного разу Л. Д. Кучма зупинив свій вибір на кандидатурі діючого Дніпропетровського міського голови 43-річного М. А. Швеця, який встановив рекорд перебування на зазначеній посаді (з квітня 1999 р. по липень 2003 р.)

А в серпні 2003 р. глава держави знову використав механізм «призначення з центру», затвердивши головою облдержадміністрації 56-річного В. Г. Яцубу, направивши його в регіон з посади Міністра Кабінету Міністрів України. Найвищими для В. Г. Яцуби посадами у Дніпропетровську були пости голови Дніпропетровської міської ради народних депутатів та першого секретаря Дніпропетровського міськкому партії. У відставку з посади В. Г. Яцуба пішов після бурхливих подій «помаранчевої» революції.

Якщо проаналізувати період правління Л. Д. Кучми з точки зору плинності кадрів перших керівників виконавчої влади Дніпропетровщини, то необхідно зазначити, що за десять років він змінив шість голів облдержадміністрації, лише один з яких «пішов на підвищення» у Київ. А ось як виглядає хронологічна картина часу перебування на посадах: П. І. Лазаренко (разом з періодом влади Л. М. Кравчука) – 3 роки 3 місяці, М. І. Деркач (разом з періодом виконання обов'язків голови) – майже 2 роки, В. М. Забара – 7 місяців 7 днів, О. В. Мігдєєв – 1 рік 17 днів, М. А. Швець – 4 роки 3 місяці, В. Г. Яцуба – 1 рік 5 місяців.

П'ять років президентства В. А. Ющенка також характеризувалися доволі частими змінами керівників Дніпропетровської облдержадміністрації. Перша спроба розв'язати кадрове питання зіштовхнулася з інерцією гострого протистояння як у жанрі «майдану», так й у формі протистояння виконавчої влади та місцевого самоврядування. 38-річний народний депутат України С. П. Касьянов перебував у керма області тільки один місяць (з 4 лютого по 4 березня 2005 р.).

У квітні 2005 р. В. А. Ющенко запровадив схему призначення на посаду Дніпропетровського «губернатора» свого висуванця, який до того часу не мав жодного відношення до регіону. Новий 56-річний голова облдержадміністрації Ю. І. Єхануров мав найбільший послужний список з усіх попередників (міністр економіки, голова Фонду Державного майна України, перший віце-прем'єр-міністр, перший заступник глави Адміністрації Президента України тощо). А п'ять з половиною місяців його

перебування на посаді в області дало привід зафіксувати факт, що прем'єр-міністром України вдруге став колишній голова Дніпропетровської облдержадміністрації.

У листопаді 2005 р. глава держави вперше призначив керівником виконавчої влади Дніпропетровщини жінку з великим досвідом роботи у фінансовій системі – Н. М. Деєву (працювала на посаді до вересня 2007 р.).

Напередодні парламентських виборів у вересні 2007 р. В. А. Ющенко знову призначив головою Дніпропетровської облдержадміністрації людину, яка не належала до числа дніпропетровців. Наймолодшим керівником виконавчої влади регіону незадовго до свого 32-річчя став В. В. Бондар (з 3 вересня 2007 р. – тимчасово виконуючий обов'язки, з 10 грудня 2007 р. – голова облдержадміністрації), який до того вже попрацював міністром транспорту та зв'язку, а також заступником глави Секретаріату Президента України. Йому довелося стати десятим головою Дніпропетровської області за період правління Л. М. Кравчука, Л. Д. Кучми, В. А. Ющенка, які по черзі здійснювали регіональну кадрову політику у сфері державного управління більше 17 років.

На першому місці у списку обов'язків голови обласної державної адміністрації стояло керівництво діяльністю цього органу виконавчої влади. На нього покладалася відповідальність за виконання покладених на зазначену структуру завдань і за здійснення нею своїх повноважень.

Саме голова обласної державної адміністрації призначав заступників, керівників управлінь, відділів інших структурних підрозділів (у більшості випадків за погодженням з міністерством), виступав розпорядником коштів, інформував населення про стан виконання повноважень, створював допоміжні органи тощо.

За заступниками голови закріплялися певні напрями роботи. Кількість заступників визначав Кабінет Міністрів України, який дозволяв області мати від семи до дев'яти таких посад. Першому заступнику доручалася роль «керівника штабу», координатора всієї поточної роботи. У 2009 р. функціональні повноваження так розподілялися між вісьмома посадовцями: перший заступник голови облдержадміністрації; заступник голови – керівник апарату облдержадміністрації; заступник голови облдержадміністрації з питань освіти, науки, культури, сім'ї, молоді, фізичної культури і спорту,

туризму, праці, соціального захисту, охорони здоров'я; заступник голови облдержадміністрації з питань промисловості, транспорту, зв'язку, охорони навколишнього природного середовища; заступник голови облдержадміністрації з питань житлово-комунального господарства, паливно-енергетичного комплексу, надзвичайних ситуацій; заступник голови облдержадміністрації з питань економіки, фінансів та бюджету, зовнішніх відносин та зовнішньоекономічної діяльності; заступник голови облдержадміністрації з питань будівництва, архітектури, підготовки до чемпіонату Європи 2012 р. з футболу, земельних відносин; заступник голови облдержадміністрації з питань агропромислового розвитку, харчової та переробної промисловості, споживчого ринку та підприємництва.

До кола заступників П. І. Лазаренка як голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації належали В. Г. Бондарчук, В. П. Брязкало, Л. Ю. Гаманюк, М. І. Деркач, Е. В. Дубінін, І. Г. Кириленко, В. Г. Кіряш, Т. І. Полейко, М. Г. Сухий, О. А. Удод, С. А. Федоров, А. С. Федосєєв.

Заступниками голови обласної державної адміністрації в період керівництва М. І. Деркача (вересень 1995 р. – вересень 1997 р.) були В. Г. Бондарчук (одночасно начальник управління по взаємодії з правоохоронними органами та оборонній роботі), В. П. Брязкало, Л. Ю. Гаманюк, Е. В. Дубінін, І. Г. Кириленко, В. Г. Кіряш (одночасно начальник управління житлово-комунального господарства), П. С. Кравченко, Т. І. Полейко, М. Г. Сухий, О. А. Удод (одночасно начальник управління освіти), О. С. Федосєєв.

При В. М. Забарі зазначені посади займали В. П. Брязкало, М. І. Деркач, Л. Ю. Гаманюк, Г. М. Грозицький, Т. І. Качанова (керівник секретаріату), П. С. Кравченко, М. Г. Сухий, О. С. Федосєєв.

Під час головування О. В. Мігдєєва заступниками були М. І. Деркач, Г. М. Грозицький, В. Ф. Залунін, Т. І. Качанова (керівник секретаріату облдержадміністрації), Л. Г. Каширніков, П. С. Кравченко, Т. М. Кравченко.

Голова облдержадміністрації М. А. Швець мав своїми заступниками В. В. Антонова, С. А. Бичкова, Г. І. Булавку (керівник апарату), М. І. Волосянка, М. С. Гречину (одночасно начальник управління паливно-енергетичного комплексу), Н. М. Деєву (одночасно начальник головного фінансового управління), М. І. Деркача, Е. В. Дубініна, В. Ф. Залуніна (одночасно начальник головного управління будівни-

цтва та архітектури), С. В. Калашнікова, А. В. Клименка, П. С. Кравченка, Т. М. Кравченко (одночасно, начальник управління з питань соціально-культурної сфери), В. А. Мелешика (одночасно начальник головного управління промислової політики транспорту та зв'язку, потім начальник головного управління промисловості), А. Л. Риженко (керівник апарату), В. В. Рудниченка (одночасно начальник управління споживчого ринку), Л. А. Турчина (одночасно начальник управління житлово-комунального господарства), О. О. Шевченко.

При В. Г. Яцубі список заступників голови обласної державної адміністрації складався з В. В. Антонова (одночасно начальник головного управління економіки), М. І. Волосянка, Н. М. Деєвої (одночасно начальник головного фінансового управління), Е. В. Дубініна, П. С. Кравченка, Т. М. Кравченко (одночасно начальник управління з питань соціально-культурної сфери, начальник управління гуманітарного розвитку), В. А. Мелешика (одночасно начальник головного управління промисловості, транспорту та зв'язку), П. П. Овчаренка, С. О. Сивоконя, Л. А. Турчина (одночасно начальник управління житлово-комунального господарства).

Після «помаранчевої революції» персональний склад заступників голови обласної державної адміністрації суттєво скоротився. На посадах залишилися лише Н. М. Деєва та Е. В. Дубінін. При С. П. Касьянові виникла потреба навіть призначати виконувачами обов'язки заступників голови обласної державної адміністрації з числа тих, хто до того часу зовсім не працювали у виконавчій владі. Виконувачами обов'язки заступників голови стали Н. Є. Бойцун, Ю. І. Козак, З. Г. Краснов, О. О. Перов, І. Г. Чернокур.

Голова обласної державної адміністрації Ю. І. Єхануров працював з Н. М. Деєвою, Е. В. Дубініним, О. О. Перовим, О. В. Сокульською, Н. Є. Бойцун, З. Г. Красновим, Ю. І. Козаком, І. Г. Чернокуром (четверо останніх мали статус виконувачів обов'язки).

До складу керівництва в часи Н. М. Деєвої входили В. І. Альохін, В. В. Антонов, Є. І. Бородін, Г. П. Вербицький, М. В. Робертс, В. В. Сергєєв, О. М. Сокіл, О. В. Сокульська, Л. А. Турчин.

У період головування В. В. Бондаря «віце-губернаторами» (неофіційна назва посади заступника) працювали В. В. Антонов, Є. І. Бородін, Г. П. Вербицький, П. В. Декальчук, С. С. Кроль, О. А. Любович, А. Л. Риженко (керівник апарату), М. В. Робертс, В. В. Сергєєв.

Важливість посади першого заступника для «губернатора» часто обумовлювала вибір тих керівників області, які прибули на Дніпропетровщину з «центру» після високих посад у центральних органах виконавчої влади. Так, В. Г. Яцуба зупинився на кандидатурі колишнього заступника міністра Кабінету Міністрів України С. О. Сивокона, а В. В. Бондар призначив першим «замом» С. С. Кроля, який працював першим заступником міністра транспорту та зв'язку. До речі, найпомітнішим, на наш погляд, призначенням на посаду заступника голови обласної державної адміністрації було запрошення та затвердження В. Г. Яцубою своїм «замом» вихідця з Дніпропетровська П. П. Овчаренка, який працював міністром соціального захисту населення (1996–1997 рр.), а потім – першим заступником та державним секретарем міністерства праці та соціальної політики (1998–2003 рр.), обирався народним депутатом України другого скликання (1994–1998 рр.)

До відання Дніпропетровської обласної державної адміністрації відповідно до законодавства належали такі питання: збереження і раціональне використання державного майна; стан фінансової дисципліни, обліку та звітності, виконання державних контрактів і зобов'язань перед бюджетом, належне і своєчасне відшкодування шкоди, заподіяної державі; використання та охорона земель, лісів, надр, води, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу та інших природних ресурсів; охорона пам'яток історії та культури, збереження житлового фонду; додержання виробниками продукції стандартів, технічних умов та інших вимог, пов'язаних з її якістю та сертифікацією; додержання санітарних і ветеринарних правил, збирання, утилізація і захоронення промислових, побутових та інших відходів, додержання правил благоустрою; додержання правил торгівлі, побутового, транспортного, комунального обслуговування, законодавства про захист прав споживачів; додержанням законодавства з питань науки, мови, реклами, освіти, культури, охорони здоров'я, материнства та дитинства, сім'ї, молоді та неповнолітніх, соціального захисту населення, фізичної культури і спорту; охорона праці та своєчасна і не нижче визначеного державою мінімального розміру оплата праці; додержання громадського порядку, правил технічної експлуатації транспорту та дорожнього руху; додержання законодавства про державну таємницю та інформацію; додержання законодавства про Національний архівний фонд та архівні установи [4].

Колективні принципи вироблення рішень мали забезпечити запровадження колегії обласної державної адміністрації, до складу якої входили: голова, його заступники, голова обласної ради, перші керівники силових структур обласного рівня (прокуратура, міліція, служба безпеки), представники корпусу міських голів та голів районних державних адміністрацій, профспілок тощо.

Структура Дніпропетровської обласної державної адміністрації формувалася на основі структури виконавчого комітету обласної ради. Проте у нові часи було запроваджено й нову термінологію. З'явилися назви структурних підрозділів: головне управління, управління, самостійний відділ, відділ у складі управління облдержадміністрації тощо на заміну «відділам», «комітетам», «управлінням» виконкому обласної ради. Замість «інструкторів», «референтів», «інспекторів» апарату з'явилися «спеціалісти», «головні спеціалісти», «провідні спеціалісти», «спеціалісти першої категорії» тощо.

Відповідно до Закону України «Про державну службу» всі співробітники обласної державної адміністрації отримали ранги державних службовців (від п'ятнадцятого до першого) у межах семи категорій. До речі, нове законодавство надало можливість державним службовцям отримувати підвищене пенсійне забезпечення. Обласна державна адміністрація стала ще й місцем, де напередодні пенсії «добирали» стаж державної служби ті, хто цього потребував.

У структурі обласної державної адміністрації виділявся апарат, який забезпечував роботу керівництва та галузеві й функціональні структурні підрозділи. У складі апарату у 2009 р. нарахувалося 9 відділів (126 посад): відділ організаційного забезпечення роботи керівництва, організаційний відділ, відділ кадрової роботи, відділ роботи із зверненнями громадян, відділ контролю, загальний відділ, відділ фінансового забезпечення, відділ адміністрування державного реєстру виборців, сектор режимно-секретної роботи. У 28 галузевих управліннях у той період існувало 957 посад. До гуманітарного блока належали: головні управління охорони здоров'я, освіти і науки, праці та соціального захисту; управління у справах сім'ї та молоді, культури і туризму, у справах фізичної культури і спорту, служба у справах дітей.

Напрями економічного розвитку належали до сфери відповідальності головних управлінь економіки, агропромислового розвитку, будівництва та архітектури, промисловості, головного фінансового управління, управління транспорту, зв'язку та дорожнього будівництва, житлово-комунального виробництва, з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи та інші. До структури обласної державної адміністрації було віднесено Державний архів Дніпропетровської області. Привертає до себе увагу така структура як управління внутрішньої політики. Окремий блок створювали управління з питань діяльності правоохоронних органів, протидії корупції, оборонної та мобілізаційної роботи та юридичне управління.

Час від часу відбувалися реорганізації, які приводили до об'єднання або роз'єднання підрозділів, введення додаткових посад або скорочення чисельності, створення нових або ліквідації існуючих структур тощо.

Важливою особливістю процесу вибудови структури Дніпропетровської обласної державної адміністрації було те, що тут створювалися підрозділи, які не передбачені затвердженими в «центрі» переліками. До таких належать управління протокольних та масових заходів, управління зовнішніх зносин та зовнішньоекономічної діяльності, адміністративне, юридичне, інформаційно-комп'ютерного забезпечення, управління з питань діяльності правоохоронних органів, протидії корупції, оборонної та мобілізаційної роботи. Такий підхід дозволяв сконцентрувати кадровий та фінансові ресурси на важливих напрямках роботи.

Структурні підрозділи облдержадміністрації забезпечували розробку та виконання регіональних програм, які затверджувала обласна рада. Так, у 2005 р. діяло 67 обласних програм, у 2006 р. – 72, у 2007 р. – 62, у 2008–64. Наприкінці 2009 р. фінансувалося лише 39 з 63 програм (плановий обсяг 372 376,69 тис. грн). За напрямками вони поділялися таким чином: економічні – 13 програм, екологічні – 14, соціальні – 20, науково-технічні – 2, правоохоронні – 3, національно-культурні – 8, інші – 2 (з питань місцевого самоврядування та підготовки Євро – 2012).

Підрозділи обласної державної адміністрації затверджувалися розпорядниками коштів обласного та державного бюджетів. Саме через них обласний бюджет фінансував обласні комуналь-

ні заклади, чисельність яких у 2009 р. перевищувала 260. Так, головне управління охорони здоров'я скеровувало діяльність 71 закладу, головне управління праці та соціального захисту – 18, головне управління освіти і науки – 53, культури – 20, у справах сім'ї, молоді та спорту – 5.

При обласній державній адміністрації створювалися різноманітні координаційні та консультативно-дорадчі органи (ради, оргкомітети, комісії, робочі групи тощо), які очолював голова обласної державної адміністрації або його заступники. Так, у листопаді 2008 р. таких формувань нараховувалося 110 (зокрема, обласна громадська консультативна рада, обласна призовна комісія, обласна архітектурно-містобудівна рада, координаційна рада з питань розвитку підприємства, комісія державних нагород, комісія з питань надання допомоги окремим категоріям населення, координаційний комітет сприяння зайнятості населення, координаційна рада з питань захисту інтелектуальної власності, студентська рада, наглядова рада молодіжної обласної адміністрації, комісія з питань гуманітарної допомоги, координаційна рада з питань протидії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу та інші).

Окремої уваги заслуговує питання співпраці обласної державної адміністрації з обласною радою. Загальна оцінка їх може бути така: йшов конструктивний діалог, здійснювалася плідна співпраця. Проте такі врівноважені стосунки існували не завжди. Справа в тому, що жорстка прив'язка «губернатора» до політичної команди діючого президента, з одного боку, та можливість потрапити в результаті виборів до обласної ради опонентів глави держави, з іншого, сприяли загостренню стосунків двох структур. Особливо помітним це ставало під час президентських та парламентських виборів, зокрема, у 1998 р. та на рубежі 2004–2005 рр.

Важливим джерелом напруги була контрольна функція обласної ради щодо виконання програм, використання бюджету обласною державною адміністрацією, а також звіт керівника виконавчої влади перед обласним депутатським корпусом.

Отже, органи виконавчої влади Дніпропетровщини в роки незалежності України зазнали трансформацій, пов'язаних із запропонованою суспільству та закріпленою законодавчо президентсько-парламентською формою правління. Період 1991–1996 рр. характеризувався запровадженням інституту Представника Президен-

та України та обласної адміністрації, потім поверненням до надання функцій державного управління виконкому обласної ради та, врешті-решт, делегуванням виконавчому комітету обласної ради повноважень обласної державної адміністрації. Конституція 1996 р. закріпила правовий статус обласної державної адміністрації, який зберігався до 2009 р. Конституційні зміни 2004 р. не вплинули на розподіл повноважень між обласними держадміністраціями та обласними радами.

Кадрова політика щодо керівництва обласних державних адміністрацій протягом 1990-х – 2000-х рр. знаходилася у віданні президентів. Періоди повноважень Л. Д. Кучми та В. А. Ющенка характеризувалися частими змінами голів обласної державної адміністрації, що особливо наочно проявляється на фоні законодавчо визначеної стабільності перебування на посадах керівників місцевого самоврядування обласного рівня.

Подальше дослідження проблематики діяльності органів виконавчої влади на Дніпропетровщині передбачає висвітлення питань щодо співпраці обласної державної адміністрації з районними державними адміністраціями, територіальними структурами центральних органів виконавчої влади, участі структурних підрозділів у керівництві галузями та реалізації державної політики.

Бібліографічні посилання

1. Дніпропетровська область: історія та сучасність (до 75-річчя створення) / редкол. : Н. М. Дєєва, Є. І. Бородин, Г. П. Вербицький та ін. – Д., 2007.
2. Довідник структурних підрозділів Дніпропетровської облдержадміністрації, територіальних управлінь, обласних організацій. – Д., 2008.
3. *Конституція України* : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К., 1996.
4. Про місцеві державні адміністрації : закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586 – XIV // Відом. Верховної Ради України. – 1999. – № 20. – ст. 190.
5. Регіональна виконавча влада України: історія і сучасність / за заг. ред. В. В. Рибачка, А. В. Толстоухова, В. Г. Яцуби – К., 2007.
6. Розподіл функціональних повноважень керівництва облдержадміністрації: затверджений розпорядженням голови облдержадміністрації від 19 січ. 2009 р. № Р-18/0/3-09 // Поточний архів Дніпропетровської обласної державної адміністрації. – Д., 2009.
7. *Цабрия Д. Д.* Система управления: к новому облику (государственно-правовые аспекты) / Д. Д. Цабрия. – М., 1990.

Надійшла до редколегії 15.11.2009

II. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

УДК 94 (477.63) «1941/1943»

В. С. Мороз

Історик-краєзнавець, заслужений працівник культури України

КНЯЗЬ-ГЕТЬМАН ДМИТРО ІВАНОВИЧ БАЙДА- ВИШНЕВЕЦЬКИЙ (? – 1563)

Розкрито життя та діяльність князя Д. І. Байди-Вишневецького. У центрі уваги маловідомі сторінки про його перебування на Придніпров'ї.

Ключові слова: гетьман, князь, запорозьке козацтво, Хортицька Січ, Монастирський острів.

Раскрывается жизнь и деятельность князя Д. И. Байды-Вишневецкого. В центре внимания малоизвестные страницы о его пребывании на Приднепровье.

Ключевые слова: гетман, князь, запорожское казачество, Хортицкая Сечь, Монастырский остров.

The article deals with life and activity of the duke Bajda Vishnevets'kiy. The main attention is focused on the little known facts concerning his stay in Podniprova.

Key words: hetman, duke, Zaporizhzhian Cossacks, Sich on Khortitsya, Monastyr Island.

Легендарна постать князя-гетьмана Байди-Вишневецького три сторіччя привертає увагу істориків. Неординарний образ Байди-Вишневецького висвітлено у працях Д. М. Бантиш-Каменського, В. О. Голобуцького, М. С. Грушевського, В. О. Замлинського, М. М. Карамзіна, В. О. Ключевського, П. О. Куліша, М. А. Маркевича, Ю. А. Мицик, В. І. Сергійчука, С. М. Соловйова, Д. І. Яворницького.

Разом з тим ряд сторінок із життя та діяльності Байди-Вишневецького не знайшли належного відображення в працях істо-

ріків. Це стосується зокрема його перебування в Дніпровському Надпоріжжі. Заповнити цю прогалину має на меті представлена стаття.

Початки самоврядування на Придніпров'ї йдуть із Монастирського острова: пов'язані із багаторічним перебуванням там засновника першої Запорозької Січі на острові Мала Хортиця, визначного державного і військового діяча, одного із перших козацьких гетьманів Дмитра Івановича Вишневецького. У 1557 р., після захоплення і зруйнування татарами Хортицької Січі Монастирський острів став головним осередком перебування запорожців. Тут було створено перше на терені сучасного Дніпропетровська поселення у вигляді укріпленого вільного табору. Тут відбувались ради, на яких обговорювалися всі найважливіші питання буття козацтва і приймалися рішення. На Монастирському острові перебувала постійна залога, зберігалися військові припаси, запаси продовольства, порох, свинець, одужували кволі та поранені. Тут перебували і ховалися за стінами валів від татарських нападів Д. Адашев, Д. І. Вишневецький, дяк Ржевський. Звідси вони робили відчайдушні напади на Кримське ханство і Отоманську порту, визволяли полонених, захоплювали гармати та інше озброєння. На Монастирському острові вони відпочивали під надійним захистом валів. Із Монастирського острова розпочався страдницький шлях князя-гетьмана на мученицьку смерть у Царгороді. Звідси лежав його шлях на Голгофу безсмертя.

Це була одна із найяскравіших, найтаємничих і досі не збагнених постатей XVI ст., **яка стояла біля витоків, розбудови та становлення українського і запорозького козацтва.** Майже 450 років досліджень різних країн продовжують ламати списи в гострих суперечках відносно оцінки окремих епізодів його життя, хронології діяльності, і, врешті-решт, смерті. Початок цієї героїчної та трагічної, майже детективної історії, був напрочуд звичайним і земним. Пристрасть кохання, бажання добитися взаємності і руки найбагатшої нареченої Польщі і Литви із знаменитого князівського роду Гальшки Острожської, непоступливість короля, штовхнули представника не менш відомого князівського роду на пошуки «козацького хліба» та організацію боротьби українського козацтва з турками і татарами. Доля зводила Д. І. Вишневецького із польським королем і великим князем Литовським Сигізмундом-

Августом, московським царем Іваном IV Грозним, турецьким султаном Сулейманом II Пишним. Мабуть, він бачився із його дружиною, колишньою дівкою-бранкою, попівною з-під Рогатина, а за останніми даними із смт. Чемерівці Хмельницької обл. – Настею Лісовською, відомою у східних джерелах як Роксолана. Варшава, Вільно, Москва, Стамбул гостинно його зустрічали. Наймогутніші можновладці проявляли свою приязнь та дарували коштовні подарунки.

Дмитро Іванович Вишневецький походив із знатного українського православного князівського роду. Існує три точки зору щодо походження цього роду – від київського князя Володимира, сина великого князя Литовського Ольгерда, треті виводять його від князів Збараських [27, с. 57]. Прізвище походить від родового замку Вишневець, зараз райцентр Тернопільської обл.

Князь Д. І. Вишневецький – нащадок давньоруської династії Рюриковичів, представниками якої були великі князі київські і московські, в т. ч. і цар Іван IV Грозний [24, с. 70]. Мав трьох братів – Жигимонта, Андрія, Костянтина – і сестру Катерину.

Д. І. Вишневецький залишив яскравий слід в історії. Першими про нього залишили рядки «сповнені найвищих епітетів». М. Бельський (1495–1575), М. Стрийковський. О. Гваньїні (1534/1538–1614) писав про Д. І. Вишневецького, що це був «муж чистий, славний і мужній» [7, с. 167]. М. М. Карамзін (1766–1826) називав князя «мужем ума пылкого, отважным, искусным в ратном деле ... любимым вождем днепровских казаков» [17, с. 154]. Цю характеристику наводив Д. М. Бантиш-Каменський (1788–1850) [2, с. 74]. С. М. Соловйов (1820–1879) охарактеризував його як «истый казак по природе» [31, с. 493]. Високо цінували організаторські здібності і військові таланти М. А. Маркевич (1804–1860) [23, с. 28–31], П. О. Куліш (1819–1897) [19, с. 59–62; 20], Д. І. Яворницький (1855–1940) [33; 34], М. С. Грушевський (1866–1934) [12]. Життя і діяльність князя-гетьмана привернула увагу практично всіх польських, російських і українських істориків – М. М. Аркаса (1852–1909), І. Багалія (1857–1932), М. П. Василенка (1866–1935) [53], Д. А. Ф. Кашенка (1858–1921).

Великий внесок у вивчення подвигів українського патріота і захисника рідної землі від турецько-татарських нападів внесли сучасні історики В. О. Голобуцький, В. В. Каргалов, французька до-

слідниця Ш. Лемерсьє-Келькеже, Ю. А. Мицик, В. І. Сергійчук та багато інших.

Уперше ім'я князя Д. І. Вишневецького в історичних джерелах згадується в 1545 р. під час люстрації (опису) Кременецького замку [5, с. 154] волинського воєводства. У цей час він ще не відрізнявся від інших панів: випрошував у короля привілеї на землі, судився, робив наїзди на чужі маєтки. Тривожна ситуація на Поділлі і Волині змушувала мешканців постійно бути напоготові для відбиття татарського нападу. Місцева шляхта заявляла, що вони майже весь час проводять у сідлі. У 1538 р. батько Дмитра очолив похід своїх підданих проти ординців. Дуже ймовірно, що серед них був і його син. Справою його життя стає боротьба із степовими хижаками і захист південних кордонів України від ворожих навал. Мав князь і особисті мотиви для безжалісної боротьби із ординцями. У 1549 р. татари захопили в полон двоюрідного брата князя Федора Вишневецького разом із сім'єю [29, с. 9].

Перший зафіксований джерелом похід Д. І. Вишневецького в глибокі ворожі тили в 1548 р. Півтора року, з 8 серпня 1548 р. по 6 грудня 1549 р. козацький загін князя тримав у постійній напрузі гарнізон турецької фортеці в гирлі Дніпра. Неймовірно, але кримський хан зі всіма ордами і гарнізони кримчан турецьких фортець протягом такого значного відрізка часу були безсилі протистояти незначним козацьким загонам.

Військовий авторитет та популярність Д. І. Вишневецького були настільки великими, що король призначив його на дуже важливу посаду – в кінці 1540-х рр. він став старостою черкаським і канівським на прикордонні з Полем [26, с. 83]. У відповідь на звитяжні походи українських і запорозьких козаків султан щорічно в 1548–1553 рр. у грізних листах до польського короля вимагав приборкати свого підданого за розправи над ординцями [29, с. 11]. Та несподівано для всіх відчайдушний князь з'являється в Стамбулі, за іншими даними в Аккермані (зараз місто Білгород-Дністровськ Одеської обл.) із загonom своїх козаків. Султан урочисто зустрічає свого запеклого ворога. Сулейман II і кримський хан Давлет-Гірей належно оцінили військову звитягу українського князя та його мужність духу. Така зустріч дуже здивувала всіх у Польщі та Литві. Історики і досі продовжують сперечатись, чому він поїхав на вірну смерть і як йому вдалося безперешкод-

но повернутись назад із своїми козаками. Учені висувають щодо цього різні версії, які часто суперечать одна одній.

На наш погляд, Д. І. Вишневецький наражався на смертельну небезпеку із високих патріотичних та гуманних міркувань: урегулювати прикордонні конфлікти, припинити татарські напади і звільнити з полону сім'ю брата. Це був безмежно сміливий до самопожертви власним життям крок прикордонного старости. Чому султан замість тортур урочисто зустрів і обдарував свого смертельного ворога? Сулейман II був вражений мужністю і сміливістю українського лицаря? У ході зустрічі вирішували чи обмірковували взаємовигідні плани? На захист земляка рішуче стала Ханум Роксолана? Чому князь так несподівано приїхав і від'їхав? На ці та й на інші питання досі немає аргументованої відповіді. Мовчать турецькі архіви. Як одна з можливих версій – польський дослідник Й. Вольф вважає від'їзд князя образою за відмову короля видати за нього найбагатшу наречену Гальшку Острозьку і передачу посади черкаського і канівського старости іншій особі – князю Д. Сангушку [29, с. 11].

Пробувши півроку в Туреччині, Д. І. Вишневецький на початку 1554 р. повернувся в Україну, знову став на чолі черкаського і канівського староства [25, с. 58] та стражником дніпровських порогів і Хортиці. Розпочинається найславетніший період життя лицаря-патріота і його довге перебування на терені сучасного Дніпропетровська. Йому першому реально вдалося втілити задум свого попередника, старости черкаського і канівського Є. Дашкевича (? – 1535) і київського біскупа Й. Верещинського (? – 1599). На засіданні сейму Євстафій запропонував побудувати на дніпровських островах укріплення чи замки із постійними гарнізонами [5, с. 149]. Сторожа мала становити всього 2 тис. осіб. Роз'їжджаючи човнами між островами і порогами, вони мали перешкоджати татарам переправлятися на правий берег Дніпра [23, с. 21]. Саме із цією метою і були укріплені острови Мала Хортиця, Томаківка і Монастирський. Це була сувора необхідність ховатися від ворогів у важко доступних місцях на островах. На рівнині жменьку відчайдух стерли б з лиця землі татарські гамбули [18, с. 16]. Отже, єдиним способом зберегтися і продовжити боротьбу з татарами була побудова замків на дніпровських островах [11, с. 115].

У 1556 р. князь на острові Мала Хортиця збудував замок [14, с. 16], який озброїв захопленими в Іслам-Кермені ворожими гарматами [19, с. 60]. У результаті переговорів черкаського і канівського старости із представниками Івана IV відбувся похід із Путивля дяка Ржевського на Крим [11, с. 117]. Збудувавши човни у верхів'ях р. Псьол, лівої притоки Дніпра, вони спустилися вниз, маючи намір добути «язиків» і довідатись про наміри Кримського хана [22, с. 269].

Князь-гетьман дочекався «Диака Ржевского с суды и встретил Диака выше порогов и кош с запасы оставил выше порогов на Монастырском острове» [22, с. 296]. Так уперше в історичних джерелах зустрічаються відомості про цей похід. Острів якнайкраще підходив для будівництва укріплення для тривалого перебування людей. Острів здавна використовувався як залога купецькими караванами на шляху «із Варяг в Греки» та дружинами київських князів. Першими тут осіли вікінги-варяги під час походів на Візантію. Військово-стратегічне значення острова було давно добре відомо. Він лежав на перехресті сухопутних і водних шляхів між двома переправами через Дніпро в районі сучасного Дніпропетровська вище і нижче острова.

Сучасник і очевидець залишив такий опис Монастирського острова: «... дуже високий і весь зі скель і з урвищами довкола по 25–30 стін (одна стіна = 32,5 см = 812,5 см і 965,0 см), окрім верхньої частини, де він трохи нижчий. Це і є причиною того, що його ніколи не затоплює» [4, с. 39]. Він мав у довжину більше одного кілометра при ширині 300 м, займаючи площу більше 70 гектарів і був вкритий густим дубовим лісом [34, с. 52]. Це було ідеальне місце для захисту від нападів татар, проживання великої кількості козаків і коней. Тут було де і з чого збудувати укріплення, хати, комори, стайні, печі для випікання хліба та інших побутових та господарських приміщень.

Залишивши тут важке військове спорядження, запаси продовольства, свинець і порох під захистом валів і палісадів та постійного гарнізону, дяк і 300 українських козаків спустилися вниз Дніпром, штурмували Іслам-Кермен, взяли Очаків, захопили велику здобич і, відбиваючися від татар [20, с. 271], повернулися назад на Монастирський острів.

У січні 1557 р., коли лід скував Дніпро, хан із великими силами штурмував хортицький замок протягом 24-х днів, але був зму-

шений без честі і слави відступити [19, с. 60]. Не примирившись із поразкою, хан наприкінці літа того ж 1557 р. виступив, залучивши до своїх сил турецькі і молдавські війська. Турецькі галери зупинилися навпроти Хортиці [15, с. 189]. Розпочалася облога. Вичерпавши запаси продовольства і набоїв, запорожці на чолі із своїм гетьманом прорвали оточення і відступили на північ на Монастирський острів [24, с. 121; 25, с. 60; 26, с. 83]. Татари зруйнували Хортицький замок [10, с. 38]. Д. І. Вишневецький звернувся за допомогою до польського короля і московського царя. Не отримавши її [32, с. 46], гетьман зібрав навколо себе козаків, які на Придніпров'ї ловили в Самарі і Дніпрі рибу, полювали на звірів, ловили хижих мисливських птахів, т.з. лугарів, та займалися іншими промислами. Створюючи козацьку базу на Монастирському острові, князь-гетьман діяв на свій страх і ризик. Польський король Сигізмунд II Август явно не бажав загострення відносин ні з Кримським ханством, ні з могутньою Туреччиною.

У листопаді 1557 р. Д. І. Вишневецький переходить на службу до Івана Грозного [22, с. 286]. На початку 1558 р. він вирушив на чолі 5 тис. стрільців «на Крымские улусы ... И велел государь князю Дмитрию стояти на Днепре и береги своего дела над Крымским царем, сколько ему бог поможет» [22, с. 288]. На допомогу прийшов дяк Ржевський [18, с. 147; 22, с. 269]. І знову в центрі подій опинився Монастирський острів. Знову на ньому були залишені припаси [22, с. 269], «пошел летовати в Ислам-Кермен», плануючи звідти робити напади «на Крымского улусы за Перекоп и под Козлец». Князь-гетьман відправив до Москви із князем А. Вяземським татарського полоненого з повідомленням, що хан послав на допомогу до турецького султана і збирає орди для походу. Це була дуже цінна інформація, яка дозволила вчасно підготуватися до нападу татар.

Повертаючись назад уверх по Дніпру козаки і стрільці розбили невеличкий татарський гамбул і пішли на Монастирський острів у свій табір [8, с. 82]. Сюди Іван Грозний відправив гінців «... с своим жалованием з золотыми; а князю Дмитрию ... велел к себе ехать, а оставить на Днепре Ширея Кобыкова да Диака Ржевского да Ондreja Щекотева» [22, с. 296]. У квітні 1558 р., залишивши загін на Монастирському острові, виїхав у Москву [8, с. 82]. Весь 1558 р. і початок 1559 р. тут перебували козаки і стрільці. Сюди

весною прибув із 8 тис. загоном Д. Адашев [3, с. 12]. На Монастирському острові війська з'єдналися [8, с. 82]. Несподівано переправившись через пороги і з'явившись в гирлі Дніпра, Д. Адашев захопив два турецькі кораблі. Висадившись у Криму, козаки і росіяни наробили страшеного переполоху [31, с. 495]. Завдавши татарам значних збитків, звільнивши невільників і захопивши величезну здобич [9, с. 133], стали вверх Дніпром повертатися у свій табір на Монастирський острів, який з легкої руки С. М. Соловйова перетворився на Мис Монастирка навпроти Ненаситецького порогу. Довіряючи високому авторитету дослідника, це помилкове твердження підхопили інші вчені без критичної перевірки і оцінки [33, с. 19]. Деякі автори перетворили Монастирський острів на Монастирище [19, с. 60; 27, с. 73; 25, с. 60]. Що це був все-таки Монастирський острів, а не щось інше, підтверджує сучасний літопис: «И от поля пошли вверх Днепром, а царь Крымский учал на них приходить во многих местах и не доспе им ничтожен и, дал Бог, их и с пищалей везде побивали ... пороги прошли здорово ... И прошел Данило на Монастырский остров...» [13, с. 319]. Це ж підтверджує М. Д. Бантиш-Каменський [3, с. 12].

Зупинка на місі чи камені Монастирка була брівнозначна смерті. Він аж ніяк не був придатний для оборони проти переважаючих сил ворога на чолі із самим Ханом. Це підтвердить фотографія мису і разом помилковість твердження московських учених.

До козацько-російського війська на Монастирському острові прибіг утікач від хана і розповів, що Давлет-Гірей переслідував протягом шести тижнів відступаючих українців та стрільців і збирається на них напасти. Але втеча полоненого росіянина розкрила плани татар і хан відійшов. Ця звістка так порадувала Івана Грозного, що він звелів Московському митрополиту відслужити молебень на честь успіхів Д. Адашева і козаків. Не були забуті і безпосередні учасники походу: «И послал государь на Монастырский остров к Данилу с товарищи с своим жалованием, з золотым, князя Федора Ростовского-Лобанова ...» [13, с. 319].

На 1560 рік було заплановано вдарити на Крим одночасно з трьох сторін – Дніпра, Дону і Черкесії [27, с. 30]. На Дніпрі стояв дяк Ржевський, а в Черкесії – Дмитро Вишневецький. Всі три загони мали одночасно виступити на Крим. Ініціатором цього стратегічного плану війни з Кримом був князь-гетьман. Буду-

чи завчасно попереджені московськими купцями, татари і турки зібрали значні сили. Штурми Азова і спроби форсувати Таманську протоку були відбиті. До того ж Іван Грозний значно втратив інтерес до війни з Кримом. Розпочалися страти найближчих соратників. Д. І. Вишневецький таємно залишає Москву і повертається у свій табір на Монастирський острів [8, с. 83; 29, с. 22; 30, с. 32]. Улітку 1561 р. князь-гетьман з Монастирського острова через свого брата князя Михайла, черкаського старосту, звернувся до польського короля Сигізмунда Августа із проханням прийняти його знову у своє підданство разом із своїми козаками [11, с. 125].

Навесні 1562 р. Д. І. Вишневецький повернувся «в Литву, к польскому королю со всеми людьми, которые с ним были» і одразу ж почав будувати укріплення на Монастирському острові [24, с. 121]. Визнаний і улюблений провідник запорозьких козаків він знову здійснив декілька походів у степ проти татар і турків, доходив до Очакова, фортеці в гирлі Дніпра на правому березі Дніпровського лиману.

У кінці 1562 р. Д. І. Вишневецький разом із своїм приятелем Албрехтом Лаським, комендантом фортеці Хотин, приїхав на сейм. Князя зустріли оваціями, а коли він захворів (хворобу вважав отруєнням), король надав йому своїх лікарів для лікування. Цінуючи військовий талант і особисту мужність князя-гетьмана, король повернув йому всі раніше конфісковані маєтки [27, с. 73]. Із князем залишилися вірні йому козаки, а також черкаський загін, що і складало його віддану, загартовану в боях дружину. Не виключено, що під час поїздки до короля вони залишалися на укріпленому Монастирському острові.

Десять років боїв і походів підірвало здоров'я Д. І. Вишневецького. Та неспокійна, непосидюча натура кликала його, ще не одужавшого, на подвиги і пригоди. На цей раз у Молдавію, яка знаходилася у васальній залежності від Туреччини. У Петрикові друзі домовилися про взаємний похід з метою посадити на молдавський престол славного Д. І. Вишневецького [7, с. 167]. Зібравши по чотири тисячі війська кожен, вони окремо виступили в похід. Першим до кордону прибув звияжний князь. Молдавські посли запитали навіщо він чекає пана Ласького, адже саме його і тільки його бажають бачити на престолі всі молдавани. Задумавши

зраду, вони розділили своє військо на дві частини, поставивши з обох боків мосту, яким Д. І. Вишневецький мав їхати на зустріч із новими підданими, де «всі панове і прийматимуть як свого господаря» [7, с. 168].

Це відбувалося восени. Стояв сильний туман. Коли князь перейшов міст, молдавани вдарили з обох сторін і розгромили його військо. Пристановищем Д. І. Вишневецького стала копиця сіна. Сучасник розповідає: коли за сіном приїхав селянин і знайшов його, князь сказав: «Брате! Рятуй мене тепер, а я обіцяю, що дістанеш нагороду». Селянин посадив Д. І. Вишневецького на свій віз, прикрив сіном і пообіцяв відвести до себе додому, а відвіз до одного із претендентів на молдавський престол Боярина Томші [7, с. 168]. Той дуже зрадив і зразу ж відправив його із подольанином Яном Пясецьким до султана [7, с. 168]. У жовтні 1563 р. Дмитро Вишневецький був страчений.

Про смерть князя збереглися свідчення сучасників М. Бельського, О. Гваньїні, французького посла при султанському дворі та ін. Відомо багато прикладів, коли турки змушували своїх бранців приймати мусульманську віру, знаходячи у них найвідданіших захисників своїх інтересів. Домагалися вони відступництва і від Д. І. Вишневецького. Зустрівши його непохитну твердість, князя стратили в Царегороді жакливою смертю. П. О. Куліш переповідає її із «Всесвітньої хроніки» М. Бельського: «його, разом із іншими полоненими, Яном Пясецьким, скинули із башти на залізні гаки; він зачепився ребром, повис на гаку і троє діб залишався живим. Збереглася легенда, що перебуваючи в такому положенні, Вишневецький продовжував славити Христа і проклинати Магомета; нарешті вивів мусульман із терпіння і був вбитий стрілою із лука» [19, с. 61]. 15 жовтня 1563 р. французький дипломат писав: «Бідний Димитрашко з своїм товариством має приїхати сюди нині або завтра рано». Через два тижні з'явився новий запис: «Бідний Димитрашко тільки що прибув, як його величність султан казав його вбити з іншим великим паном з Польщі по імені Пісоніскі (Пясецький), що за своє життя давав баші 20 тис. дукатів; решту його вояків послано на галери, крім одного, що служив Деспотові – його повішено» [11, с. 126].

Свідчення трьох авторів, доповнюючи один одного, дозволили відновити більш-менш повну картину подій.

Трагічний кінець і героїчна смерть князя-гетьмана як образ перемоги патріотизму над смертю, символ безсилля мусульманського світу перемогти морально світ український і православний, справили сильне враження на сучасників у Польщі, Литві і Україні. Народжувалися легенди і перекази про славний кінець безстрашної людини. Розірвавши груди ще в живого славного гетьмана, вороги вийняли і з'їли його серце.

Ось уже майже 350 років по всій Україні лунає епічна пісня про Байду «В Царгороді на риночку», складена кобзарями, увічнивши пам'ять по князя-гетьмана. Про її популярність і поширеність свідчить наявність багатьох варіантів [16, с. 116–122]. В історію українського козацтва князь увійшов під іменем Байди-Вишневецького. Що значить слово Байда? Серед філологів не існує однозначної відповіді. Словник Б. Д. Грінченка подає це слово як «гультай», «гулящий чоловік». Укладачі збірника «Українські народні пісні та історичні думи», виданого Академією наук України в 1955 р., теж вважають, що «байда», «байдувати» значить «гуляти», «нічого не робити». Це ж значення наводить і «Великий тлумачний словник української мови»: «байда» – «безтурботна, гуляща людина», «гульвіса» [6, с. 33]. В. І. Даль у своєму «Толковом словаре» слово «байдачить», українською мовою «байдувати» пояснює як йти на «байдаки или барки (речные суда) в работу». Пісня про «Байду» відома із XVII ст., час її створення не встановлений. Її аналізу присвячена спеціальна розвідка М. С. Грушевського «Байда-Вишневецький в поезії й історії» [12].

Історичні заслуги князя-гетьмана досить вагомі. Протягом чотирнадцяти років він був грозою турків і татар. Проти нього одного, а не держави, Сулейман II був змушений провести мобілізацію у восьми бейликах (провінціях – В.М.), споряджати ескадри, залучати військові сили васальних Кримського ханства і Молдавії. До речі, це був єдиний випадок за всю історію Отоманської Порти. Байда-Вишневецький згуртував розпорошені козацькі сили воедино і показав їм дорогу на Крим і Туреччину.

Сучасний історик Сергій Плохій у монографії «Наливайкова віра: козаки і релігія в ранньомодерновій Україні: пер. з англ. – К.: Критика, 2005–496 с.» писав: «Діяльність Д. Вишневецького – приклад тісного зв'язку місцевої прикордонної адміністрації з ко-

зачиною та напівлегального з урядового погляду, характеру цього зв'язку».

Монастирський острів і після смерті Д. І. Вишневецького продовжував відігравати важливу роль у житті запорозького козацтва. Подальша доля укріплень на Монастирському острові невідома. Останнє вагоме слово має сказати археологія.

Бібліографічні посилання

1. *Багалій Д. І.* Заселення Південної України (Запоріжжя і Новоросійського краю) та перші початки її культурного розвитку / Д. І. Багалій. – Х., 1920.
2. *Бантыш-Каменский Н. Д.* История Малой России от славян в сей стране до уничтожения гетманства / Н. Д. Бантыш-Каменский. – К., 1903.
3. *Бантыш-Каменский Н. Д.* Адашев Данил Федорович // Энциклопедия знаменитых россиян / Н. Д. Бантыш-Каменский. – М., 2008.
4. *Боплан Г. Л.* де Опис України ... / Г. Л. де Боплан. – К., 1990.
5. *Василенко Н. П.* Очерки по истории Западной Руси и Украины / Н. П. Василенко. – К., 1915.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2001.
7. *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії / О. Гваньїні. – К., 2007.
8. *Голобуцький В. А.* Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – К., 1957.
9. *Голобуцький В. О.* Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К., 1994.
10. *Голобуцький В. О.* Гомін, гомін по діброві / В. О. Голобуцький. – К., 1968.
11. *Грушевський М. С.* Історія української козаччини / М. С. Грушевський. – К.; Л., 1909. – Т. 1.
12. *Грушевський М. С.* Байда-Вишневецький в поезії та історії // Записки українського наукового товариства у Києві / М. С. Грушевський. – К., 1909. – С. 108–139.
13. Дополнение к Никоновскому списку. Так называемая Царственная книга // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1906. – Т. XIII. – Ч. II. – С. 315–343. – Далі: ПСРЛ.
14. *Замлинський В.* Дмитро Байда-Вишневецький / В. Замлинський // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 185–193.
15. Історичні пісні. – К., 1961.
16. *Карамзин Н. М.* История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М., 1989. – Кн. 2. – Т. VIII.
17. *Каргалов В. В.* На степной границе / В. В. Каргалов. – М., 1974.
18. *Кулиш П. А.* История Возсоединения Руси / П. А. Кулиш. – СПб., 1874. – Т. I.
19. *Кулиш П. А.* Байда. Князь Вишневецкий / П. А. Кулиш. – СПб., 1885.
20. *Лемерсьє-Келькеже Ш.* Дмитро Вишневецький / Ш. Лемерсьє-Келькеже // Гетьмани України. Історичні портрети. – К., 1991. – С. 7–24.

21. Летописный сборник, именуемый Патриаршею, или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – СПб., 1904. – Т. XIII. – Ч. I. – С. 230–296.
22. *Маркевич М. А.* Історія Малоросії / М. А. Маркевич. – К., 2003. – Т. I–II.
23. *Мельник Л. Г.* Козацтво на Україні (друга половина XV–XVI ст.) / Л. Г. Мельник // Історія України. Від найдавніших часів до кінця XIX ст. – К., 1991. – Т. I. – С. 113–130.
24. *Мицик Ю. А.* Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ, 1997.
25. *Мицик Ю. А.* Вишневецький (Байда) Дмитро Іванович / Ю. А. Мицик // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2006.
26. *Семака Л.* Дмитрій Вишневецький / Л. Семака // 100 великих українців. – М.; К., 2001. – С. 69–75.
27. *Сергійчук В.* Байда-Вишневецький – ратник української землі / В. Сергійчук // Дніпро. – 1989. – № 2. – С. 122–132.
28. *Сергійчук В.* Дмитро Вишневецький / В. Сергійчук // Володарі гетьманської булави. – К., 1995 – С. 7–25.
29. *Сергійчук В.* Іменем Війська Запорозького / В. Сергійчук. – К., 1991.
30. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – М., 1960. – кн. 3. – Т. VI. – С. 421–811.
31. *Сушинський Б.* Дмитро Вишневецький / Б. Сушинський // Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть. – Одеса, 2004. – Т. I. – С. 41–53.
32. *Эварницкий Д. И.* Очерки по истории малороссийских и запорожских казаков. Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий / Д. И. Эварницкий // Детское чтение. – СПб., 1902. – № 2. – С. 77–91.
33. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. – Львів, 1991. – Т. 2.
34. *Яворницький Д. І.* Вільності запорізьких козаків / Д. І. Яворницький // Твори у 20 т. – К.; Запоріжжя, 2005. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 20.11.09

УДК 94 (477.63) (092)

А. Б. Джусов

Краєзнавець

ПОДВИЖНИК ЗАЛЮДНЕННЯ ПРИСАМАР'Я

Розкрито життя та діяльність К. М. Тарловського – одного з перших активних колонізаторів Присамар'я.

Ключові слова: Присамар'я, Дике Поле, колонізатор, козаки.

Раскрывается жизнь и деятельность К. М. Тарловского – одного из активных колонизаторов Присамарья.

Ключевые слова: Присамарье, Дикое Поле, колонизатор, казаки.

The article has examined the life and activity of K. M. Tarlovs'kyi – one of the first active colonizers of Prysamar'ya region.

Key words: Prysamar'ya, Dyke Pole, colonizer, Cossacks.

Присамар'я – відносно незначна, але дуже важлива частина Дикого Поля, відомого з прадавніх часів як привабливий, але надто небезпечний, а тому обезлюднений простір, що розкинувся від Дністра на заході до Дону і Сіверського Дінця на сході, від берегів Чорного і Азовського морів на півдні до верхів'їв притоків Південного Бугу, Синюхи та Інгула на півночі. Цей величезний регіон природа щедро обдарувала і пасовиськами, і родючими ґрунтами, і річками. Через нього пролягали головні транспортні артерії сполучення між Сходом і Заходом – Кальміуський, Ізюмський, Муравський, Чорний та Кучманський биті шляхи. А ось люди в ньому не осідали. Кочівні племена – споконвічні користувачі благами Дикого Поля – грабували, руйнували, людолюбствували. Особливо дошкуляли кримчаки, котрі осідлість іновірців душили в зачатку. І лише у кінці XVIII ст. на цих теренах остаточно закріпилося осідле життя а топонім Дике Поле поступово зник із побутового вжитку.

Одним із перших активних колонізаторів Дикого Поля, продовжувачем господарської діяльності Запорозьких козаків, був Кирило Миколайович Тарловський. Як убачається за підсумком багатомісячних подій у Присамар'ї, це непересічна особистість, видатний громадський діяч, при тому що офіційної державної посади він не мав. Але безпосередньо після знищення запорозько-

го козацтва, стрижня і гаранта правових норм суспільного життя на підвідомчій території, К. М. Тарловський заклав основи формування місцевого самоврядування сільських громад, успішного розвитку Присамар'я – теперішніх Новомосковського, Павлоградського, Магдалинівського районів. Оскільки К. М. Тарловський був не пролетарського походження, бунтарством теж не переймався, то за радянських часів його ім'я замовчувалось. Але остаточно вилучити з історичної пам'яті Присамар'я постать видатної людини все ж не вдалося.

У місті Козельці Чернігівської губернії у сім'ї протоієрея Миколи, продовжувача старовинного роду Тарах-Тарловських дружина Ганна 21 березня (1 квітня н.с.) народила хлопчика. Яке ім'я надати дитині, роздумів у щасливих батьків не було. Адже в цей день православні відзначають св. Кирила, єпископа Катанського. Отримавши гарне домашнє навчання, Кирило продовжив освіту у Київській духовній семінарії, після закінчення якої зайняв місце священика Козелецького жіночого монастиря. Згодом, по смерті батька, о. Кирило отримав його місце священика Козелецької парафіяльної церкви.

У 1744 р., по дорозі до Києва, у Козельці у спеціально для неї зведеному дерев'яному палаці з суто особистих причин зупинилася імператриця Єлизавета Петрівна. Саме тут у суворій таємниці вона обвінчалася із своїм фаворитом, графом Олексієм Розумовським, родом із тутешнього села Лемешків. Церковний обряд над молодими звершив місцевий священик отець Кирило. На зворотній дорозі імператриця забрала Кирила з собою до Петербурга. Там він отримав місце священика церкви «лейб-компанії корпусу» та призначення тимчасового сповідника і вчителя дружини наступника престолу, німецького принца Карла Петра Ульріха (Петра III) німецької принцеси Софії Фредеріки Августи, яка досить скоро, після зміщення і вбивства чоловіка, стала імператрицею Всея Русі і прочая і прочая, Катериною II. У Петербурзі К. М. Тарловський познайомився з багатьма впливовими особами з вищих кіл суспільства. Особливо він здружився із В. О. Чертковим, майбутнім генерал-губернатором Азовської губернії, який згодом відіграє значну роль у його складній долі.

25 грудня 1761 р. Єлизавета померла. К. М. Тарловський відразу ж, зіславшись на стан здоров'я, звільнився з усіх своїх по-

сад, але жити залишився у Петербурзі. У часи короткого царювання Петра III (25.12.1761–28.06.1762) К. М. Тарловський був на боці тих, хто підтримували його реформаторську діяльність. А тому, коли після арешту (23.06) і вбивства Петра III (6.07.1762), імператрицею стала його дружина Катерина II, Тарловський, боячись переслідувань, втік до Києва. Тут він став ченцем Києво-Печерської лаври. Але спокою за свою безпеку він не відчував. Тим більше, що під час відвідування Катериною II лаври, її приближені впізнали його і могли про нього донести куди слід. Тому, побоюючись переслідувань від своєї вихованки вирішив тікати куди подалі. Найбезпечнішим місцем для себе обрав далеке, ще дике Присамар'я, куди і вирушив, щоб остаточно уникнути будь-якої небажаної зустрічі. Діставшись Самари зупинився неподалік сучасного села Кочережки Павлоградського району у прадавньому лісі, де й перебував наодинці із своїми думками. Одного разу, коли розклавши багаття почав варити собі куліш, перед ним раптом з'явилися двоє вершників. Це були козаки, що поверталися із Степу до Січі і шукали безпечну містину для ночівки. К. М. Тарловський поділився із прибулими своєю вечерею, після якої потекла некваплива розмова. Незнайомці були вражені його глибокими знаннями закону Божого і святого писання і запропонували йому їхати з ними до Січі, де він міг би послужити козакам у січовій церкві. Так К. М. Тарловський опинився серед запорозьких козаків. Він настільки добре відправляв богослужіння, що дуже скоро став головним священиком січової Покровської церкви. Слава про нього розлетілася по всьому запорозькому краю. Оскільки о. Кирила козаки знайшли на теренах Дикого Степу, то, слідуючи своїм звичаям давати прізвиська, прозвали його Диким попом.

Про видатного запорозького священика довідався Азовський губернатор В. О. Чертков. Під час зустрічі він упізнав свого старого знайомого, поспівчув його складній долі і вирішив будь-що йому допомогти. При нагоді В. О. Чертков доповів імператриці про пригоди о. Кирила і попросив її милостиво простити грішника. А він таки був перед Катериною II чимось грішним, інакше так ретельно від неї не переховувався б. Та й імператриця свого часу була, мабуть, ним чимось ображена. Видно і їй було що йому пробачати. Старі прихильності взяли верх – Катерина II задовольнила прохання В. О. Черткова. Вона дозволила К. М. Тарловсько-

му взяти участь у російсько-турецькій війні, відновила у званні «лейб-кампанії священика» та ще й дарувала значні земельні угіддя (26000 десятин, понад 28300 га) які він невдовзі почне залюднювати осідлим населенням. Крім того, о. Кирило начебто отримав ще кілька тисяч десятин у Криму. К. М. Тарловський водночас став досить заможною і впливовою людиною. Але багатство не затьмарило йому розум. Він не подався у столичне світське життя та розваги. Усі свої сили і можливості о. Кирило спрямував на залюднення, колонізацію Присамарського степу. На підмогу він викликав до себе свого брата Івана з трьома синами. При заснуванні села К. М. Тарновський своїм коштом, передусім, будував церкву, хати, потім збирав поселенців, давав кожному з них пару волів, коня, дев'ятеро овець, весь господарський реманент, дещо грошей. На його запрошення у Присамарському краї поселилося багато вихідців із рідного Козельця і села Лемешів [1; 2].

К. М. Тарловський заснував 24 слободи, села Бузівка, Воскресенівка, Василівка, Новосілка, Паньківка, Мала Тернівка, Кочережки, Межиріччя та Булахівка, що знаходяться зараз у Магдалинівському, Новомосковському, Павлоградському та Велико-Новоселівському районах Дніпропетровської і Луганської областей [3]. Вони стали опорними центрами розповсюдження осідлості у Дикому Полі. Треба відзначити, що держава теж переймалась заселенням степу сім'ями із центральної Росії, але її дії були млявими і незначними. Хоча засновані у ті ж часи на державні кошти 8 чи 10 хуторів теж мали позитивний вплив на хід залюднення і господарської колонізації Присамар'я.

Зрозуміло, що заснувати населений пункт серед безмежного степу нелегко, але це тільки початок подальшої копіткої і наполегливої роботи по налагодженню його соціального, економічного, політичного, духовного життя. Налагодити функціонування дієвої владної структури, общинну ієрархію, сформувати дух, або як зараз кажуть ментальність нової селищної громади дуже непросто. Без побоювання помилитись скажемо, що цими проблемами К. М. Тарловський як неформальний лідер переймався особисто і давав їм ладу. Для переконаного прихильника ідеї залюднення і господарської колонізації Присамар'я, творця і рушійника цієї справи інакше не могло і бути. З іншого боку, його слово, його відношення, його авторитет для новоселів означали значно більше, ніж далека офіційна

влада. Він особисто знав колоністів, був поряд з ними, а тому його зусилля мали гарні наслідки. Місцеве самоврядування для сільського населення у ті часи, як і зараз, було зрозумілішим і дієвішим ніж далекі державні заклади. Погляд громади, думка громади, рішення громади, відношення визнаного лідера громади в Україні завжди сприймалися прихильно і відповідально.

За власними планами та коштом о. Кирила були збудовані церкви: у Новоселиці – Свято Троїцька, у с. Воронівці, передмісті Новомосковська, та у с. Новоселівці – Успіння Божої Матері, у с. Петриківці – Георгія Побідоносця, у с. Дмитрівка – Святого Дмитрія, у с. Знаменівка та с. Кочережки – Хрестовоздвиженські, Воскресіння Христового у Воскресенівці. В 1782–1787 рр. за його планом і коштом було збудовано і освячено цегляну церкву на честь св. Миколи у Самарському монастирі. Більшість із названих церков служать людям і понині.

Подвижницька діяльність К. М. Тарловського була підпорядкована одній меті – господарській колонізації Дикого Степу. Його зусиллями наш край почав залюднюватися не стихійно, а керовано і корінним етносом. Набули жвавого поширення будівництво, осідле землеробство, садівництво, скотарство. Вони у свою чергу викликали до життя нехай і кустарні, але ж усталені технології виробництва побутових і господарських товарів, знярядь землеробства, переробки сільськогосподарської сировини, ковальську справу, ткацтво. Поміж населення через церковні заклади, а згодом і світські поширилися грамота, література, мистецтво. Терени Дикого Степу почала опановувати європейська цивілізація, витісняючи привнесені сюди зачатки азійської. Все це отримало суттєвий поштовх до руху і впевнений європейський вектор розвитку у значній мірі завдяки наполегливій і плідній діяльності о. Кирила.

Незважаючи на свої значні фінансові можливості, дружні стосунки з високими посадовцями у Петербурзі К. М. Тарловський залишився вірним служителем Присамарському краю. Жив він переважно у своєму будинку в селі Воскресенівці. Тут, у день храмового свята – 21 вересня – полюблив влаштовувати урочисті обіди – накривав розкішні столи з різноманітними стравами і напоями. За цим столом збирались мешканці усіх сусідніх поселень. Значення цих застіль без рангів, у справі об'єднання, зміцнення почуття «єдиної родини» сільських громад, можна порівня-

ти із значенням гарного цементу для будівельного розчину. Безумовно, о. Кирило це добре розумів.

У 1774 р. до К. М. Тарловського прибули довірені соратники Пугачова з проханням надати їм свідчення про долю Петра III. Але він відмовився мати з ними будь-які справи.

Ще в 1765 р. о. Кирило почав дбати про будівництво для себе будинку у Новоселиці [4]. І приблизно з 1770 р. К. М. Тарловський почав мешкати переважно у Новоселиці-Новомосковську. У Воскресенівці оселився його племінник (своїх дітей у о. Кирила не було), Луганського пікірного полку кадет Василь Тарловський. Десь у 1783 р. о. Кирило облаштував собі монашу келію в Самарському монастирі, де і закінчив свій не простий, але плідний земний шлях. Д. Яворницький, з посиланням на поминальник, що належав Воскресенівському «поміщику, прапорщику Василю Івановичу Тарновському», цитує із нього запис, зроблений у пам'ятці церковно-словянськими літерами: «Род священно ієрея Кирила Тарловського онже и создатель храма сего и преставился в Самарском монастырі в каменной церкви погребен 1784 года декемря дня 4». Останній будинок К. М. Тарловського у Новоселиці-Новомосковську зберігався до 2008 р. і мав статус історико-архітектурної пам'ятки міста (рішення міськради № 170 від 17 листопада 2006 р.) і згідно цього статусу перебував під особливою охороною міської влади. Вулиця, на якій він стояв, споконвічно носила ім'я К. М. Тарловського. За часів радянської влади, десь у 1970-ті рр. її тихенько перейменували на Паркову.

Напередодні і протягом днів Святої Трійці (15 червня 2008 р.) історичну пам'ятку міста – будинок Тарновського – було зруйновано (вул. Паркова, 3). Загал свідомих містян обурився такому акту вандалізму, безсоромного обкрадання історичної спадщини міста. Їхній настрій висловили представники міської інтелігенції у своєму відкритому зверненні до міської влади (див. газету «Батьківщина» за 15 січня 2009 р.) з вимогою відбудувати історичну пам'ятку. Та їхнім зверненням міська влада нехтує. Комісія, яку було створено ще 17.09. 2008 року (рішення міської ради № 613) щодо визначення заходів про вшанування пам'яті К. М. Тарловського, жодного разу не зібралась, хоча їй було призначено «...надати свої пропозиції черговій сесії міськради». Декілька «чергових» сесій вже промайнули. Складається враження, що декому

знову заманулося вилучити ім'я К. М. Тарловського із історії. Маємо усі підстави впевнено стверджувати: ім'я о. Кирила навечно злите з долею Присамар'я. Уже 300 років воно живе в історичній пам'яті нашого народу. Протягом цього часу забуті імена чисельних державних посадовців у Присамар'ї, двічі зазнав докорінних змін державний устрій країни. А ім'я видатного мецената, колонізатора Дикого Степу, котрий дбав про наш край, дбав для людей, працював на користь краю – Кирила Миколайовича Тарловського, живе і буде жити. За здобутками для Присамар'я поряд з поstatтю цього неформального лідера Присамар'я ні за ті далекі, ні за наших днів поставити нікого!

Громадськість Новомосковська скромно, але з душею відзначила 300 річчя з дня народження К. М. Тарловського. 1 квітня 2009 року в монастирі настоятель о. Досифей відслужив літію, а потім біля вікових стін церкви св. Миколи відбулося світське зібрання з промовами і співом на честь ювіляра. Зібранням було прийнято рішення про доречність встановлення пам'ятної дошки на стіні церкви на честь о. Кирила. На добродійні внески містян дошку вже виготовлено і найближчим часом, отримавши необхідні узгодження, її буде встановлено на призначене місце. Вдячні люди зберегли, бережуть і передадуть далі добру пам'ять про видатного залюднювача і господарського колонізатора Присамар'я, мудрого регіонального діяча, внесок якого у формування основ місцевого сільського самоврядування, в соціально-економічний, духовно-культурний розвиток Присамар'я все ще залишається малодослідженим і недооціненим.

Бібліографічні посилання

1. *Макаревський Феодосий*. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Феодосий Макаревский. – Д., 2000. – С. 510.
2. *Макаревский Феодосий*. Самарский, Екатеринославской епархии, пустынно-николаевский монастырь / Феодосий Макаревский. – Екатеринослав, 1873. – С. 57.
3. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. – Л., 1990. – Т. I. – С. 229.
4. *Мицик Ю. А.* Місто на Самарі / Ю. А. Мицик, Н. В. Мосьпан, С. М. Плохій. – Д., 1994. – С. 50.

Надійшла до редколегії 26.11.09

УДК 94 (477.63) «18-19»

В. І. Лазебник

Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького

**КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ ЗЕМСТВО: ПЕРШІ
КРОКИ ДІЯЛЬНОСТІ І ДІЯЧІ. 1866–1869 рр.**

Розглянуто початкову історію Катеринославського губерньського земства: перші губерньські земські збори, склад земських діячів, питання, що обговорювалися і постанови, що приймалися. Названо імена голів губерньських земських управ, біографічні відомості.

Ключові слова: історія, губерньське земство, гласні, земські збори, голови губерньського земства, постанови.

Рассматривается начальная история Екатеринославского губернского земства: первые губерньские собрания, состав земских деятелей, обсуждаемые вопросы, принимаемые постановления. Называются имена председателей губерньских земских управ, биографические сведения.

Ключевые слова: история, губерньское земство, гласные, председатели губерньского земства, земские собрания, постановления.

The article has examined the early history of Ekaterinoslav province government, the first province meetings, the composition of the province's figures, problems, accepted resolutions. Also it has regarded the biographical information concerning the heads of the province local government councils [zems'ki upravu].

Key words: history, province local government [zemstvo], member of the city council [glasnyj], heads of the province local government councils, resolutions.

В Україні до кінця ХХ ст. дослідження історії земства практично ніхто не займався. Тільки в останнє десятиліття почалося вивчення цього важливого органу місцевого самоврядування. Історії Катеринославського земства присвятила свою роботу А. І. Лохматова [4]. Аналізуючи різні аспекти земської роботи з 1866 р. по 1913 р., дослідниця акцентувала увагу на її досить добру результативність і яскравих діячів. Окремим діячам Катеринославського земства присвятили свої роботи Д. В. Каюк [2; 3] і І. О. Кочергін. Брак досліджень, спеціально присвячених нашому земству, досить активна його робота і видатні земські діячі, спонукають до більш ретельного вивчення цієї теми. Мета статті до-

слідити початкову і доволі цікаву історію Катеринославського губерньського земства.

«15 вересня 1866 року вперше з усієї Катеринославської губернії, від усіх її повітів і закутків, тоді ще глухих і бездорожніх, зібралися люди землі Катеринославського краю, земські люди, на перші губерньські земські збори й приступили до спільного, загального обговорення й рішення місцевих користей і потреб. Час був чудовий, сповнений надій на краще майбутнє, повне внутрішнього глибокого піднесення», – так описав літописець початковий момент історії Катеринославського губерньського земства [12, с. 1]. Земське самоврядування – одне з найзначніших, та, на жаль, маловідомих нашим сучасникам явищ у суспільному, економічному і культурному житті губернії другої половини XIX – початку XX ст. **Історія земства ще чекає своїх дослідників. Катеринославське губерньське земство заслуговує на особливу увагу, бо, будучи передовим серед інших земств, діяло дуже успішно в усіх галузях життєдіяльності краю. Особливістю його було те, що воно висунуло зі своїх лав видатних прогресивних діячів всеросійського масштабу.**

Закон про земські установи під назвою «Положення про губерньські й повітові земські установи» був прийнятий 1 січня 1864 р. Тоді закон читав багато хто, та ставлення до нього було неоднозначним. З одного боку, виникало побоювання: як би самоврядування, що засновується, не спрямувало свою діяльність занадто круто. З іншого боку, були й перебільшені надії на земства. У всякому разі, відкриття земських установ зустріли з напруженою увагою.

15 вересня 1866 р., о 10-й годині ранку, у залі засідань Будинку губерньського дворянства (Палац Потьомкіна, нині – Палац культури Дніпропетровського національного університету в парку ім. Т. Шевченка) зібралися такі особи: маршал (предводитель) Катеринославського дворянства П. А. Струков, 36 губерньських гласних і керуючий Палатою Державного майна М. І. Кранц. На запрошення зборів, прибув губернатор В. Д. Дунін-Борковський, якому випала честь відкриття земських установ. «Земство тільки тоді зможе працювати успішно, коли справи його розвиватимуться спокійно, і що для цього права, дані земству, цілком достатні», – заявив губернатор у вступному слові [6, с. 1].

Потім добродії гласні вирушили до Преображенського собору для принесення присяги, до якої їх приводив єпископ Платон: «Велика й важка справа чекає на вас: збудити до життя й діяльності дрімаючі сили місцевого населення, – говорив він. – Турботи про суспільну користь і потреби вимагають великої обачності, щоб, лагодивши будинок, не похитнути тих вікових традицій, на яких ґрунтується зростання і могутність країни. Уникайте слухати самовпевнених голосів, що захоплюються іноді зразками життя, чужими російському ґрунтові!» [6, с. 9, 10].

Усі ці побоювання були викликані незнанням настроїв перших земців і їхніх поглядів на першорядні потреби краю, браком досвіду суспільної роботи.

Головою зборів, як правило, був губернський предводитель дворянства. Петро Ананійович Струков відкрив збори такими словами: «Нова й вельми тяжка справа очікує нас, сподіватимемося, що земська справа наша, тісно пов'язана з власними потребами, піде легко, і ми переможемо всі ті тяжкі перешкоди, які неминуче повинні й можуть зустрітися при початку кожної нової справи. Ми кладемо перший наріжний камінь під майбутній непорушний будинок земства, на процвітання його. За щастя для себе вважаю привітати вас, добродії губернські гласні, з відкриттям перших Катеринославських губернських земських зборів!» [6, с. 10]. Секретарем зборів був обраний барон Микола Олександрович Корф.

П. А. Струков, генерал-майор, від 1865 р. по 1874 р. стояв на чолі губернського дворянства, був гласним Катеринославської міської думи з 1874 р. по 1881 р. За бойові заслуги нагороджений численними орденами й медалями, золотою шаблею з написом «За храбрость». Був одружений на фрейліні імператриці О. О. Арбузовій. Родина мала 14 дітей: десять синів і чотири доньки. У Катеринославі Струкови жили в міській садибі по Струковському провулку. Особняк зберігся до наших днів (нині вул. Держинського, 33).

Відкривши перші збори, голова запропонував негайно направити міністрові внутрішніх справ телеграму такого змісту: «Перші Катеринославські губернські земські збори при самому відкритті їх якнайласкавіше просять Ваше Превосходительство покласти до ніг Його імператорської Величності почуття вірнопідданої вдячності за дарування їм права, яким вони скористають-

ся відповідно до державних накреслень Великого Батька Російського Земства, для блага всієї губернії, інтереси якої їм довірені» (15.09.1866р.).

На цьому урочисте засідання було закрито. Увечері П. А. Струков дав обід на честь відкриття губернського земства. Серед інших тостів, проголошених тут, особливе місце посіла промова секретаря зборів-барона М. О. Корфа, губернського гласного від Олександрівського повіту: «Сьогодні великий день в історії нашого краю: ми святкуємо перше скликання представників земства Катеринославської губернії, покликаного до самоврядування. Поки ми ще бідні на гроші, але вже багаті бажанням довідатися про закон щодо земських установ, полюбити його й ревно захищати» [13].

Окреслив він і завдання земства: піднести добробут губернії, поліпшити моральність народу, піклуватися про його освіту, вибрати незалежних судових слідчих. Наступного дня, об 11-й годині, дзвінком головуючого відкрилися перші робочі збори гласних. За законом збори мали обрати перший склад губернської земської управи й визначити платню її голові й членам. Питання в той час не просте – обсяг роботи майбутній управі не був відомий. А раптом призначений склад виявиться замалий, і корисний діяч не захоче обійняти посаду, бо не матиме часу для роботи у своєму господарстві? Обговорення фінансових питань тривало три дні. Після довгих суперечок шляхом голосування ухвалили: на утримання голови управи призначити суму в 2000 крб. на рік, членам управи – по 1500 крб на рік; на утримання канцелярії управи – 7265 крб. на рік.

Особливо важкими стали вибори голови управи, що проходили впродовж усього дня 20 вересня 1866 р. Кожен гласний у своїй записці назвав імена претендентів – їх за підрахунками виявилось 24. За кількістю пропозицій перші три місця посіли: граф В. Є. Канкрін (22 голоси), барон М. О. Корф (22 голоси) і О. М. Поль (20 голосів). Під час обговорення кандидатур від виборів відмовилися 22 особи, один не міг бути обраний з незазначеної причини, тому до списку для голосування внесли лише одну кандидатуру – Д. М. Бразоля. За нього проголосували 30 гласних, проти – 14. Таким чином, він був обраний і став першим головою губернської земської управи [6, с. 32–37].

21 вересня 1866 р. гласні обирали членів управи. Ними стали полковник В. Є. Канкрін, ротмістр С. О. Коростовцев, штаб-ротмістр І. Д. Яковлев, колезький радник І. М. Філіп'єв, лікар І. І. Полешко й медик В. І. Пчолкін. Закінчилися вибори обранням членів Училищної Ради – обрали О. М. Поля й М. М. Котляревського. Виборні листки були підписані всіма гласними й спрямовані через губернатора до Міністерства внутрішніх справ для затвердження. Поки йшов цей процес гласні продовжували свою роботу на зборах.

З'їхавшись із різних повітів, гласні не встигли ще достатньо довідатися один про одного. Відповідно до збережених списків до складу гласних перших губернських земських зборів обрані 59 депутатів від восьми повітів: Катеринославського – 7, Верхньодніпровського – 5, Бахмутського – 9, Ростовського – 7, Новомосковського – 8, Павлоградського – 8, Слов'яносербського – 5, Олександрівського – 10.

Діяльність земства повністю залежала від особового складу гласних. Причому, не соціального, він у всіх земствах був однаковий – дворянський, – а особистісного. Земельне дворянство становило переважну кількість гласних, і лише одиниці належали до купецького, селянського й духовного станів. Так, у складі гласних нараховувалося два купці, два священика, один державний селянин і один потомствений громадянин. Саме дворянство задавало тон у земських зборах. Серед них були носії нових ідей і оберігачі старих традицій, ліберали й консерватори. Одні з них вважалися людьми прогресивних переконань, інші – просто порядні люди. Усі разом вони змогли створити ту атмосферу, яка дозволила нашому земству посісти гідне місце з-поміж найперодовіших у країні. Серед них А. М. Байков, Олександр та Єгор Миколайовичі Булацелі, М. Б. Герсєванов, графи Олександр і Віктор Єгоровичі Канкріни, С. О. Коростовцев, барон М. О. Корф, Ілля й Андрій Михайловичі Миклашевські, І. Я. Нестелей, О. М. Поль, В. В. Потоцький, Я. Я. Савельєв, І. Д. Яковлев [6].

Безумовно, Катеринославському земству пощастило: серед його гласних вистачало надзвичайно яскравих особистостей. Хоча найчастіше вони не могли здобути перемогу над загальною відсталістю й інертністю, але, як правило, вносили творче начало у земське життя. Усі почини перших років відбувалися з ініціа-

тиви гласних І. В. Бурхановського, А. М. Короленка, М. О. Корфа, О. М. Поля, Я. Я. Савельєва, В. Г. Христофорова, П. О. Янченка. Перші земські збори були дуже гучними, нерідко супроводжувалися суперечками, протестами, особливими думками й демаршами – збори відкривалися, закривалися, потім знову відкривалися як надзвичайні. Особливістю перших губернських земських зборів стала боротьба між окремими яскравими особистостями. Катеринославському губернаторові не раз доводилося гасити ентузіазм й енергію перших земців, а тим у свою чергу довелося вести нерівну боротьбу з адміністративною владою.

Якщо на губернських земських зборах головував предводитель дворянства, то між зборами земськими справами займалася управа на чолі з головою.

21 жовтня 1866 р. катеринославський губернатор повідомив, про затвердження міністром внутрішніх справ головою управи Д. Н. Бразоля. 6 листопада того ж року було відкрито перше засідання управи. Оголошення про відкриття друкувалося в катеринославських, московських і Санкт-Петербурзьких «Ведомостях» й в «Одесском вестнике».

На голову управи покладали обов'язки з керівництва загальним ходом земської справи, нагляд за всіма галузями земського господарства, який вели члени управи під його керівництвом і відповідальністю.

За півстолітню історію Катеринославського губернського земства з 1866 по 1917 рік головами губернської земської управи були дев'ять осіб. Обиралися вони за законом кожні три роки. Ось їхні імена: Дмитро Никонович Бразоль, обраний 20.09.1866–1867; Микола Борисович Герсєванов, обраний 3.12.1867–1869; Никанор Іванович Штанський, обраний 24.10.1869–1872; Петро Олександрович Янченко, 1873–1886; Іван Васильович Бурхановський, 1886–1898; Володимир Іванович Карпов, 1898–1900; Михайло Володимирович Родзянко, обраний 12.12.1900–1906; Іван Костянтинівич Абаза, обраний 13.12.1906–1913; Костянтин Дмитрович Гесберг, 1914–1917 [14, с. 72].

Всі вони належали до дворянського стану. «...Щоб винагородити дворян за втрату поміщицької влади, їм варто надати першість у господарській адміністрації», – говорив міністр внутрішніх справ П. А. Валуєв при проведенні земської реформи. Пошана

й винагорода подавали один одному руки, а це було далеко не зайве при тих збитках, які принесла за собою селянська реформа, – збитках, що виявилися дуже серйозними, незважаючи на те, що ідеал реформи формулювався словами: «...щоб поміщик не відчув».

Найдовше головував П. О. Янченко, гласний від Бахмутського повіту, й І. В. Бурхановський – від Катеринославського. Перший був головою 13 років, другий – 12. Про складності першого триріччя земства свідчить наявність за 1866–1869 рр. двох голів управи.

29 вересня під час закриття перших земських зборів від імені гласних до Д. Н. Бразоля звернувся І. О. Янович: «Дозвольте сказати декілька слів нашому майбутньому голові управи. Жереб поставив вас, Дмитре Никоновичу, на чолі губернського земського управління. Перед вами багато роботи, а скільки саме, ми через новизну справи не в змозі визначити. Ви обрані в голови більшістю. Більшість любить і поважає вас за прямий, спокійний і миролюбний напрям думок. Напучуємо вас і ваших співробітників, членів управи, одностайним, дружнім бажанням досягти повного успіху в майбутній праці й здійснити для нашої губернії благо» [6, с. 83].

Дмитро Никонович Бразоль, поручик, дворянин з Олександрівського повіту був на посту голови всього один рік. За цей рік відбулося троє губернських земських зборів, на яких порушувалися різні питання життєдіяльності губернії: про залізничне будівництво, про відкриття земського банку, про мости й переправи через річки, про суспільне піклування, школи й бюджет.

Багато часу зайняла робота з приймання справ і капіталів установ, переданих земству: комісії народного продовольства, будівельної й дорожньої комісії, приказу громадського піклування, ради губернської лікарні тощо.

Після приймання справ розподілили обов'язки поміж членами управи, організувавши три столи: розпорядницький (Бразоль), бухгалтерський (Філіп'єв) і з суспільного піклування (Яковлев, Пчолкін). Працювала управа у найманому будинку купця Штейна на Катерининському проспекті, оплачуючи в рік 700 карбованців оренди.

Підсумки першого року роботи підбивали в листопаді 1867 р. Ревізійна комісія в складі О. М. Поля, А. М. Короленка, А. М. Бай-

кова, І. Я. Нестелей, С. А. Лаппо-Данилевського провела ревізію управи – її звіт, огляд справ за обов'язками і постанов управи, рахівництво, ведення діловодства, і 30 листопада запропонувала земським зборам свою доповідь.

Перед читанням доповіді С. А. Лаппо-Данилевський повідомив, що «комісія дійшла висновку, що ніяких зловживань не знайдено, що скрізь видно працю, за що члени управи заслуговують подяки з боку земства». Але... Результати ревізії констатували: по-перше, «сумний результат клопотань земських зборів – з 9 задоволено тільки одне, а на інші навіть не отримано відповідей»; по-друге, «комісія не може визнати наданий звіт управи таким, що цілком відповідає своєму призначенню – звіт не дає можливості зрозуміти хід справ щодо стану майна і капіталів земства, рясніє багатьма загальними й неясними положеннями про народну освіту, охорону здоров'я», по-третє, «половина роботи, покладеної на управу, не виконана, і не можна не помітити, що упущено з уваги розробку найважливіших питань, що становлять фундамент діяльності земства».

І висновок: «Дії й результат діяльності управи не відповідають очікуванням; а достоїнство дій управи полягає не в поширеному викладі журналів і доповідей, а в справі й у результатах, корисних земству» [7].

Після читання звіту й пояснень Д. Н. Бразоля по деяких зауваженнях комісії збори винесли постанову: «Губернська земська управа при великій праці й старанні про інтереси земства, хоча й не цілком досягла тих результатів, яких губернські збори були вправі очікувати, але, беручи до уваги стислість часу й новизну справи, ухвалюємо: доручити губернській земській управі прийняти висновок комісії як керівництво до дії, за працю ж членам управи – дякувати».

Відразу після прийняття постанови голова управи, а за ним і члени управи попросили «звільнити їх від займаних посад по губернській управі», не пояснюючи причин. Напевно, образилися на своїх колег по земській роботі – адже вони так старалися підняти нову справу, врятувати від розвалу отриману спадщину, поліпшити роботу!

На прохання зборів до голови управи залишитися й працювати Д. Н. Бразоль категорично відмовився. Довелося готуватися до

нових виборів, які відбулися 3 листопада. Незважаючи на непривабливу історію з першим складом управи, претендентів на посаду голови було 13 осіб, з яких 8 осіб відмовилися. У їх числі були: Поль, Лаппо-Данилевський, граф Канкрін, Струков й інші. П'ять гласних дали згоду балотуватися. Обраним виявився Н. І. Штанський (19 голосів), але він просив збори дозволити йому відмовитися від посади. 17 голосів одержав генерал-майор М. Б. Герсєванов, що дав згоду на зайняття цієї посади [8, с. 118–121].

Новими членами управи того дня були обрані: С. С. Маєвський (ротмістр), І. Д. Яковлєв (штаб-ротмістр), В. М. Коростовцев (поручик), С. А. Лошкар'єв (гвардії полковник), С. П. Хаников (капітан-лейтенант). Ось така військова команда стала разом з генерал-майором М. Б. Герсєвановим на чолі губернського земства у грудні 1867 р. [8, с. 118–122].

Після цих непередбачуваних подій серед земців сталося деяке збентеження. Наступного дня, 4 грудня, на збори з'явилися 19 осіб, з них четверо колишніх членів управи, що втратили право бути гласними. Голова зборів очікував прибуття відсутніх гласних (до 20 осіб за регламентом), але вони ні цього, ні наступного дня не з'явилися: чи то розчарувалися в земстві, чи то необхідність їхньої присутності у власних господарствах стала настійною. Таким чином, збори самі собою припинилися, не завершивши розгляд багатьох важливих питань.

24 грудня Д. Н. Бразоль, відчуваючи й свою провину в ситуації, що склалася, звертається з проханням про відкриття нових зборів губернського земства. Губернатор відповідає, що до затвердження МВС нового голови й членів управи збори відкрити неможливо.

Але вже 8 січня 1868 року на ім'я М. Б. Герсєванова надійшло відношення губернатора: «7 січня отримана мною телеграма від міністра внутрішніх справ такого змісту: «Вибори губернськими земськими зборами голови губернської земської управи визнані урядовим Сенатом правильними. Затверджую головою генерал-майора Герсєванова». Повідомляючи про це ваше превосходительство, маю честь запросити вас до вступу на посаду голови губернської управи. Дунін-Борковський» [8, с. 124]. Микола Борисович Герсєванов 1866 року, буди проводирем дворянства Новомосковського повіту, очолив перші повітові земські збори й від

них обирається губернським гласним, яким залишався до самої смерті.

Микола Герсєванов – нащадок древнього грузинського роду, що переселився в Україну в другій половині XVIII ст. Народився 1809 р. Його батько Борис Єгорович, статський радник, у 1829–1838 рр. був катеринославським губернським проводирем дворянства. У дев'ять років його віддали вчитися до Одеського Ришельєвського ліцею, по закінченні якого в 1825 р. для нього почалася престижна в той час для дворянського стану військова кар'єра. Драгунські, уланські, кірасирський полки були в його послужному списку.

У 1834 р. вступив до Військової академії й закінчив її в чині штаб-ротмістра. Перші воєнні дії, у яких він брав участь, відбувалися на Кавказі – у війні проти горян у 1844 р. Відзначившись у війні, був підвищений до підполковника, і, будучи поранений, здійснив поїздку за кордон для лікування. Участь в Угорській кампанії в 1849 р. дала йому чин полковника й перші нагороди: орден св. Володимира IV ступеня з бантом й австрійський орден св. Леопольда. В 1854 р. М. Б. Герсєванов бере участь у війні проти турків на Дунаї. Вінцем його військової кар'єри була участь у Кримській війні 1853–1855 рр.

Він бере участь у боях при Балаклаві (13.10.1854 р.), під Інкерманом (24.10.1854 р.), за що нагороджений золотою шаблею з написом «За храбрість». 30 травня 1855 р. в сутичці з французькою кавалерією в Байдарській долині командував летючим загonom, 4 серпня бився на Чорній річці, а також захищав Севастополь. По закінченні війни 29 жовтня 1855 р. М. Б. Герсєванов стає генерал-майором й нагороджується діамантовим перснем з вензелевим зображенням Найвищого імені «...за відмінне виконання важливих і великотрудних обов'язків» й орденом св. Георгія IV ступеня за 25 років служби.

1858 р. він одержав орден св. Станіслава I ступеня й зачислений у запасні війська, а через два роки виходить у відставку через домашні обставини і селиться у своєму маєтку Миколаївка Новомосковського повіту. У цьому ж році його обирають повітовим маршалком дворянства.

Уже перебуваючи на цивільній службі, М. Б. Герсєванов увесь свій вільний час присвячує читанню й літературним заняттям,

пише статті з гострих й актуальних питань, що хвилювали тодішнє суспільство. Так, його стаття «О пьянстве в Росіи» виходить окремою брошурою. У ній він пропонував способи знищення пияцтва, і, між іншим, заміну горілки пивом. Багато галасу наробила і його стаття «Гоголь перед судом обличительной литературы», що спричинила до нього ворожнечу шанувальників Миколи Гоголя. Добувши секретні документи щодо Кримської війни, він надрукував їх у Парижі, у книзі «Несколько слов о действиях русских войск у Криму в 1854 и 1855 годах», примірник якої зберігся у Дніпропетровському історичному музеї.

М. Б. Герсеванов обирався членом Одеського товариства історії й старожитностей і товариства сільських господарів Південної Росії. Він перший у «Записках Одесского общества» заявив про шкоду, завдану землеробству ховрашками, і порушив це питання в губернському земстві. Микола Герсеванов багато подорожував Західною Європою й Сходом. Був одружений з дочкою дійсного статського радника Пелагеєю Зубковою, але дітей не мав [15, с. 86–89].

Як же склалася його діяльність у царині земського самоврядування? Уже на перших засіданнях губернських зборів, 27 вересня, М. Б. Герсеванов робить повідомлення про «Московско-Севастопольскую железную дорогу», будівництво якої вже почалося у сторону Харкова. Довідавшись, що в Харкові зібралися надзвичайні збори для обговорення подальшого напрямку залізниці, М. Б. Герсеванов звернувся до гласних зі словами:

«Милостиві добродії! У той час як комітети в Ростові, Таганрозі, Маріуполі, Бердянську невтомно трудяться, щоб звернути на себе увагу уряду, як у Херсоні утворений при губернській управі особливий комітет, щоб покрити всю губернію мережею залізниць, як у Рязанській губернії будується коштом земства залізниця з Москви в Рязань, невже ми, земство катеринославське, не скажемо слова, щоб нагадати про залізницю першорядної ваги, що давно затверджена, була позначена в натурі і навіть почата будівлею, але відкладена, може, через те, що ніхто не нагадував про неї уряду?» [6, с. 74].

У своєму повідомленні М. Б. Герсеванов доводить переваги залізниці на Севастополь перед азовськими портами (незамерзаюче море, зв'язок столиці з декількома губерніями, наявність зво-

ротних вантажів, зв'язок верхнього Дніпра з нижнім, де переривається порогами пароплавство, що вигідно для губернії). Збори ухвалюють рішення щодо клопотання перед урядом про залізницю й виявляють готовність посприяти лінії, що пройде Катеринославською губернією.

Розуміючи, що від стану шляхів сполучення залежить вигідний збут продуктів сільського господарства, М. Б. Герсегонов продовжує працювати над цією темою. Протягом півтора року він збирає статистичні відомості по торговельному руху від Катеринослава до Криму, друкує й розсилає їх губернським гласним Катеринославської і Таврійської губерній. Роблячи висновок, що торговельний рух у цьому напрямку досить значний, він пропонує будувати кінну залізницю від Ігреньської пристані в Крим (доповідь М. Б. Герсегонова від 4 березня 1868 року) [8, с. 399–402].

Шляхом листування веде перемовини з капіталістом і будівельником кінних залізниць у Петербурзі Каншиним, їде в Європу, де оглядає єдину кінну залізницю з Австрії до Богемії. Діставши згоду Каншина на будівництво залізниці, він пропонує доручити полковникові М. Родзянку й генерал-майорові М. Б. Герсегонову увійти в переговори з урядом про дозвіл концесії на її будівництво. У той же час він не залишає надій на будівництво парових залізниць. Разом з депутацією Катеринославської і Таврійської губерній він готує і подає записку в МВС про залізницю.

Немаловажне значення в господарстві губернії мали мости й переправи через річки. М. Б. Герсегонов особисто контролював їхню будівлю й ремонт, а в 1869 р. влітку об'їхав усі мости, побудовані за два роки. Так, він відзначав, що міст через Дніпро в Катеринославі побудований з лісу не кращої якості. А чудова будівля мостів у Олександрівському повіті стала приводом для подяки від імені губернського земства голові Олександрівської повітової земської управи графові О. Є. Канкріну.

Зі значних питань, за вирішення яких узялися губернські гласні в перше триріччя, були питання про заснування земельного земського банку, про прийняття земством турбот щодо продовольства селянського населення, про відкриття фельдшерської школи, про торгівлю хлібом, про відкриття нових ярмарків, про винищування ховрашків, про богоугодні заклади, про наповнення бюджету земства тощо. Перші земці порушували питання про забезпе-

чення сільського господаря найманою працею – адже практично всі гласні були великими землевласниками.

Найчастіше наймані робітники не виконували умов угоди з господарем, залишали роботу в найгарячішу пору. У зв'язку з цим М. Б. Герсєванов 18 січня 1869 р. зробив доповідь «О непомерном числе праздничных дней» [9, с. 377–381]. Після реформи 1861 р. селяни стали дотримуватися свят, які справляти за календарем не належало, але вони шановані були народом. Причому доводилися ці свята на найгарячішу пору літа, що завдавало шкоди якості й кількості зібраного хліба, бо відомо, що в наших краях досить було одного дня, щоб хліб, який перестояв на корені, втратив колір й почав обсіпатися.

Усього таких свят набігало 42 дні, а з неділями – 128 днів щороку, тобто понад третину. І тенденція поширення цього зла була – так, узвичаювалося у суботні дні скорочувати робочий час, унаслідок чого набігало в році ще п'ять-шість днів. Так, у липні встановлених свят було два – тезоіменитство й народження імператриці Марії Олександрівни, а народ святкував шість – Козьми й Дем'яна (святкується ковалями), пророка Іллі, собор архістратига Михайла, св. великомученика Прокопія тощо.

У вересні замість трьох свят відзначали дев'ять, у січні замість двох – шість. Місцевий архієрей надав табель днів, установлених для святкування – їх 26, але результатів задовільних це не дало: народ продовжував святкувати й інші, невстановлені. Тому губерньська управа пропонує клопотатися перед св. синодом у законодавчому порядку наказати святкувати тільки дні, внесені до переліку місцевого архієрея.

У жовтні 1869 р. відбулися **IV чергові збори губерньського земства**. 24 жовтня головою управи був обраний Н. І. Штанський, але до затвердження його міністром, головував М. Б. Герсєванов. Обраний секретарем зборів, він редагує журнал зборів, що займає в нього багато часу й віднімає можливість бути присутнім вечорами на засіданнях ревізійної, фінансової й змішаної комісії, де обговорюються найважливіші доповіді управи, і, де, як він думав, йому обов'язково необхідно бути. Тому він просить збори звільнити його від звання секретаря. Збори просять його залишитися.

Він погоджується, при цьому звертаючись до зборів з такими яскравими словами: «Я глибоко переконаний, що земство є нова,

жива сила Росії, що на нього чекає велике майбуття; я вірний слуга земству, і, як Ви, Милостиві Добродії, обрані особи земством губернії, то не можу не виконати Вашого бажання, і залишаюся... поки моє здоров'я дозволить» [9].

1870 р. він продовжує працювати в земстві почесним членом управи, а 28 жовтня на зборах його знову обирають секретарем. Будучи хворим, він відмовляється від посади, але працювати продовжує. Хвороба горла не давала йому можливості, говорити, читати постанови. «Ви самі бачите, у якому я становищі, я ледь хожу. Я служив земству завжди, але тепер фізичні сили не дозволяють, – говорив він», і вже 30 жовтня через хворобу не приходить на засідання [10].

Помер Микола Борисович Герсеванов на самоті (родинне життя склалося для нього несприятливо) 4 липня 1871 р. у своєму маєтку. Похований у Катеринославі на міському цвинтарі (нині стадіон «Арена-Дніпро»).

Підбиваючи підсумки першого триріччя діяльності земства губернії, можна відзначити його енергійний, яскравий початок. Йшов складний процес становлення земських установ, характеристику якому дав гласний Я. Я. Савельєв: «Нам, як зачинателям нової величезної справи самоврядування, поки ще необхідно сіяти зерно в землю для того, щоб мати змогу згодом зібрати сторицею посіяне».

Бібліографічні посилання

1. *Герсеванов Н.* Несколько слов о действиях русских войск в Крыму в 1854 и 1855 годах / Н. Герсеванов. – Париж, 1867.
2. *Каюк Д. В.* Родина дворян Миклашевських в історії Південної України / Д. В. Каюк // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 108–116.
3. *Кочергін І. О.* Олександр Поль: мрії, справи, спадщина / І. О. Кочергін – Д., 2002.
4. *Лохматова А. І.* Катеринославське земство / А. І. Лохматова. – Запоріжжя, 1999.
5. *Музаркевич Н. Н.* Некролог. Н. Б. Герсеванов / Н. Н. Музаркевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. VIII. – С. 359–362.
6. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания сентябрьской сессии 1866 г. – Екатеринослав, 1867.
7. Постановления очередного Екатеринославского губернского земского собрания (с 21.11. по 4.12.1867 года) ноябрьской сессии 1867 г. – Екатеринослав, 1868.

8. Постановления чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания. Февральской сессии 1868 года. – Екатеринослав, 1868.
9. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания. 3-й очередной сессии с 5 по 24 января 1869 года. – Екатеринослав, 1869.
10. Постановления IV очередного собрания, с 22 октября по 5 ноября 1869 г. – Екатеринослав, 1870.
11. Постановления V очередного собрания, с 18 октября по 1 ноября 1870 г. – Екатеринослав, 1871.
12. Пятидесятилетие Екатеринославского земства. 1866–1916. – Екатеринослав, 1916.
13. Речь секретаря ЕГЗС барона Н. А. Корфа, произнесенная на обеде в честь открытия губернских земских учреждений в Екатеринославской губернии // ДІМ. – Арх. 41715.
14. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земства. Т. I–II, 1866–1889.
15. Чулков Н. Герсевичев Н. Б. / Н. Чулков // Русский биографический словарь. Герберский – Гогенлоу. – Москва, 1916. – С. 86–89.

Надійшла до редколегії 30.11.09

УДК: 94 (477.64) «1867/1883»

О. М. Лопатіна

Запорізький національний університет

БАРОН КОРФ–ВИДАТНИЙ ПРОСВІТИТЕЛЬ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ

Досліджено ситуацію у сфері освітнього та культурного розвитку населення в Гуляйпільському краї та його зв'язок з освітньою справою в Олександрівському повіті, зібрано і проаналізовано свідчення колишніх працівників освіти про стан навчання у краї, узагальнено архівні матеріали Гуляйпільського районного краєзнавчого музею, досліджено творчу спадщину та внесок педагогів у справу поліпшення системи освітньої роботи рідного краю та життєвий шлях і професійну діяльність народного просвітителя М. О. Корфа.

Ключові слова: барон, просвітитель, освіта, земська школа, Гуляйполе.

Исследована ситуация в сфере образования и культурного развития населения в Гуляйпольском крае и его связь со сферой образования в Александровском уезде, собраны и проанализированы свидетельства бывших работников образования о состоянии обучения

в крае, обобщены архивные материалы Гуляйпольского районного краеведческого музея, исследованы творческое наследие и вклад педагогов в дело улучшения системы образования родного края и жизненный путь и профессиональную деятельность народного просветителя Н. А. Корфа.

Ключевые слова: барон, просветитель, образование, земская школа, Гуляйполе.

The article investigates the situation in the sphere of educational and cultural development of the population in Gulyajpole region and its connection with the educational work in Oleksandriv'sk district. It has also analysed materials of the former educationalists concerning the condition of education in the region. The article has examined the life and professional activity of the national teacher Mykola Korf.

Key words: baron, teacher, education, region school, Gulyajpole.

Діяльність визначних діячів державної влади і місцевого самоврядування регіону посідає важливе місце в історії рідного краю.

За великий внесок у справу організації освіти на Катеринославщині, а у тому числі на Запоріжжі, важливо відзначити ім'я Миколи Олександровича Корфа.

Барон Корф (2 (14) липня 1834–13 листопада 1883 р.) як землевласник і член дворянської корпорації брав участь у дворянських зборах, працюючи на культурному, просвітницькому поприщі, підтримував проведення селянської реформи. Але найсуттєвішою і найхарактернішою стала діяльність Корфа із створенням земських установ. [9, с. 48].

Олександрівськ кінця XIX ст. стає «педагогічною Меккою», витоки якої з 1866 р. – виникнення земства. В Олександрівську земство було створене у 1866 р., і з перших же кроків змогло знайти форми співпраці з повітовою владою. Зрозуміло, то заслуга конкретних людей, що опікувалися тими чи іншими напрямками роботи. [10, с. 52].

Справами народної освіти займався барон Микола Олександрович Корф. Цій великій громадській роботі барон Корф цілком присвятив усе своє подальше життя.

Спочатку він працює секретарем земських зборів, членом ревізійної комісії, почесним мировим суддею, але найбільшу його увагу привертає Олександрівська повітова училищна рада. У 1866 р. М. О. Корфа обрано гласним повітових і губернських земських зборів, у 1867 р. обирається членом повітової училищ-

ної ради, а дещо пізніше – її головою. Коли ж ця рада приступила до своїх обов'язків, то виявилось, що на папері у повіті налічується 40 приходських, державних селянських шкіл німецьких і грецьких колоністів, козацьких шкіл, а насправді виявилось всього більш-менш непоганих дві [9, с. 49–54].

М. О. Корф почав відкривати нові дешеві і короткотермінові школи з навчальним курсом на три зими, з трьома відділеннями, які одночасно вів один учитель в одній класній кімнаті. Ці школи стали називатися земськими, а в народі – «корфовскими трех-зимками» [8; 165].

У 1867 р. в селі Олександрівці Олександрівського повіту було відкрито першу в країні земську школу. За все своє життя М. О. Корф відкрив їх у селах Катеринославщини більше сорока. Підводячи підсумки своєї праці, він надрукував «Звіти члена Олександрівської повітової училищної ради барона М. О. Корфа». У «Звітах» він настійливо рекомендував учителям частіше використовувати наочність. Картини і таблиці, а також малюнки, які зробили самі учні і вчитель. Саме через велику практичну цінність цих звітів вони дуже швидко розходилися по багатьох губерніях колишньої Російської імперії. У 1868 р. за ініціативи М. О. Корфа у Гуляйполі, як було вже вище зазначено, відкривається перша земська школа. [7]. За тим же прикладом відкривалися школи у Бердянському і Мелітопольському повітах.

На М. О. Корфа взагалі було покладено обов'язки організатора учительських з'їздів, курсів для вчителів і він блискуче з цим справлявся. [1, арк. 2]. 8 вересня 1870 р. за заздалегідь складеною програмою М. О. Корф організував учительський з'їзд у селі Гуляйполі, куди з'їхалося 48 учителів. Серед присутніх було багато запрошених – опікунів шкіл, інспектор народних училищ Катеринославської губернії, голова Олександрівської повітової земської управи, члени повітової училищної ради та ін. [2, арк. 4]. З'їзд проходив чотири з половиною дні. За цей час учителі, завчасно виділені і підготовлені М. О. Корфом, дали одинадцять зразкових уроків за навчальними програмами народної школи. Кожний урок піддавався аналізу – критичній оцінці учасників з'їзду, після чого член училищної ради, організатор з'їзду М. О. Корф висловлював авторитетну думку про «ті начала педагогіки, з яких наочно випливали на з'їзді способи навчання» [8, с. 166].

Поступово вчительські з'їзди привернули увагу всіх прогресивних представників держави. І на них почали приїждити за досвідом з усіх куточків Російської імперії. Авторитет М. О. Корфа зростав і це лякало чиновників, які добилися заборони з'їздів. Останній такий з'їзд М. О. Корф організував у 1883 р. у Бердянську [9, с. 53].

Протягом шести років (1867–1873рр.) М. О. Корф видав такі підручники і посібники: «Руководство по обучению грамоте по звуковому способу», «Російська початкова школа», «Наш Друг», «Малютко» (перша книжка після азбуки для народної школи і сім'ї) і «Наша шкільна справа».

Крім названих, одна за одною виходили й інші роботи М. О. Корфа: «Земське питання», «Про народну освіту», «300 письмових робіт, завдання для самостійних вправ у письмі учнів усіх трьох відділень початкової школи», «Посібник для недільних шкіл. Програми, конспекти, методичні вказівки і домашні роботи для всіх уроків» і ряд інших праць. Вони висвітлювали основні питання школи початкового навчання і давали право вважати М. О. Корфа одним із творців земської народної школи [5, с. 56].

Хочеться відзначити, що М. О. Корф через пресу систематично знайомив російську публіку із сучасним станом народної освіти за кордоном, зібравши потім ці статті в брошурі «Итоги народного образования в европейских государствах» [4].

У 1872 р. М. О. Корф разом із сім'єю виїхав у Швейцарію і оселився в Женеві. Не залишав барон Корф і за кордоном педагогічної практики. Коли його старшій дочці виповнилося 14 років, він організував у Женеві домашню російську сімейну школу.

М. О. Корф продовжував брати посильну участь у просвітницькій діяльності. Так у 1874 р. Маріупольське земство викликало його для керівництва місцевим учительським з'їздом, а діячі Бердянського повітового земства запрошували його відвідати і земські школи [3].

У 1880 р. М. О. Корф повернувся із-за кордону бадьорим, повним сил і енергії, які були притаманні йому і раніше. Незабаром Маріупольські земські збори одноголосно обрали його попечителем Майорської і Врем'євської шкіл. Багато уваги приділяв він бібліотекам для селян. Ще в 1868 р. в Олександрівському повіті було 8 бібліотек [6; 7].

Формально М. О. Корф був попечителем двох навчальних шкіл, фактично він тримав у полі зору всі навчальні заклади повіту, підпорядковані земству. Повітові земські збори 10 жовтня 1882 р. обговорили доповідь барона, де йшлося про заходи по поліпшенню ведення справ народної освіти в Маріупольському повіті і постановили: «Визнати погляди і проекти барона М. О. Корфа доцільними і здійсненими» (Збірник доповідей). Завдяки його старанням у багатьох селах було покладено початок шкільній справі [7].

М. О. Корф обстоював обов'язковість початкової освіти українською мовою. Він писав: «Немає іншого виходу для малоросійської народної школи, як почати навчання з малоросійської мови – більш зрозумілої і відповідної світовідчуттю малоросійської дитини».

До цього можемо додати, що М. О. Корф розробив своєрідну концепцію навчання, багато положень якої мали великий вплив на наступний розвиток педагогічної науки. Разом зі всією прогресивною педагогікою другої половини XIX ст. він утверджував педагогіку як самостійну науку зі своїм, тільки їй притаманним предметом дослідження. У його працях простежувалися зв'язки педагогіки з іншими науками, науково вирішувалися такі проблеми, як спадковість і виховання, взаємозв'язок загальноосвітнього та спеціального знання, методичних систем і творчого початку в учительській діяльності.

Барон М. О. Корф опікувався не тільки розвитком освіти, а й турбувався про будівництво доріг через Олександрівськ, займався і відкриттям поштового відділення у селі Гуляйполі, невтомно доводячи тодішнім чиновникам вигідність цих проектів [8, с. 167].

За даними дослідження М. О. Корф багато зробив у країні для народної освіти. Він по праву займає почесне місце в історії вітчизняної педагогіки і Запорізького краю як один із творців земської народної школи.

Бібліографічні посилання

1. Архів Гуляйпільського музею. – ДФ-013.
2. Архів Гуляйпільського музею. – ДФ-1023.
3. *Вайнер Н.* Є що згадати за сотню літ / Н. Вайнер // *Голос Гуляйпілья*. – 2003. – 29 жовт.
4. *Варакута Т.* Найсвітліша дорога у житті – дорога до знань і до школи / Т. Варакута // *Голос Гуляйпілья*. – 2003. – 29 жовт.

5. Жилінський В. Історія розвитку бібліотечної справи на Гуляйпільщині. / В. Жилінський // Архів Гуляйпільського музею.

6. Жилінський В. Перша в Гуляйполі хроніка, дати і події / В. Жилінський // Голос Гуляйпільця. – 1998. – 2 верес.

7. Жилінський В. Чисті джерела / В. Жилінський, І. Кушніренко. – Гуляйполе, 1999.

8. Кушніренко І. Гуляйполе. Сторінки історії міста / І. Кушніренко, В. Жилінський. – Запоріжжя, 2007.

9. Люди Гуляйпільщини. Довідково-біографічне видання. – Запоріжжя, 2004.

10. Полтавець С. М. Діти дикого поля / С. М. Полтавець. – Слов'янськ, 2008.

Надійшла до редколегії 28.11.09

УДК 94 (477.63) (092) «1897/1900»

О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КАТЕРИНОСЛАВСКИЙ ГУБЕРНАТОР КНЯЗЬ П. Д. СВЯТОПОЛК-МИРСЬКИЙ: ПОСТАТЬ НА ТЛІ ЕПОХИ

Висвітлено життя та діяльність відомого політичного діяча кінця XIX – початку XX ст. князя П. Д. Святополк-Мирського, який протягом декількох років керував Катеринославською губернією.

Ключові слова: П. Д. Святополк-Мирський, катеринославський губернатор, «урядова весна», загальноземський з'їзд, «кривава неділя».

Освещается жизнь и деятельность известного политического деятеля конца XIX – начала XX в. князя П. Д. Святополк-Мирского, который на протяжении нескольких лет руководил Екатеринославской губернией.

Ключевые слова: П. Д. Святополк-Мирский, катеринославский губернатор, «правительственная весна», общеземской съезд, «кровавое воскресенье».

The life and activity of the well-known political figure of the end of 19th - beginning of the 20th century prince Sviatopolk-Merski, who during several years supervised over Katerynoslavska province, is thrown light upon.

Key words: P. D. Svyatopolk-Myrs'ky, Katerynoslav governor, «governmental spring», landed meeting, «Bloody Sunday».

© Шляхов О. Б., 2009

Історичні дослідження в царині персоналістики ніколи не втрачають своєї актуальності. Адже вивчення діяльності конкретних осіб, державних та політичних діячів з їхніми здобутками та прорахунками, ідейними пошуками допомагає повніше відтворити суспільно-політичну історію Наддніпрянщини модерної доби. У цьому контексті значний інтерес становить вивчення постаті П. Д. Святополк-Мирського – відомого політичного діяча часів правління останніх Романових, який в 1897–1900 рр. виконував обов'язки Катеринославського губернатора. В історичній літературі існує низка праць, в яких приділялася увага князю П. Д. Святополк-Мирському. Серед них можна згадати розвідки К. Л. Папулова, Є. Д. Черменського, Д. Л. Шилова та ін. [10; 15; 16]. Утім його життя та діяльність ще не дістали всебічного висвітлення в історіографії. Спробуємо ж певним чином заповнити цю прогалину.

Князь Петро Дмитрович Святополк-Мирський народився 18 серпня 1857 р. у Санкт-Петербурзі. Належав він до дворянського роду польського походження, який бере початок від судді Брацлавського земського суду Григорія Мирського (помер у 1620 р.). Батьком його був Дмитро Іванович Святополк-Мирський (1824–1899 рр.), генерал від інфантерії, помічник намісника на Кавказі, потім тимчасовий Харківський генерал-губернатор та командуючий військами Харківського воєнного округу. У 1861 р. імператор Олександр II дарував йому та його нащадкам княжий титул. Матір'ю П. Д. Святополк-Мирського була народжена княжна Орбеліані – Софія Яківна.

Дружиною П. Д. Святополк-Мирського в січні 1886 р. стала фрейліна імператорського двору, графиня Катерина Олексіївна Бобринська (народилася 24 вересня 1864 р.). Походила вона з сім'ї, родовід якої йде від цариці Катерини II та її фаворита Григорія Орлова. Зазначимо, що дружина П. Д. Святополк-Мирського отримала від батьків у придане чотири маєтки у різних губерніях Російської імперії загальною площею в 6500 десятин. Була вона жінкою розумною та спостережливою і поділяла помірковано ліберальні погляди свого чоловіка. У подружжя Святополк-Мирських було четверо дітей – Софія (30.05.1887 р.), Дмитро (28.08.1890 р.), Олексій (3.04.1894 р.) та Ольга (18.02.1899 р.).

Треба зазначити, що початкову освіту Петро Дмитрович Святополк-Мирський отримав удома, куди до нього запрошували

ли досвідчених вчителів. У 1872 р. він був записаний до складу найбільш привілейованого військового навчального закладу імперії – Пажеського корпусу, який і закінчив по I розряду в 1875 р. Після завершення навчання він був випущений корнетом у лейб-гвардії Гусарський полк. З 1877 р. П. Д. Святополк-Мирський командував ескадроном. У 1877–1878 рр. в якості поручика брав участь у війні з Туреччиною. Перебуваючи у складі Кавказької армії, став учасником облоги турецької фортеці Карс та багатьох інших сутичок з ворогом. У війні П. Д. Святополк-Мирський виявив мужність та відвагу, за що був відзначений низкою нагород. Так, орден Анни 4-го ступеня «За хоробрість» він отримав за бої під Карсом, орден Анни 3-го ступеня з мечами та бантом – за битву на Аладжинських висотах, орден Володимира 4-го ступеня – за бій під Даве-Бойну [16, с. 663]. Крім того, в 1877 р. П. Д. Святополк-Мирський був зарахований до почету імператора в якості флігель-ад'ютанта, а в 1878 р. став штаб-ротмістром.

Після завершення війни, в 1878 р., з метою продовження воєнної освіти, П. Д. Святополк-Мирський поступає до Миколаївської Академії Генерального штабу в Петербурзі. У 1881 р. він закінчив курс її підготовки по II розряду та протягом наступних чотирьох місяців отримав чин ротмістра, а потім підполковника. Надалі П. Д. Святополк-Мирський певний час перебував при Генеральному штабі. У складі почету імператора в 1883 р. брав участь у коронації Олександра III. У 1884 р. він стає полковником і продовжує військову службу, перебуваючи послідовно на посадах командира батальйону 57-го піхотного Модлінського полку, начальника штабу 31 піхотної дивізії (з 1884 р.), начальника штабу 10-го армійського корпусу (з 1885 р.) та начальника штабу 3-ї гренадерської дивізії (з 1886 р.) [16, с. 662].

З початку 90-х рр. XIX ст. П. Д. Святополк-Мирський продовжив свою кар'єру по цивільному відомству, зокрема долучився до діяльності органів дворянського самоврядування на Харківщині. Так, у 1890 р. він обирається предводителем дворянства Харківської губернії і водночас почесним попечителем Харківського реального училища. У 1894 р. П. Д. Святополк-Мирський отримав чин генерал-майора, а з 1895 р. по 1897 р. перебував на посаді Пензенського губернатора.

30 грудня 1897 р. П. Д. Святополк-Мирський призначається губернатором у Катеринославську губернію. 10 лютого 1898 р. новий губернатор, приймаючи гласних міської думи, наголосив: «Радий вас бачити, сподіваюся, ми будемо дружно працювати разом на користь міста. А роботи у вас багато: Катеринослав швидко зростає та розвивається, слава про нього, як про промисловий центр скрізь йде, і вам треба прагнути до того, щоб задовольнити потреби, що виникають, та підтримувати місто на висоті цієї слави» [8, с. 230].

Треба підкреслити, що за достатньо короткий час губернаторства П. Д. Святополк-Мирського було зроблено чимало для розвитку регіону, покращання благоустрою міст губернії і, перш за все, Катеринослава, де влаштовувалися нові бульвари, налагоджувалася робота електричного трамваю, все більша кількість вулиць центру міста діставала електричне освітлення, а дороги мостилися бруківкою. Так, Катеринославський «Адрес-календар» на 1901 р. зазначав, що «бруківка вулиць сильно стала рухатися уперед тільки в останні роки». Зокрема станом на 1900 р. було заможено 48 % площі всіх вулиць міста.

Треба також згадати, що саме П. Д. Святополк-Мирський щорічно відкривав роботу губернських земських зборів, ставлячи перед ними нагальні завдання, що вимагали якнайскорішого розв'язання. 5 грудня 1899 р. на відкритті 34 чергової сесії губернських земських зборів, звертаючись до земських гласних із вступною промовою, він заявив: «Душевно бажаю вам успіху у ваших важких заняттях, важких не за кількістю роботи, але за тією відповідальністю, яка лежить на вас перед населенням. За своє дворічне управління губернією я переконався у вашому вмілому та плідному вирішенні справ на користь рідної вам губернії» [13, с. 3].

Перебуваючи на посаді губернатора Катеринославської губернії, П. Д. Святополк-Мирський велику увагу приділяв розвитку освітньої справи в регіоні. Особливо при цьому він переймався розвитком професійної спеціальної освіти. Адже відсутність достатньої кількості технічних та ремісничих шкіл та училищ в умовах індустріалізації вкрай негативно позначалося на реалізації завдань промислового розвитку регіону. Отже не дивно, що прагнучи подолати ці недоліки, губернатор 24 квітня 1899 р. за-

пропонував заснувати в повітовому місті Олександрівську середнє семикласне механіко-технічне училище. 2 листопада 1899 р. П. Д. Святополк-Мирський звертає увагу Катеринославського земства на необхідність виділення необхідних коштів для побудови у місті комерційного училища [13, с. 12, 162].

Переймався губернатор і умовами праці та відпочинку мешканців губернії. Так, у 1898 р. він пропонує обмежити прикажчикам Бахмутського повіту часи роботи у святкові дні. Клопотався губернатор також питаннями видачі пенсій міським лікарям, пропонував земським гласним скоротити кількість посередників у справі розмежування земель губернії тощо [12, с. 109, 184, 185].

Зазначимо, що одним з пріоритетних напрямів роботи у підвідомчий йому губернії П. Д. Святополк-Мирський також вважав боротьбу з беззаконням та свавіллям чиновників. Бажання припинити існуючі адміністративні зловживання, мати досконалий чиновницький апарат спонукало князя вже з перших кроків своєї діяльності з'ясувати наскільки сумлінно виконували свої функції окремі посадовці, члени губернського та міського правління Катеринославщини. Задля цього П. Д. Святополк-Мирський звернувся до місцевого поліцеймейстера, зажадавши від нього докладної інформації з цього питання, яка незабаром й була йому представлена [8, с. 229]. Зрештою діяльність П. Д. Святополк-Мирського як керівника губернією, його вагомий внесок у піднесення Катеринославщини було гідно оцінено вищою владою Російської імперії: 6 грудня 1899 р. губернатор отримав орден Анни 1-го ступеня [16, с. 663].

20 квітня 1900 р. П. Д. Святополк-Мирський був звільнений з посади керівника губернії та відкликаний до Петербурга. Але мешканці Катеринослава не забували свого колишнього губернатора, який залишив по собі добру пам'ять. Так, П. Д. Святополк-Мирського було обрано почесним попечителем Катеринославського комерційного училища ім. Миколи II.

Після того як П. Д. Святополк-Мирський залишив Катеринославщину, він був призначений товаришем (заступником) міністра внутрішніх справ. Водночас князь обійняв посади командира Окремого корпусу жандармів та директора Департаменту поліції, а в 1901 р. отримав чин генерал-лейтенанта.

Згодом П. Д. Святополк-Мирський продовжує підійматися службовими сходами. У 1902 р. його призначають на посаду Віленсь-

кого, Ковенського та Гродненського генерал-губернатора. 30 липня 1904 р. отримує звання генерал-ад'ютанта імператора. А 26 серпня того ж року, за наполяганням імператриці-матері Марії Федорівни (до порад якої у перший період свого царювання дослухався Микола II), він очолив Міністерство внутрішніх справ Російської імперії. В історіографії нетривалий період його міністерства отримав назву «епохи довіри» або «весни Святополк-Мирського».

Необхідно зазначити, що саме за князя П. Д. Святополк-Мирського, який хотів попередити розгортання революційної кризи в імперії, відбувається деяка лібералізація політичного режиму. Перш за все князь, бажаючи примирити владу з суспільством, наполягав на необхідності поступок громадській думці. Він вважав, що уряд, який не спирається на громадські сили, завжди буде ізольованим та слабким. 25 серпня 1904 р. на прийомі у Миколи II П. Д. Святополк-Мирський зазначав: «Становище речей так загострилося, що можна вважати уряд у ворожнечі з Росією, необхідне примирення, а то незабаром буде таке становище, що Росія поділиться на піднаглядних та наглядаючих» [6, с. 241]. У вересні 1904 р., виступаючи перед службовцями Міністерства внутрішніх справ, князь наголошував: «Плідність урядової праці ґрунтується на щиро доброзичливому та щиро довірливому ставленні до громадських та станових інституцій і до населення взагалі. Лише за цих умов роботи можна отримати взаємну довіру, без якої неможливо очікувати тривалого успіху у справі устрою держави» [10, с. 25]. Тож у той час П. Д. Святополк-Мирський ініціював діалог з представниками ліберального руху імперії, висунувши пропозицію залучити виборних від земських установ та міських дум до законотворчої роботи, зокрема поповнити за їхній рахунок склад Державної Ради імперії. Восени 1904 р. він дав згоду на проведення в Петербурзі загальноземського з'їзду.

За П. Д. Святополк-Мирського відкрилися і нові можливості перед пресою, яка раніше у своїй діяльності була жорстко обмежена усілякими заборонами. У цей час послабила свій тиск цензура, припиняються репресії проти демократичного друку, з представниками якого князь проводив регулярні зустрічі. Відбувається і часткова амністія – із заслання повертаються земські діячі, з яких було знято заборону на громадську діяльність. 30 жовтня 1904 р. П. Д. Святополк-Мирський прийняв депутацію євреїв, на-

голосивши, що «буде турбуватися про рівноправ'я всіх національностей, які населяють Росію» [1, с. 303].

П. Д. Святополк-Мирський також звертав увагу імператора Миколи II на беззаконня та свавілля, що скрізь панували в країні і які перетворювали законодавство на пусту декларацію, відірвану від реалій життя. Так, під час розмови з царем зазначав: «Хіба в нас тепер законність існує? Що-небудь не сподобається міністру, він біжить до вас і вихоплює височайше повеління, не турбуючись, добре це чи погано... Повинна бути впевненість у кожній людині, що його будь-який губернатор не може взяти і заслати до Сибіру... Треба зменшити свавілля адміністрації» [6, с. 258, 259]. Отже, князь вважав за необхідне застосувати нові методи управління, які б ґрунтувалися виключно на законі, покінчити із самочинством влади. Як згадував один з керівників МВС генерал В. Ф. Джунковський, П. Д. Святополк-Мирський був «переконаним прибічником замирення в царині внутрішньої політики та широкої самодіяльності земства та міст. У його характері була відсутньою владність та прагнення діяти проти революції силою» [5, с. 318].

У листопаді 1904 р. П. Д. Святополк-Мирський виступив з певним проектом реформ. Його програма порушувала питання віротерпимості, розширення кола виборців до органів міського та земського самоврядування та збільшення прав останніх, визнання політичними злочинцями лише терористів, зміну політики стосовно окраїн імперії, розширення прав друку, перегляд положення про посилену охорону, дозвіл робітникам на проведення сходок тощо. Князь вважав за необхідне приділити увагу й покращанню матеріального становища робітників. Так, він пропонував створювати для робітництва ощадні каси та споживчі товариства, вжити заходів для облаштування необхідної кількості квартир та шкіл при заводах та фабриках, забезпечити державне страхування робітників за участю підприємців.

Зазначимо, що формулював свою програму П. Д. Святополк-Мирський дуже обережно, підкреслюючи, що з радикалами він буде боротися, а з опозицією знаходити спільну мову. Зокрема він доводив, що земський конституціоналізм не становить жодної небезпеки для влади, що обмежена участь виборних у законодавчому процесі була вимогою часу. З цього приводу він казав цареві:

ві: «Якщо не провести ліберальної реформи, ви все одно отримаєте конституцію, однак набагато більш жорстку, ніж ви думаєте» [6, с. 259]. Разом з тим князь, наближаючись за своїми поглядами до слов'янофілів, залишався переконаним прибічником самодержавства й ідею створення повноцінного парламенту за зразками Заходу категорично відкидав. П. Д. Святополк-Мирський казав про себе, що він друг прогресу та свободи, оскільки вони не суперечать засадам існуючого в Росії державного ладу. Недаремно сучасники звертали увагу на його «традиційну відданість государеві» [6, с. 240].

Тим не менш органи самоврядування імперії, представники земств та міських дум висловлювали захоплення з приводу програми П. Д. Святополк-Мирського. Урядова «весна» – так назвав ліберальний курс нового міністра редактор-видавець газети «Новое время» А. С. Суворін. Представник імператорського ж дому Романових, великий князь Костянтин Костянтинович записував у своєму щоденнику 2 грудня 1904 р.: «У нас мов греблю прорвало, в які-небудь два-три місяці Росію охопила жадання перетворень, про них говорять голосно...» [4, с. 274].

Зрештою саме за ініціативою П. Д. Святополка-Мирського було підготовлено указ Миколи II від 12 грудня 1904 р. «Про заходи щодо вдосконалення державного порядку», який обіцяв проведення деяких реформ, в тому числі декларував поступки у царині віротерпимості, зрівняння селян у правах з іншими станами населення, запровадження державного страхування робітників, послаблення цензури щодо періодичного друку, розширення компетенції органів місцевого самоврядування. Однак основна ідея князя щодо залучення представників громадськості до законотворчої роботи царем була відкинута.

Слід зазначити, що дії П. Д. Святополк-Мирського, зокрема, звільнення ним найбільш одіозних та реакційно налаштованих співробітників МВС, «загравання з лібералами» та з пресою викликали неприховане роздратування консервативних кіл імперії та придворної камарильї [9, с. 47]. Проти нього повели кампанію правомонархічні видання. Міністра відверто критикували К. П. Побєдоносцев, князь В. П. Мещерський та інші впливові діячі режиму. Великий князь Сергій Олександрович (дядько Миколи II) називав його «Святополком Окаянним», і вже наприкінці

1904 р. писав цареві про «жахливий спадок князя Мирського» [7]. Невдоволеним був й імператор, який звинувачував князя в «розхитуванні держави..., що він розпустив друк і провадить свою політику» [6, с. 258].

Усе це свідчило, що звільнення П. Д. Святополк-Мирського з посади міністра було не за горами, хоча проти цього і виступала імператриця Марія Федорівна, яка відверто заявляла: «Якщо зачеплять Мирського, я повертаюся до Копенгагена» [6, с. 250]. Однак зняття з посади князя все ж сталося у зв'язку з відомими подіями 9 січня 1905 р., коли відбувся розстріл військами маніфестації робітників у Петербурзі. Звичайно, міністр внутрішніх справ ніс відповідальність за сотні жертв «кривавої неділі». Разом з тим сам він вважав, що «інакше діяти не міг..., що то був не мирний натовп..., що керівники йшли з погрозами» [6, с. 277].

Так або інакше, коли князь залишив свою посаду, а сталося це 18 січня 1905 р., ліберальна преса Російської імперії не приховувала свого жалю. Газета «Петербургский листок» 21 січня підкреслювала на своїх шпальтах: «Російська преса в особі міністра внутрішніх справ князя Святополк-Мирського, який залишив посаду, втратила одного з освічених співробітників. Князь не побоювався друкованого слова. Воно служило для нього надійним оплотом порядку та законності. Поза гласністю, поза друком колишній міністр не міг діяти. Його нетривалі місяці на посту міністра – доба першого російського вільного слова» [11].

Після звільнення П. Д. Святополк-Мирського з міністерської посади, його протягом деякого часу планували відправити на Кавказ в якості намісника. Але невдоволення до князя у правлячих колах було настільки значним, що той навіть не був призначений (як завжди бувало в цих випадках) членом Державної Ради імперії. Урешті-решт, не отримавши жодного поста та перебуваючи фактично в опалі, П. Д. Святополк-Мирський з родиною в лютому 1905 р. оселився на Харківщині, де в с. Гійовка Валківського повіту мав маєток площею у 800 десятин. Тут він пережив й найбільш гарячі революційні дні 1905 р. 13-14 жовтня його помістя зазнало нападу з боку революційно налаштованих робітників та селян, які вимагали гроші на підтримку загального політичного страйку, погрожуючи у випадку відмови розгромити економію. Зрештою від страйкарів удалося відкупитися, сплативши їм

суму в 100 крб. [14, с. 446]. Згодом на прохання П. Д. Святополк-Мирського, в його маєток було послано сотню козаків.

Звітку про видання Маніфесту 17 жовтня 1905 р. про дарування громадських свобод та скликання в країні законодавчої Думи, князь сприйняв достатньо стримано, побоюючись подальшого розгортання революційних подій. Катерина Святополк-Мирська, висловлюючи фактично думки свого чоловіка, записала тоді у своєму щоденнику: «До добра чи це. Дай бог, щоб зуміли ми скористатися своєю свободою!» [6, с. 288].

Згодом П. Д. Святополк-Мирський виїхав за кордон, де перебував до літа 1906 р. Після повернення на батьківщину, як генерал-ад'ютант почету Миколи II, прагнув добитися аудієнції у імператора, але отримав відмову. Надалі, за словами С. Ю. Вітте, князь вів «світське життя і жодними політичними справами не займався» [2, с. 450]. У 1913 р. влада все ж таки згадала про нього і у зв'язку із святкуванням трьохсотріччя дому Романових П. Д. Святополк-Мирський отримав чин генерала від кавалерії.

Тож зазначимо, що П. Д. Святополк-Мирський беззаперечно був неординарною людиною і помітно виділявся серед консервативно налаштованих верхів тогочасної імперської бюрократії. Практично всі сучасники писали про нього, як про «людину глибоко чесну та порядну», людину «шляхетну» [2, с. 537]. С. Вітте називав його взірцем освіченості, державного розуму і того нового зразка представника влади, що повинен був замінити тип поліцейського адміністратора, який сховався зі сцени [9, с. 48]. За словами ж дружини П. Д. Святополк-Мирського, князь був оптимістом за натурою, «люб'язний, та приязний з усіма і майже завжди веселий», «доброзичливим як в приватному житті, так і в громадській діяльності», простим у спілкуванні з людьми [6, с. 256]. Звертали увагу також і на його «розвинуте відчуття обов'язку та законності». Князь не полюбляв інтриги вищого петербурзького світу та не був майстром довгих промов.

Разом з тим слід вказати, що П. Д. Святополк-Мирський, людина з достатньо м'яким характером, був не здатний до жорсткої політичної боротьби (можливо і через своє погане здоров'я), а отже не відзначався рішучістю та наполегливістю у відстоюванні своєї політичної програми. Не вистачало у нього й адміністративного, бюрократичного досвіду. Все це давало привід його опонентам

зазначати, що Святополк-Мирський був «занадто слабким для посади міністра внутрішніх справ», людиною безвольною, що він піддавався усіляким впливам, і перш за все з боку голови Комітету Міністрів С. Ю. Вітте [9, с. 48]. Можна вказати й на непослідовність дій П. Д. Святополк-Мирського на посаді міністра внутрішніх справ.

Водночас слід вказати, що державна діяльність П. Д. Святополк-Мирського була високо оцінена тогочасною владою. Він був нагороджений багатьма орденами Російської імперії та іноземних держав. Князь мав ордени Анни 4-го, 3-го, 2-го та 1-го ступеня, орден Св. Володимира 4-го, 3-го та 2-го ступеня, орден Станіслава 2-го та 1-го ступеня, а також хрест французького ордену Почесного Легіону, турецький орден Меджидіє 1-го ступеня і сербський орден Такова 1-го ступеня [16, с. 663].

Помер П. Д. Святополк-Мирський 16 травня 1914 р. у Петербурзі, де і був похований. Його дружина пережила князя на 12 років і померла в еміграції у Парижі 22 квітня 1926 р.

Певний інтерес становить і доля дітей князя П. Д. Святополк-Мирського. Зокрема, його старший син Дмитро під час Першої світової війни був капітаном лейб-гвардії 4-го стрілецького Імператорської Фамілії полку [3, с. 434]. У роки громадянської війни він командував ротою в Добровольчій армії генерала Денікіна. Воював на Півдні України. На початку 1920 р. Дмитро емігрував до Югославії, потім – до Великої Британії, де викладав у Лондонському університеті [3, с. 434]. У 1931 р. він долучився до лав Комуністичної партії Британії. У 1932 р. Дмитро повернувся на батьківщину, але невдовзі був репресований. Помер він у січні 1939 р. у таборі під Магаданом. Доля другого сина П. Д. Святополк-Мирського – Олексія, а також рік його смерті невідомі. Старша донька князя Софія (у шлюбі Похитонова) у 1920 р. виїхала за кордон. Але згодом, як і її брат, повернулася до СРСР. Померла вона у Москві не раніше 1964 р. Молодша донька Ольга після революції 1917 р. жила в еміграції.

Зрештою не підлягає сумніву, що за часів пізньої імперії фігура П. Д. Святополк-Мирського помітно виділялася на одноманітному тлі консервативно налаштованої царської бюрократії. Князь бачив необхідність радикальних змін в управлінні державою, у становищі основних груп населення. Разом з тим, перебуваючи

в полоні ідеї щодо можливості поєднання царського самодержавства з реаліями нового часу, він так і не зміг усвідомити весь зміст подій, які тоді переживала країна, фактично став заручником революційної ситуації початку ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. *Богданович А. В.* Три последних самодержца : дневник / А. В. Богданович. – М., 1990.
2. *Витте С. Ю.* Избранные воспоминания, 1849–1911 / С. Ю. Витте. – М., 1991.
3. *Волков С. В.* Офицеры российской гвардии: Опыт мартиролога / С. В. Волков. – М., 2002.
4. *Вострышев М. И.* Августейшее семейство. Россия глазами великого князя Константина Константиновича / М. И. Вострышев. – М., 2001.
5. *Джунковский В. Ф.* Воспоминания / В. Ф. Джунковский : в 2 т. – М., 1997. – Т. 2.
6. Дневники. Екатерины Алексеевны Святополк-Мирской за 1904–1905 гг. // Истор. записки. – М., 1965. – Т. 77. – С. 241–288.
7. Из воспоминаний А. В. Ивановского // Исторический архив. – 2006. – № 5. – С. 110–116.
8. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Бolečуха. – Д., 2006.
9. *Коковцов В. Н.* Из моего прошлого. Воспоминания 1903–1919 гг. / В. Н. Коковцов : в 2 т. – Париж, 1933. – Т. 1.
10. *Папулов К. Л.* Так делами правящих подготовилась и воспитывалась революция / К. Л. Папулов // История Петербурга. – 2006. – № 3. – С. 25–31.
11. Петербургский листок. – 1905. – 21 янв.
12. Постановление Екатеринославского губернского земского собрания. XXXIII сессия. 1898г. – Екатеринослав, 1899.
13. Постановление Екатеринославского губернского земского собрания. XXXIV сессия. 1899г. – Екатеринослав, 1900.
14. Революция 1905–1907 гг. в России. Док. и матер. / под ред. Л. М. Иванова (отв. ред). – М. ; Л., 1955. – Ч. II.
15. *Черменский Е. Д.* Буржуазия и царизм в первой русской революции / Е. Д. Черменский. – М., 1970.
16. *Шилов Д. Н.* Государственные деятели Российской империи. 1800–1917 : Библиограф. спр. / Д. Н. Шилов. – СПб., 2002. – С. 661–663.

Надійшла до редколегії 16.11.09

УДК 94(4) «1906»

О. О. Коник

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ЧЛЕН РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ ПЕРШОГО
СКЛИКАННЯ ВІД КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
С. М. РИЖКОВ**

Охарактеризовано особистість народного вчителя С. М. Рижкова, обраного депутатом Державної думи Російської імперії у 1906 р. Висвітлено основні моменти його думської діяльності.

Ключові слова: Державна дума, Російська імперія, народний учитель, «народна інтелігенція», партія.

Охарактеризована личность народного учителя С. М. Рыжкова, избранного депутатом Государственной думы Российской империи в 1906 г. Освещены основные моменты его думской деятельности.

Ключевые слова: Государственная дума, Российская империя, народный учитель, «народная интеллигенция», партия.

The article is devoted to the personality of the national teacher S. Ryzhkov who was elected as deputy to the State Duma of the Russian Empire in 1906.

Key words: the State Duma, the Russian Empire, national teacher, «the national intellectuals», party.

Депутат парламенту з учителів початкової школи – явище майже неймовірне у сьогоднішніх країнах пострадянського простору. Однак на початку ХХ ст. Катеринославська губернія, і не тільки вона одна, мала такого депутата. Ну, нехай не просто вчителя. Нехай він гучно іменувався завідуючим школою і називався тоді не «депутатом», а «членом» Думи, це не змінює суті.

Народний учитель Семен Мартинович Рижков був народним представником у першій Державній думі від Катеринославської губернії, з усіма обов'язками, правами і повноваженнями, передбаченими тодішнім законодавством. Тобто мужем стану, як би сказали на Заході, державною особою. Є сенс придивитися поближче до цієї особи і політичної ситуації, яка зробила можливою таку карколомну, на перший погляд, кар'єру народному вчителеві. При тому, що цей статус – «народного вчителя» – був не найвищим і в ті часи. І тоді він був вельми скромним, а у висвітленні лі-

беральної публіцистики, то іноді навіть жалюгідним. Живе, мовляв, здавна на Русі *«маленька, сіренька, слабенька, пом'ятецька, старенька, боязка за натурую, в блаженському поношеному одязі людина з великим іменем «народний учитель»*. Він досі не вимер (не «здох», у тексті – О.К.), але тільки якось *«скулився, знітився і, засунувши руки, ніби від холоду в рукава свого древнього пальта, мовчазно бродить, інколи нервово підскакуючи, і байдужо дивиться на усі переміни, котрі відбуваються навколо нього*. Суспільні зміни його не стосуються – він усе такий же *сірий, непоказний, жалюгідний і занедбаний»*. Такий портрет змальовано у великодньому номері однієї з південноукраїнських кадетських газет в чи то гумористичному, чи то викривальному матеріалі під красномовною назвою «Забутий». Народний учитель з його платнею у 25 крб. на місяць порівнювався там з «берковою кобилкою», яку хитрий Берко вчив сіна не їсти, і яка, як відомо, майже навчилася була б, якби не охляла й не здохла [20, 17 квіт.].

Можливо, тому шансів стати предметом зацікавлення історика у таких людей було мало, якщо вони не являли собою «вчительський загал», або не були членами якоїсь помітної партії [12]. Або, як у нашому випадку з С. М. Рижковим, примхлива доля не винесла такого вчителя мало не на саму верхівку російської політичної піраміди, нехай і «одним з» 442 депутатів. Тому і про історіографію питання в його персоніологічному ракурсі, говорити не доводиться. Але попри все така людина була, залишила досить помітний слід у нашій історії, і це є достатньою підставою для того, аби зробити один з епізодів її життя предметом повідомлення. Як перший начерк, це повідомлення не претендує на вичерпність. Відомостей про С. М. Рижкова наразі небагато. За джерельну основу нам служитимуть покажчики, довідкові видання, спричинені роботою Думи, тодішні та сучасні енциклопедичні видання, у тому числі спеціалізовані [1; 2; 9; 12; 20]. Чи не найвідоміший з авторів, який спеціалізувався на початку ХХ ст. на біографічних дослідженнях думських депутатів, Мілан Бойович, пише, що Семен Мартинович Рижков, селянин с. Тернівки Павлоградського повіту Катеринославської губернії, народився у 1874 р. Він закінчив міське училище і морехідні класи. Служив народним учителем і був звільнений за урядування Плеве. На час складання Бойовичем цієї довідки перебував завіду-

вачем школи при заводах Гартмана в Луганську і головою батьківського комітету жіночої гімназії. Бойович зазначає також, що С. М. Рижков примкнув до партії «Народної свободи», що він поставив свій підпис під відомою «Виборзькою» відозвою 10 липня 1906 р. у м. Виборзі (заклик до народу, на знак протесту проти дотермінового розпуску Думи, не сплачувати податків, не давати рекрутів до війська і т.п. – О.К.) і був засуджений за ст. 129 Карного Уложення [18, с. 105]. Указана стаття передбачала засудження до трьохмісячного ув'язнення за антидержавні заклики. Це не було аж таким важким покаранням, але воно унеможливило на майбутнє балотування на виборах до Думи, а відтак перекреслювало будь-яку можливість колись знову повернутися в парламент. У царській Росії ця норма діяла неухильно та незалежно від соціального стану і статусу особи. Соціальний же стан С. М. Рижкова, вказаний Бойовичем, – селянин – відповідав тогочасним реаліям. Становий поділ в Росії був чинним до самого падіння романовської імперії. С. М. Рижков був далеко не єдиним «селянином» у Думі, були там «селяни» і з куди гучнішими життєписами, посадами і соціальним статусом (Іван Заболотний, Андрій Вязлов у першій Думі), та ін. Але і Семен Рижков не був тим, кого прийнято вважати «темним селянином» – на фото ми бачимо солідного чоловіка у європейському одязі, який не виглядає на ньому карнавальним костюмом. Та й зауваження Бойовича щодо головування у батьківському комітеті в жіночій гімназії може привести щонайменше до двох висновків: перший про наявність у нього доньки чи доньок, яка чи які навчаються в жіночій гімназії, що вже немало, а другий – оскільки він там був головою батьківського комітету, то, очевидно, і сам користувався певною повагою і авторитетом як серед батьків, так і у керівництва гімназії. Тобто був особою шанованою, принаймні у певному колі населення міста Луганська.

Деякі згадувані в довідковій літературі деталі біографії С. М. Рижкова свідчать також про його досить різнобічний життєвий досвід, зокрема про його службу шкіпером [1, с. 539], і його особисту гідність. У його детальній біографії 1906 р. нічого не згадується про шкіперство (шкіпером можна було йменуватися і на парусному «дубі» з командою з двох-трьох осіб), – а сюжет з його морехідним досвідом викладено інакше: «...поступив

у морехідні класи. Після закінчення випускних екзаменів був призначений для практичного плавання на один із пароплавів, звідки невдовзі змушений був піти внаслідок розбіжності у поглядах з капітаном пароплава». Ця фраза, на наш погляд, характеризує і укладачів біографії, які, скоріше за все, йшли вслід за словами носія цієї біографії, С. М. Рижкова, і самого С. М. Рижкова. Ймовірно, практиканта просто вигнали з пароплава за якісь суперечки з капітаном, що і було потрактовано як «розбіжності у поглядах». Хоча справді, як зазначають дослідники цього питання, моряки на той час уже не мали патріархального пієтету до начальства [19, с. 167, 168]. Практикант виявився далеко не безпорадним, про що свідчить його подальша діяльність. Отже, після невдалої практики на пароплаві він міг, власне, якийсь час ходити й шкіпером, але зрештою обрав інший шлях і – надамо слово укладачам біографічного довідника – «...поступив народним учителем. Служив у двох повітах: Павлоградському і Слов'яносербському. Два роки тому Петербург угледів у Слов'яносербському повіті крамолу. Був відряджений для розслідування генерал Томіч, котрий, вбачаючи в посилці правління товариства взаємодопомоги вчителів, членом якого перебував С.М., 80 руб. у Париж одному зі своїх членів акт участі у підтримці революційного руху, вигнав 13 учителів повіту, у т.ч. і С. М. без права вступу, де б то не було, по всій Росії. Несправедливість і загроза залишитися за бортом трудового життя змусила Рижкова примиритися з необхідністю «ходіння» по міністерських приймальнях Петербурга. Однак щастя і тут йому зрадило: в день приїзду в Петербург убили все-сильного Плеве. Довелося змінити курс і направитися в Міністерство Народної Освіти, але там нічого не робили без згоди Міністерства Внутрішніх Справ. Він направився знову в МВС, де без дотримання формальностей і довідок одержав відпущення від П. М. Дурново. <...> За своїми переконаннями він позапартійний прогресист» [10, с. 129].

Важча справа виходить з партійністю: «примкнув до кадетів», як у Бойовича, чи «позапартійний прогресист» за переконаннями, як-от у наведеній вище цитаті, чи взагалі трудовик? Російська дослідниця трудовицької течії в Думах Діана Колесніченко в середині 80-х років минулого століття однозначно зарахувала його до трудовиків [7, с. 29, 46, 59, 83]. Останнє за часом і найповні-

ше на сьогодні російське довідкове видання – енциклопедія «Государственная дума» – так само однозначно позиціонує його як члена Конституційно-демократичної партії [1, с. 539]. Тут може бути певна гра слів – Колесніченко пише про фракційну належність С. М. Рижкова вже в самій Думі, а згадана енциклопедія (стаття без підпису) – про формальне членство у певній партії. А оскільки партійна система в Росії на початку XX ст. перебувала ще в зародковому стані [8, с. 32], така колізія була цілком можливою. Інша річ, що зі зрозумілих причин у пізньорадянські часи підкреслювалося більш радикальне трудовицтво С. М. Рижкова, а в сучасних російських реаліях підкреслюється більш помірковане кадетство.

Ми, своєю чергою, звернемо увагу на ту обставину, що і трудовики, і кадети відстоювали загальноросійські інтереси в соціально-політичному русі. Тобто, що С. М. Рижков меншою мірою переймався місцевими, власне українськими проблемами, віддаючи пріоритет проблемам загальноросійським, і це в той час було скоріше нормою, ніж винятком. Інакше навряд чи завідувач школи при заводі мав би перспективу й у ті часи стати думським депутатом: він був обраний в Думу від загального складу виборщиків Катеринославської губернії. Тобто отримав підтримку більшості виборщиків з різними політичними поглядами, але домінували під час перших виборів, як відомо, ліберали з їхнім тяжінням до загальнолюдських, а радше загальноросійських цінностей. І, як нам тепер видається, справа була не в національності (С. М. Рижков – росіянин) і не в православ'ї [1, с. 639], яке часто в ті часи слугувало синонімом російськості. Скоріше за все, народний учитель С. М. Рижков діяв у відповідності зі своїми переконаннями. Він зумів пройти між Сциллою надмірно активної діяльності, яка могла б привести до арешту ще до виборів, і Харібдою відвертої пасивності вчителя з лінією поведінки «беркової кобилки». Бо уряд, після якогось періоду розгубленості і майже всездозволеності ліберальної діяльності, не без проблем переживши жовтневий всеросійський політичний страйк 1905 р., досить швидко оговтався і змінив тактику. Після збройного протистояння в грудні у Москві, в якому перемогла, як відомо, діюча царська влада, не лише революційна, а й просто ліберально-просвітницька діяльність загрожувала репресіями. Зразками саме

репресивного ставлення до «народної інтелігенції» рясніють жандармські донесення і тодішня преса. Так, учитель Ф. Є. Ганжа з с. Андріївки Ніжинського повіту на Чернігівщині був узятий під нагляд поліції за доносом тільки за те, що до нього часто заходили селяни [17, арк. 475]. Така ж доля спіткала фельдшера з с. Рощі Стародубського повіту З. О. Богомаза за читання газет на хуторі Рощинський скиток [1, арк. 222]. Агроном Г. Г. Дубонос був арештований за секретарювання на мітингу в Кременчуці, на якому виступив якийсь «крайній революціонер» Михайло Краснолутський [16, арк. 91]. Завели справу навіть на священика з с. Лугівця Мглинського повіту на Чернігівщині – за те, що надто пізно зачитав у своїй церкві царського маніфеста і що він «... ліберал і народ любить і слухає його» [17, арк. 720 зв.]. По всій Україні виловлювали і саджали до в'язниць учителів [14, с. 722; 5, 10 січ., 13 січ. та ін.]. Така надмірна старанність, з гіркотою відзначав один із жандармських начальників губернського рівня, робила режиму «ведмежу послугу»: арешт приносив ореол слави і часто після місячної відсидки пересічна людина мала значні шанси потрапити в депутати [15, арк. 37].

Народний учитель С. М. Рижков потрапив у Думу без тюремної відсидки. Він заробить її вже в Думі, вірніше, після розпуску першої Думи. Поки що в нього все гаразд. Він обраний членом Державної думи від загального складу виборщиків Катеринославських виборчих зборів. У «кадетській» Думі входив у Трудову групу, був членом її Тимчасового і постійного комітетів. Він навіть був обраний товаришем (заступником) секретаря Державної думи. Був членом кількох думських комісій: зі складання адреси, з дослідження незакономірних дій посадових осіб, з питань громадянської рівності (секретар), фінансової. Підписав заяву про утворення комісії по розслідуванню злочинів посадових осіб. Виступав у ході дебатів по зворотній адресі, про утворення місцевих аграрних комітетів, з Наказу про Білостоцький погром [1, с. 539].

З цього реєстру думських занять С. М. Рижкова видно, що депутатом він був активним. Очевидно, давалася взнаки і професія зі звичкою публічного говоріння, і досить гнучка лінія поведінки у партійному сенсі: як кадетська фракція, так і трудова група в Першій думі були вельми впливовими силами. Фігура вима-

льовується далеко від згадуваної фельєтоністом «беркової кобилки». Не схожий член Думи С. М. Рижков і на селянина-гречкосія («рака»), який з чорного перетворився на червоного, за метафорою знавця народного життя початку століття Володимира Богораз (Тана) («...Чорні раки в запалі боротьби стають червоними, домашні гуси перетворюються в диких, крилатих і крикливих» [13, с. 4]). Нарешті, краватка на світлій сорочці під досить м'ятим сюртуком чи піджаком виглядає на ньому досить органічно. Адже не було секретом, що в депутатському середовищі селяни дещо ревниво ставилися до своїх колег, які «поначіпляли на себе галстуки та воротнички» [6, с. 84], бо ж побутувала думка про темного українця, який «...ледве вибився наукою чи капіталом як перелицьовується на пана – поляка чи росіянина – одержу, мову, навіть чесне дідівське прізвище ...» [5, 3 січ.]. У С. М. Рижкова в цьому плані не було проблем – був росіянином, мав прізвище на «ов» і більш незвично на ньому виглядала б українська вишиванка. А значення європейського чи народного одягу – як засобу соціального маркування – свідомо чи підсвідомо вже розумілося в депутатському середовищі вихідців із селян. Правда, при виборі стилю одягу могла грати роль і матеріальна сторона справи (одяг домашнього виробництва чи куплений) або прихильність до народної традиції, яка ще побутувала на початку ХХ ст., особливо серед українських селян.

Загалом з великою долею вірогідності можна стверджувати, що С. М. Рижков ідентифікував себе з загальноросійською культурою і відстоював загальноросійські цінності. Це припущення витікає і з його партійної та фракційної належності, і з його діяльності в роботі Думи, коли вона працювала в сесійному режимі. Також його прізвище відсутнє в складі Української думської громади – свого роду фракційного об'єднання українців у Думі першого і другого скликань. Але свою опозиційність і партійну незаангажованість С. М. Рижков демонструє вже з перших днів роботи Думи. Він входить до складу фракції трудовиків, і часто виступає чи від її імені, чи просто в руслі програмних вимог цієї течії опозиційного руху. Член Думи від Катеринославської губернії С. М. Рижков, зокрема, виступав проти існування Державної ради і порівнював її з трухлявою колодою в новобудові, очевидно, натякаючи в тому числі і на солідний вік її членів, зокрема

тих, кого призначав цар. Відстоював також громадянські права жінок, закінчивши промову патетичним: «Ми забуваємо, що син рабині ніколи не може бути громадянином!» [3, с. 84].

У своїх подальших виступах С. М. Рижков відстоював також права селян і євреїв [4, с. 1106], але не торкався ще одного важливого питання в імперії – українського. Взагалі національне питання українськими депутатами селянського походження в першій Думі якщо і піднімалося, то хіба у зв'язку якраз із єврейськими погромами, вірмено-татарською (азербайджанською) різаниною в Шуші тощо або, як уже згадувалося, для підтвердження своїх прав на землю, як це робили деякі посланці лівобережних губерній. Сама по собі згадка українців про своє право на українську ж землю вже була важливою, особливо коли виступи, як у членів Думи від Київської губернії Грабовецького чи Полтавської губернії Онацького, були ще й українською мовою. Але прямих вимог, скажімо, автономії для України, з вуст українських селянських депутатів у першій Думі не було (якщо говорити про виступи з трибуни, зафіксовані в стенограмах). Чому так сталося – очевидно, це тема окремої розмови, пов'язана зі взаєминами українських і російських кадетів, інтелігенції і селянства в Українській думській громаді тощо. У кожному разі, ґрунтуючись на виступах того ж катеринославського депутата С. М. Рижкова, посланця з Київщини Г. Л. Зубченка, херсонця М. П. Федченка можна припускати, що навіть селянським депутатам чи вихідцям з селян, як-от С. М. Рижков, була зрозумілою «хитра механіка» дій царського уряду, який сіяв розбрат між народами для проведення своєї імперської політики [4, с. 956, 1190, 1191].

Зробимо деякі висновки з викладеного. Семен Мартинович Рижков, обраний у члени Державної думи першого скликання від загального складу виборщиків Катеринославської губернії, уособлював собою його демократичне крило. Мав досить невизначену партійну орієнтацію і, за різними оцінками, до цих виборів репрезентував різні течії щойно народженого ліберального руху: від «позапартійного прогресизму» до кадетства. Проте в Думі він обрав більш радикальне угруповання і примкнув до фракції трудовиків. При цьому зберігав добрі стосунки з кадетами, оскільки за їх відносної більшості в Думі не міг би без їхньої підтримки бути обраним до складу керівництва палатою (товаришем секретаря). На-

явні матеріали говорять про нього як про здібну і освічену людину з широким колом інтересів, здатну постояти за себе, послідовну у своїх вчинках (підпис під Виборзькою відозвою). Репрезентував і у губернії, і на Думському рівні загальноросійські політичні цінності; про якісь зв'язки з українським рухом, який щойно ставав на ноги, свідчень наразі немає, як і про якісь суттєві прояви регіонального патріотизму чи лояльності. З цієї точки зору народний учитель і член Думи С. М. Рижков може вважатися досить типовим представником російського ліберального руху початку ХХ ст

Бібліографічні посилання

1. Государственная дума Российской империи: 1906–1917: Энциклопедия. – М., 2008.
2. Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам (поименный и предметный). 1906. Сессия первая. – СПб., 1907.
3. Государственная дума: Стенографические отчеты. 1906 год. Сессия первая. Том I. Заседания 1–18 (с 27 апреля по 30 мая). – СПб., 1906.
4. Государственная дума: Стенографические отчеты. 1906 год. Сессия первая. Том II. Заседания 19–38 (с 1 июня по 4 июля). – СПб., 1906. – С. 867–2013.
5. Громадська думка. Громадсько-політична і культурно-просвітницька щоденна газета / ред. Ф. Матушевський. – Київ, 1906.
6. Грушевський М. У українських послів російської думи // 3 біжучої хвилі. Статті і замітки на тему дня. 1905–1906 / М. Грушевський. – К., 1906. – С. 79–84.
7. Колесниченко Д. А. Трудовики в период первой российской революции / Д. А. Колесниченко. – М., 1985.
8. Леонов С. В. Партийная система России (конец XIX в. – 1917 год) / С. В. Леонов // Вопросы истории. – 1999. – № 11–12. – С. 29–48.
9. Общий список членов Государственной Думы I, II, III, IV созывов // Новый энциклопедический словарь. – Т. 14. – СПб., 1913. – Стб. I–LXXII.
10. Первая Государственная дума. Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной думы. – М., 1906.
11. Представители Государственной думы. 1906 г. 27 апр. – 8 июля: Худож.-иллюстр. изд. / ред.-изд. Г. В. Малаховский. – СПб., [1906].
12. Состав Трудовой группы в I и II Государственных думах: Свод. табл. членов фракции / [Авт. вступ. ст. и сост. Д. А. Колесниченко]. – М., 1988.
13. Тан В. Г. (Богораз). Мужики в государственной думе. Очерки / В. Г. Тан (Богораз). – М., 1907.
14. Украинский вестник. – 1906. – № 10.
15. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІА). – Ф. 301, оп. 2, спр. 1127.

16. ЦДІА. – Ф. 336, оп. 1, спр. 3563.

17. ЦДІА. – Ф. 1439, оп. 1, спр. 559.

18. Члены Государственной думы: (портреты и биографии): Первый созыв, 1906–1911 г. : (сессия продолжалась с 27 апреля по 9 июля 1906 г.) / сост. М. М. Боиович . – М., 1906.

19. Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р. : монографія / О. Б. Шляхов. – Д., 2003.

20. Юг. Научно-литературная, политическая, сельско-хозяйственная и коммерческая газета / ред.-изд. В. И. Гошкевич. – Херсон, 1905.

Надійшла до редколегії 28.11.09

УДК 94(477.63) «1904/1926/»

В. С. Савчук*, Н. М. Кушлакова**

** Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,*

*** Західнодонецький інститут економіки і права, Павлоград*

ОСВІТЯНСЬКА І ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ К. І. ПОПЕЛЯ

Розкрито на основі друкованих і рукописних джерел основні моменти життя і діяльності відомого екатеринославського педагога і громадського діяча К. І. Попеля. Розглянуто вперше його діяльність з організації професійної освіти у Катеринославі як голови комісії з професійної та технічної освіти Катеринославського відділення Російського технічного товариства.

Ключові слова: К. І. Попель, педагогічна і професійна освіта, Катеринославське відділення РТВ.

Раскрыты на основании печатных и рукописных источников основные моменты жизни и деятельности известного екатеринославского педагога К. И. Попеля. Рассмотрена впервые его деятельность по организации профессионального образования в Екатеринославе как председателя комиссии по профессиональному и техническому образованию Екатеринославского отделения Русского технического общества.

Ключевые слова: К. И. Попель, педагогическое и профессиональное образование, Екатеринославское отделение РТО.

The article has disclosed on the basis of the printed and manuscript sources some of the main points of life and work of the renowned Yekaterinoslav educator K. I. Popiel. It has also considered for the first time his work in the

organization of vocational education in Yekaterinoslav as chairman of the Commission on Technical and Vocational Education of the Ekaterinoslav Branch of the Russian Technical Society.

Key words: K. I. Popel, pedagogical and vocational education, Yekaterinoslav Branch RTS.

Костянтин Іванович Попель – знакова постать для Катеринослава. Він зробив вагомий внесок як в розвиток середньої, так і вищої освіти у Катеринославі. Причому, це стосується як педагогічної, так і професійної освіти. Але на сьогодні, на жаль, про його життєвий шлях фактично нічого невідомо. Невідомо також, що сталося з ним після громадянської війни та приходу до влади більшовиків. Дещо про його діяльність згадується у колективній монографії, присвяченій історії Дніпропетровського національного університету [8, с. 40]. Але це, мабуть, і вся історіографія питання.

Авторам дослідження вдалося віднайти особисту справу К. І. Попеля, яка у поєднанні з іншими джерелами дає можливість відтворити життєвий шлях і діяльність цього педагога і громадського діяча від дня народження до приблизно 1926 р.

Костянтин Іванович Попель народився у 1874 р. Щодо свого походження (національності) він сам писав, що вона «утрачена через змішані за національністю шлюби у ряду поколінь та умов виховання» [11, арк. 1]. На жаль, більш детальних відомостей щодо умов виховання ми поки що не знайшли. З іншого боку, відомо, що за тих часів указували на приналежність до певної конфесії, а не національності, але й ці відомості відсутні. Після закінчення гімназії у Немирові (на Поділлі) він стає студентом природничого відділення фізико-математичного факультету Новоросійського (Одеського) університету. Спеціалізувався з хімії й отримав по закінченні (у 1904 р.) «диплом першого рангу». Тобто за сучасними мірками – диплом з відзнакою, який на той час давав право виходити з університету зі званням «кандидат університету».

Основна професійна спрямованість К. І. Попеля – педагог за спеціальністю «хімія». Як він сам писав: «педагог за спеціальністю хімік та взагалі природник, крім того хімік-технік» [11, арк. 1]. Зважаючи на те, що Катеринослав належав до Одеського учбового округу у Катеринославі в середніх навчальних закладах

працювало після закінчення Новоросійського університету досить багато його випускників. Отже не дивно, що молодий вчитель за наказом куратора Одеського учбового округу № 18357 від 18 серпня 1904 р. потрапляє до Катеринослава, де з 1 вересня 1904 р. обіймає посаду викладача природничих наук Катеринославської першої гімназії [11, арк. 1 зв.]. Ця гімназія була досить відомою, педагогічний склад був добре підібраний, мабуть, не останню роль у тому, що К. І. Попель потрапив до неї, відіграв і його диплом «першого рангу». У цій гімназії К. І. Попель працював до 1907 р. Одночасно з 1 вересня 1904 р. він починає працювати ще в одній з гімназій міста на посаді викладача природознавчих наук та математики і методики їхнього викладання. Тут він працював до 25 листопада 1912 р. У цьому ж періоді К. І. Попель викладає і в інших середніх навчальних закладах. Зокрема (з 1 серпня 1905 р. по 1 серпня 1906 р.) він працював викладачем природознавчих наук у Катеринославському першому реальному училищі. Можна гадати, що цьому сприяв початок його праці завідувачем земською метеорологічною станцією при вказаному училищі з 1 червня 1905 р. [11, арк. 1 зв.]. З невідомих поки що причин він пішов з усіх посад у реальному училищі з першого серпня 1906 р.

З основної посади у Першій чоловічій гімназії К. І. Попель пішов 1 серпня 1907 р. Надалі він працює у Катеринославській II міській гімназії, де виконує обов'язки голови педагогічної ради та викладача природознавчих наук та методики їх викладання.

Педагогічна майстерність й організаторські здібності К. І. Попеля зростали і сповна проявилися вже за часів його роботи у III міській жіночій гімназії. Вона була відкрита у 1909 р. на кошти катеринославської дворянки Ю. Й. Нестелей. Оскільки К. І. Попель почав працювати в цій гімназії з самого початку її відкриття (з 1 серпня 1909 р.), можна припустити, що він був запрошений до цього навчального закладу як вже відомий у місті педагог. К. І. Попель працював у гімназії Ю. Й. Нестелей до 9 червня 1917 р. Тут розгорнулася його плідна діяльність на педагогічній ниві. Він викладав природознавство, математику та методику їх викладання, одночасно був головою педагогічної ради гімназії. Відомо, що гімназія «мала солідну опікунську раду на чолі з Є. А. Івановим. До її складу входили голова міської думи І. В. Способний,

директор державного банку О. Н. Беляєв, архітектори Д. С. Скоробогатов і Г. І. Панафутін та ін. Почесною попечительницею гімназії стала княгиня В. Г. Урусова – дружина катеринославського губернського предводителя дворянства» [8, с. 28]. К. І. Попель та начальниця гімназії Катерина Іванівна Кранц (яка змінила на цій посаді Софію Костянтинівну Лашкову) доклали багато зусиль, щоб уже через декілька років цей навчальний заклад став одним з найвизначніших серед педагогічних закладів міста.

Проживав він спочатку на Семінарській вулиці (нині вул. Кларі Цеткін) у будинку Макарова [1]. У 1917 р. його місце проживання вказано, як вул. Поля, будинок І. Я. Акінфієва. На яких умовах він там проживав невідомо, але відомо, що К. І. Попель був людиною самотньою. В його особистій справі 1926 р. зазначено, що він – не одружений, на утриманні немає нікого [11, арк. 1].

Значну роль відігравав К. І. Попель й у становленні професійної освіти у Катеринославі як педагогічної, так і технічної. Відомо, що у Катеринославі активно діяло Катеринославське відділення Російського технічного товариства. К. І. Попель став членом цього відділення одразу після приїзду до Катеринослава. Працював у цьому товаристві з 1904 р. по 1920 р. аж до часу, коли товариство почало поступово припиняти свою діяльність. За ці роки він був товаришем голови та головою постійної комісії з професійної та технічної освіти, членом редакційного комітету журналу «Записки Екатеринославского отделения Русского технического общества», викладав на технохімічних курсах указанного товариства. Постійна комісія з професійної та технічної освіти, що діяла у межах цього товариства, була створена у 1905 р. Її діяльність активізувалася після 1909 р. З 1912 по 1914 р. К. І. Попель був товаришем (заступником) голови цієї комісії. На цій посаді він був затверджений наказом міністра народної освіти (№ 1182 від 21 березня 1912 р.) [11, арк. 2]. Надалі (з 1914 р.) очолював цю Комісію [5] і багато зробив для розвитку професійної освіти у Катеринославі. У тому ж 1912 р. (15 березня) його було обрано членом ради Катеринославського відділення російського технічного товариства.

Зупинимося на деяких прикладах діяльності К. І. Попеля у Катеринославському відділенні Російського технічного товариства (КВРТТ). К. І. Попель використовував можливості КВРТТ для

розвитку матеріального забезпечення навчального процесу в різних навчальних установах, зокрема і в гімназії Нестелей. Так, на засіданні 23 жовтня 1911 р. він запросив усіх членів товариства до 3-ої міської жіночої гімназії для огляду фізичного кабінету та ініціював придбання обладнання для нього за кордоном [2]. Він неодноразово виступав із різноманітними пропозиціями, спрямованими на поліпшення навчальної діяльності товариства. Так, у березні 1912 р. К. І. Попель на раді товариства запропонував організувати при технічному товаристві консультаційне бюро, а також видати технічний календар для Катеринослава. Сене пропозиції полягав у тому, що до складу бюро повинні були увійти спеціалісти з різних галузей знання, які могли б практичними порадами допомагати дрібним технікам та ремісникам, бо багато з них є хоча і талановитими, але самоуками. Технічний календар мав містити відомості і адреси майстрів, у яких люди мають потребу, але шукають за слухами [6]. Фактично це були кроки, спрямовані на розвиток дрібного підприємництва та створення певної довідникової служби. Ця пропозиція була підтримана радою товариства.

К. І. Попель постійно ініціював різноманітні заходи, спрямовані на розвиток при КВРРТ професійних курсів для робітників. На одному із засідань ради він виступив з промовою, в якій зокрема відмітив, що за останній час з постійних відвідувань занять курсистів він виніс враження про надзвичайну серйозність ставлення курсистів до навчання: «жага знань гідна подиву», тому як ніколи було б своєчасним задовольнити цю потребу, придбавши навчальні посібники, книги, прилади тощо. А оскільки грошей у товариства обмаль, то треба звернутися за допомогою до тих, для кого товариство готує зразкових робітників і техніків. Тобто до громадськості та громадських установ і, головне, до промислових підприємств [8]. Ця ідея була підтримана радою товариства, і прикладом втілення цієї ідеї можна вважати зокрема те, що начальник Катеринославської залізниці Р. Я. Гирський та його помічник А. А. Бейтлер надали курсам у користування на певний термін частини паровозу як наочне приладдя для проходження курсу парової механіки.

Поступово ім'я К. І. Попеля стає відомим у Катеринославі. Саме його діяльність стала запорукою того, що він був обраний гласним Катеринославської міської думи 1913 року скликання [1].

Він брав активну участь в обговоренні питання про типи ремісничих, промислових і технічних училищ, що відбулося 6 лютого 1914 р. на загальних зборах КВРТТ. Це обговорення було викликане зверненням до ради КВРТТ катеринославськими органами міського самоуправління висловити свою думку щодо розвитку таких професійних шкіл. Зокрема, такі прохання надійшли від міського голови, від імператорських народних училищ, Голови губернської управи тощо. Такий інтерес був пов'язаний з тим, що уряд неодноразово звертався до міської управи з питанням про те, як йдуть справи з відкриттям професійно-технічних шкіл. Не торкаючись того, яким був перебіг дискусії, відзначимо, що К. І. Попель виступав на цій нараді на захист системи організації технікумів у Німеччині, висловлюючи думку, що німецька промисловість багато в чому завдячує технікам, що вийшли з цих шкіл [4]. За результатами обговорення міському голові був направлений лист з загальною думкою товариства щодо розвитку професійної освіти в цілому і в Катеринославі зокрема. Відзначимо, що у мотивованому висновку КВРТТ було особливо відзначено, що усі початкові ремісничі школи повинні бути безплатними.

К. І. Попель стає визнаним організатором освітянської справи, виступає з цих питань у міській думі, готує різноманітні проекти. Зокрема, у 1916 р. він виступав у міській думі з питанням про відкриття містом технікуму тощо. Цікавою була його пропозиція у вересні 1915 р. влаштовувати силами викладачів читання у шпиталях і лазаретах для поранених воїнів, яка була прийнята товариством.

У книзі одного з авторів, присвяченій діяльності І. Я. Акінфієва [9], вже розглядалося питання про виникнення у Катеринославі Товариства дитячих народних садів та роль, яку відіграв у його створенні та діяльності І. Я. Акінфієв. До роботи у цьому товаристві були запрошені відомі педагоги, серед яких був і К. І. Попель. Саме з цього моменту почався ще один цікавий період діяльності педагога. З 1916 р. по 1917 р. він був лектором з фізичної географії та метеорології на педагогічних курсах при вказаному товаристві. Коли почалися революційні події, К. І. Попель був призначений уповноваженим Міністерства народної освіти по справах професійної освіти в південно-східних губерніях європейської Росії та Кавказу (наказ міністра освіти від 21 липня 1917 р. за № 7473(2)/14 [11, арк. 2].

У 1918 р. К. І. Попель опікується двома справами. По-перше, він стає головою правління ради Катеринославського міського технікуму. По-друге, він активно допомагає І. Я. Акінфієву у справі перетворення Вищих педагогічних курсів у Вищий педагогічний інститут. У складі делегації від Катеринослава він як представник одночасно міської управи та Катеринославського Вищого педагогічного інституту прибув до Києва для участі у засіданні комісії з питань вищої школи під керівництвом В. І. Вернадського стосовно офіційного затвердження Вищого педагогічного інституту у Катеринославі [10]. Ця місія завершилася успіхом, й інститут самостійно діяв до тих пір, поки під час чергової реорганізації вищої освіти не влився в новостворений Катеринославський інститут народної освіти.

З 1918 р. по 1921 р. К. І. Попель керує хіміко-технічними курсами при Катеринославському відділенні Російського технічного товариства і викладає на них. Одночасно з 1920 р. по 1921 р. він викладає антропологію та етнографію у Катеринославському Інституті народної освіти.

Далі у його житті відбуваються радикальні зміни. З нез'ясованих причин він залишає Катеринослав і починає викладати хімію та фізику у Високотернівському технікумі сільського господарства, а також у професійній школі та на курсах вирошування інтенсивних культур [11, арк. 2 зв.]. Тут він працює з 1921 р. по 1923 р. Невідомо де він перебував з 1923 р. по 1925 р. Але далі ми бачимо його з 1 лютого 1925 р. вже як лектора з природознавства на Криворізьких педагогічних курсах. Тут він працював до 1 вересня 1925 р. Також він почав працювати (з 1 травня 1925 р.) фахівцем-хіміком і помічником директора Вінницької сільськогосподарської дослідної станції. Дещо пізніше, залишаючись працювати на станції, він з 1 лютого 1926 р. викладає хімію та сільськогосподарський аналіз у Вінницькому сільськогосподарському технікумі ім. Т. Г. Шевченка у смт. Сутиски [11, арк. 2 зв.].

Важко сказати, що спонукало енергійного освітянина, громадського діяча, добре відомого у Катеринославі, раптово змінити своє життя й кинутися у мандри по різних містах. Але вочевидь причина була досить серйозною і подальший пошук можливо дасть відповідь на це питання. Після 1926 р. нам не вдалося

знайти жодних відомостей про долю К. І. Попеля. Як на вік, йому виповнилося 52 роки, що дозволяє сподіватися на продовження ним своєї діяльності.

Але в будь-якому випадку для Катеринослава постать цього педагога і громадського діяча не повинна піти в небуття. Його діяльність як на освітянській ниві, так і на громадській багато в чому була знаковою для розвитку середньої і вищої освіти у Катеринославі, становлення педагогічних закладів, організації діяльності різноманітних педагогічних установ, розвитку професійної освіти.

Бібліографічні посилання

1. Весь Екатеринослав. – Екатеринослав, 1913.
2. Журнал заседаний Комиссии по техническому образованию 23 октября 1911 г. // Записки Екатеринославского отделения Русского технического общества (далі : Записки ЕО РТО). – 1912. – № 1–2.
3. Журнал общих собраний Екатеринославского отделения Русского технического общества от 23 октября 1911 г. // Записки ЕО РТО. – 1912. – № 3–4.
4. Журнал общих собраний Екатеринославского отделения Русского технического общества 6 февраля 1914 г. // Записки ЕО РТО. – 1914. – № 1–2.
5. Журнал общих собраний Екатеринославского отделения Русского технического общества 20 марта 1914 г. // Записки ЕО РТО. – 1914. – № 3–4.
6. Журнал заседаний Совета ЕОРТО 19 марта 1912 г. и 15 апреля 1912 г. // Записки ЕО РТО. – 1913. – № 4–6.
7. Журнал заседаний Совета ЕОРТО 14 ноября 1913 г. // Записки ЕО РТО. – 1913. – № 11–12.
8. Історія Дніпропетровського національного університету / Голова редкол. М. В. Поляков. – 4-те вид., переробл. доповн. – Д., 2008.
9. Савчук В. С. И. Я. Акинфиев / В. С. Савчук. – М., 1993.
10. Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України. – Ф. 166, оп. 2201, спр. 370 – Далі : ЦДАВО України.
11. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 12, спр. 6108.

Надійшла до редколегії 27.11.09

УДК 94 (477) (092) «1917/1920»

В. Я. Яценко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**В. І. ОСИПОВ: ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ У КОНТЕКСТІ
РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ 1917–1920 рр.**

Висвітлено основні віхи життєвого шляху В. І. Осипова, більш ґрунтовно розкрито його політичний портрет у революційну добу 1917–1920 рр.

Ключові слова: В. І. Осипов, соціаліст-революціонер, міський голова, міська Дума, губернський комісар.

Освещаются основные вехи жизненного пути В. И. Осипова, более основательно раскрывается его политический портрет в революционную эпоху 1917–1920 гг.

Ключевые слова: В. И. Осипов, социалист-революционер, городской голова, городская Дума, губернский комиссар.

The basic stages of V. I. Osypov's course of life are thrown light upon, his political portrait is revealed more thoroughly in the revolutionary epoch of 1917–1920.

Key words: V. I. Osypov, Socialist-Revolutionary, mayor, municipal duma, province commissar.

У подіях суспільно-політичного життя Катеринослава 1917–1920 рр. В. І. Осипову як громадському діячу належить помітне місце. Названий період в історії міста заслуговує на особливу увагу завдяки нерідко винятковості та значущості подій, що відбувалися. Біографічний же жанр є по-своєму плідним у пізнанні історичного минулого, нехай навіть і на мікроісторичному рівні. Як зазначає, говорячи про це, Н. М. Яковенко: «... кожную біографію стали розглядати як вияв неповторного – призму, через яку переломлюються соціальні макропроцеси та миттєві тенденції й унікальний життєвий досвід індивіда, його внутрішнє самовідчуття і стиль поведінки..., що підштовхують до саме такого, а не інакшого життєвого вибору» [15, с. 249–250]. Біографія ж В. І. Осипова є благодатним об'єктом для дослідження основних закономірностей і протиріч суспільно-політичного розвитку Катеринослава у непрості 1917–1920 рр. До того ж життя і діяльність В. І. Осипова не дістали ще належного висвітлення в історичній

науці. У 20-х рр. ХХ ст. у своїх спогадах старі діячі більшовицької партії свідчили, що восени 1917 р. Катеринославська міська Дума діяла вороже контрреволюційно і стала організаційним центром усіх контрреволюційних сил, і при цьому згадували міського голову, правого есера В. І. Осипова як виразника подібних настроїв [4, спр. 24, арк. 13; спр. 369, арк. 80]. До кінця 1950-х рр. В. І. Осипов узагалі випадає з поля зору радянських істориків, будучи репресованим у 1938 р., але реабілітованим у 1957 р. До 1990-х рр. В. І. Осипов лише зрідка називався в працях деяких радянських істориків при висвітленні подій 1917–1918 рр. у Катеринославі [14, с. 44]. Але спеціальним об'єктом дослідження біографія В. І. Осипова в названий період так і не стала. На сьогодні є невеликий біографічний нарис про нього, опублікований у збірнику «Відроджена пам'ять» [16], але й тут події 1917–1920 рр. у біографії названого діяча не дістали достатньо повного розкриття.

Тому в даній статті висвітлюються основні віхи життєвого шляху В. І. Осипова з більш ґрунтовним розкриттям його політичного портрета в контексті революційної доби 1917–1920 рр.

Народився Василь Іванович Осипов 17 грудня 1884 р. у Володимирі в родині робітника [7, арк. 4]. Рано прилучився до революційного руху Росії. У 1902–1903 рр. він пристає до партії соціалістів-революціонерів (есерів), яка утворюється в цей час. Спочатку В. І. Осипов відвідує пропагандистські гуртки есерів, в яких вивчає історію революційного руху, економічні науки та інше. Приблизно з 1904 р. за завданням місцевого комітету есерівської партії він стає пропагандистом і проводить заняття гуртків, переважно серед учнівської молоді. У цей же час В. І. Осипов навчається в університеті і працює у Володимирському земстві. Також він проводить агітаційну й пропагандистську роботу серед земських службовців і серед селян. У 1906 р. його обирають до складу Володимирського губернського комітету есерівської партії, в якому він завідує пропагандистською роботою [7, арк. 67]. Від жандармів В. І. Осипов переховується, але 20 червня 1907 р. його заарештовують у Москві. За належність до партії есерів В. І. Осипова на п'ять років висилають до Наримського краю під гласний нагляд поліції [7, арк. 203]. У зв'язку з розкриттям провокації Азефа, він на деякий час втрачає зв'язки з партією.

єю, але по завершенню строку заслання частково її відновлює [7, арк. 68]. Після відбуття строку гласного нагляду В. І. Осипов у березні 1912 р. прибуває до Самари, де за ним установлюється негласне спостереження. У серпні 1915 р. він уже значиться у зведенні спостережень за особами, належними до Катеринославської організації УСДРП. На початку 1917 р. В. І. Осипов працює помічником секретаря губернської земської управи [7, арк. 71, 80; 8, 20 янв.]. У січні 1917 р. його призначають представником від губернської земської управи до реквізиційної комісії для проведення реквізицій і оцінки предметів у тих випадках, коли буде визнано необхідним у військових цілях провести реквізицію при посередництві цієї комісії [8, 20 янв.].

У 1917 р., після повалення самодержавства В. І. Осипов відновлює активну роботу в партії есерів. Його обирають членом Катеринославського губернського комітету партії, де він до серпня 1917 р. відповідає за редакційно-видавничу роботу [7, арк. 68]. Узагалі у 1917 р. В. І. Осипов стає одним із найбільш активних громадських діячів Катеринослава. Уже 3 березня 1917 р. (до лютого 1918 р. усі дати подаються за старим стилем) на нараді представників існуючих у Катеринославі громадських організацій він виступав з питання про організацію губернського виконавчого комітету цих організацій і був обраний кандидатом у члени цієї установи, на той час найвищої у Катеринославській губернії [8, 5 марта]. У найближчі після цього дні В. І. Осипов від Катеринославського губернського тимчасового виконавчого комітету громадських і робітничих організацій (пізніше ця установа набула назви губернського виконавчого комітету громадських організацій (ГВКГО)) обирається комісаром на пошту й телеграф та по нагляду за друкарнями [4, спр. 237, арк. 114; 8, 7 марта]. Пізніше він став членом редакційної комісії ГВКГО [1, 25 июля].

Навесні – влітку 1917 р. В. І. Осипов бере участь у численних засіданнях, конференціях, з'їздах. Так, 24 березня 1917 р. він головує на губернському кооперативному з'їзді Всеросійського селянського союзу, на якому його обирають членом губернського кооперативного комітету та членом тимчасового губернського комітету селянського союзу [8, 28 марта]. На початку червня 1917 р. тимчасовий губернський комітет селянського союзу отримав із Москви від В. І. Осипова телеграму про те, що на Катеринослав-

ський губернський з'їзд Всеросійського селянського союзу, який готувався на 11 червня, приїде міністр землеробства В. М. Чернов [8, 7 июня]. А 11 червня 1917 р., у перший день роботи цього з'їзду В. І. Осипов виступив із привітальною промовою як представник ГВКГО і помічник губернського комісара [1, 14 июня].

У цей же час він активно працює у складі ГВКГО, виступає на його засіданнях [1, 13 мая; 1, 21 июля; 1, 22 июля; 1, 27 июля; 1, 3 авг.; 10, 23 июля та ін.]. 27 травня 1917 р. на засіданні ГВКГО його обирають помічником губернського комісара, яким тоді був голова ГВКГО, голова губернської земської управи К. Д. Гесберг [8, 30 мая]. Але вже не пізніше 14 червня 1917 р. К. Д. Гесберг повідомив В. І. Осипова про свою відмову від посади губернського комісара і запропонував йому, як заступнику, зайняти цю посаду [1, 14 июня]. З 12 червня 1917 р. В. І. Осипов виконує обов'язки губернського комісара, що на той час відповідало рівневі губернатора. У місцевих періодичних виданнях за червень – серпень 1917 р. міститься достатньо повідомлень про діяльність В. І. Осипова на новій посаді. Це й численні обов'язкові постанови з різних питань за його підписом як в. о. губернського комісара та інші документи й матеріали [1, 16 июня; 1, 24 июня; 1, 25 июня; 1, 14 июля; 1, 15 июля; 1, 16 июля; 1, 18 июля; 1, 21 июля; 1, 27 июля та ін.]. 13 липня 1917 р. як в. о. губернського комісара В. І. Осипов головував і виступав на нараді по біженських справах [1, 25 июля]. На цій посаді В. І. Осипов перебував до 17 серпня 1917 р., коли розпорядженням новопризначеного губернського комісара Ш. Лоського його було звільнено [1, 17 авг.].

13 серпня 1917 р. у Катеринославі відбулися вибори до міської Думи, за результатами яких В. І. Осипов став її гласним, пройшовши по кандидатському списку № 12 (партія соціалістів-революціонерів і об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія). Список № 12 став лідером у цих виборчих перегонах, отримавши 24 місця гласних із 113. 26 серпня 1917 р. В. І. Осипова на зібранні міської Думи обирають Катеринославським міським головою на термін до 1 січня 1919 р., призначивши йому оклад 6 тисяч карбованців на рік [1, 29 авг.; 7, арк. 68]. Так В. І. Осипов став першим революційним мером Катеринослава, залишаючись на цій посаді до травня 1918 р. У його політичній кар'єрі це був зоряний період.

Як правий есер В. І. Осипов був у числі політичних противників більшовиків. Журнали зібрань Катеринославської міської Думи за серпень – грудень 1917 р. дають цьому чимало підтверджень. Особливо гостро політичне протистояння в стінах міської Думи виявилось наприкінці жовтня 1917 р., коли постало питання про владу. В. І. Осипов у обговоренні цих питань узяв найактивнішу участь. 26 жовтня він доповів про те, як протягом 25–26 жовтня до Катеринослава надходила інформація про події в Петрограді і як на це реагували міська управа й органи революційної демократії міста [6, арк. 277–279]. 27 жовтня В. І. Осипов виступив на зібранні міської Думи з великою доповіддю, в якій дав оцінку подіям, що на той час відбувалися в Петрограді та країні. Міський голова, підсумовуючи, однозначно заявив: «... ми не йдемо з більшовиками, ми проти них, ми проти захоплення влади перед Устан. Зборами ... ми повинні засудити виступ більшовиків у Петрограді, бо він веде до громадянської війни, до величезної міжусобиці ... Дума повинна сказати своє слово ... і засудити той нерозсудливий крок, крок Герострата, який зроблений більшовиками» [6, арк. 283–283 зв.].

На наступному зібранні міської Думи 31 жовтня стався інцидент, пов'язаний з випускеним цього дня першим номером «Бюллетеня Екатеринославского городского общественного управления». У вступній статті-анотації до нього за підписом В. І. Осипова, як міського голови, повідомлялося, що міське самоврядування вирішило випускати телеграми та інші матеріали про події у країні [2, 31 окт.]. Хоча це видання було здійснено за рішенням міської Думи від 27 жовтня [6, арк. 305], гласні-більшовики (М. В. Копилов та ін.) звинуватили В. І. Осипова у тенденційному, однобічному підборі матеріалів у цьому «Бюллетене...» і поставили питання про недовіру міському голові. Після бурхливого і часом навіть занадто пристрасного обговорення цього питання міська Дума ухвалила доручити міському голові спільно з особливою комісією управи видавати бюлетені міського самоврядування, в яких уміщувати всі телеграми, які надходитимуть до офіційних установ міста [6, арк. 306 зв. – 312].

Міська Дума Катеринослава залишилася на антибільшовицьких позиціях й після взяття більшовиками влади у місті наприкінці грудня 1917 р. В опозиції до більшовиків перебував і В. І. Осипов. 9 січня 1918 р. з його ініціативи в земській управі відбулося

об'єднане засідання представників соціалістичних партій і громадських організацій для створення об'єданого бюро по боротьбі з руйнівним впливом більшовизму. На засіданні було вирішено випустити відозву до населення з протестом проти розпуску Раднаркомом Усеросійських Установчих зборів і організувати об'єднане бюро для створення єдиного революційного фронту [4, спр. 267, арк. 42]. 26 ж лютого 1918 р. на зібранні міської Думи Катеринослава було ухвалено резолюцію, яка засуджувала зовнішньополітичну діяльність радянського уряду і вимагала передачі всієї повноти влади Установчим зборам [13, с. 28]. Хоча щодо В. І. Осипова були й інші свідчення. 20 лютого 1927 р. на засіданні Катеринославської групи сприяння Істпарту ЦК ВКП(б) В. К. Аверін згадував: «...з 3-го на 4-е квітня ... ми залишили місто Катеринослав. Треба сказати, що було дуже зворушливе прощання з міським головою. Зайшов Осипов до міської Ради, розплакався, розцілувався і навіть сказав, що, якщо ми не підемо, то він надасть нам притулок, але в притулку, звичайно, ніякої потреби не було» [4, спр. 36, арк. 25]. Правда, відразу ж після цього В. К. Аверін додав: «Осипов у свій час був нами заарештований і дуже жаль, що його не розстріляли. Зараз він учений секретар ЕКОСО у Катеринославі. Я з ним зустрічався і він дуже люб'язно мені поклонився» [4, спр. 36, арк. 25–26].

На початку квітня 1918 р. до Катеринослава увійшли німецькі та австро-угорські війська і міська Дума та її голова в інтересах населення міста для налагодження взаємовідносин постійно підтримували зв'язки з командуванням окупаційних військ. Проте міський голова В. І. Осипов відмовився інформувати німецьку комендатуру про настрої населення міста [9, с. 356].

Припинення діяльності Центральної Ради й прихід до влади в Україні гетьмана П. П. Скоропадського, що сталося 29 квітня 1918 р., привело до змін у становищі міської Думи Катеринослава. З джерел відомо, що В. І. Осипов, як міський голова, брав участь у першотравневій демонстрації 1918 р. у місті [4, спр. 267, арк. 49]. Але вже 9 травня Катеринославська міська Дума демократичного складу була розпущена, а 28 травня її замінила цензова Дума, яка діяла в Катеринославі у 1913–1917 рр. [3, с. 86].

У листопаді 1918 р. загальнополітична ситуація в Україні радикально змінюється. Гетьманський режим опинився в стані гли-

бокої політичної кризи і до влади починає приходити Директорія. За таких умов В. І. Осипов знову міський голова Катеринослава на чолі міської Думи демократичного складу, яка знову відновила свою діяльність. М. І. Хавський, один з активних діячів Катеринославської організації РСДРП(б) у 1917–1918 рр., згадував, як він у листопаді 1918 р., звільнений з в'язниці, прийшов до міської Думи і попросив В. І. Осипова надати йому слово для позачергової заяви, на що останній відповів, що не хоче з ним навіть вітатися. М. І. Хавський заявив, що він прийшов не вітатися з ним, а зробити позачергову заяву. У відповідь В. І. Осипов заявив, що не надасть йому слова. Проте на вимогу присутніх М. І. Хавський усе ж таки дістав можливість виступити [4, спр. 25, арк. 49].

На той час, наприкінці листопада – у грудні 1918 р., в Катеринославі склалася досить своєрідна ситуація, коли в різних частинах міста одночасно існувало з півдесятка різних влад. За таких умов міській Dumі та її голові не раз доводилося виступати в ролі посередника в протистоянні різних політичних сил. Так 6 грудня 1918 р. в кабінеті міського голови В. І. Осипова проводилися переговори між делегаціями від українських військ та 8-го корпусу, між якими напередодні сталися збройні сутички [9, с. 372]. 2 грудня 1918 р. Катеринославська губернська земська управа та міська Дума демократичного складу видали спільну заяву, в якій заявили, що перебрали на себе всю владу в місті та губернії та обрали Губернський комісаріат у складі губернського комісара О. І. Пижова та його помічника О. Г. Ященка, повноваження яких починалися з 3 грудня [5, кол. № 193, арк. 9]. На посаді міського голови В. І. Осипов залишався до кінця січня 1919 р., коли місто зайняли радянські війська і було утворено радянські органи влади та управління.

Коли наприкінці червня 1919 р. до Катеринослава увійшли денікінські війська, міська Дума знову відновила свою діяльність. Так 1 липня 1919 р. Катеринославська міська управа влаштувала пишний прийом генерал-лейтенантові А. Г. Шкуро [9, с. 377]. У цей час, влітку 1919 р., В. І. Осипов знову стає міським головою Катеринослава. У своєму вітанні генералові А. І. Денікіну та статтях, надрукованих у газеті «Ваше слово» (17 липня і 7 вересня 1919 р.), він закликав населення до всебічної підтримки Добровольчої армії у її боротьбі проти більшовиків [7, арк. 203].

Проте сам В. І. Осипов у 1938 р., під час слідства над ним, зазначив, що був заарештований денікінцями, які розігнали й міське самоврядування [7, арк. 69]. Поганий стан збереженості джерел по цій темі не дає можливості точно встановити, коли саме, в які місяці 1919 р. В. І. Осипов був міським головою і яка саме міська Дума діяла в Катеринославі в червні – грудні 1919 р. Проте газета «Приднепровский край» 8 серпня 1919 р. міським головою Катеринослава називає М. Н. Коростовцева (кадет) [12, 6 (19) авг.]. Документи, які зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області, повідомляють, що за постановою від 21 серпня 1919 р. Катеринославська міська управа виступала як установа, яка заміняла міську Думу [5, кол. № 193, арк. 18]. Але наприкінці грудня 1919 р. у Катеринославі знову й уже остаточно була встановлена радянська влада.

У партії есерів В. І. Осипов, як він сам про це свідчив, перебував до 1919 р. і залишив її, не погоджуючись із подальшою контрреволюційною політикою партії. Про свій вихід із партії есерів В. І. Осипов зробив заяву в газетах [7, арк. 68]. З цього часу, як заявив В. І. Осипов на слідстві у 1938 р., він розірвав будь-який зв'язок з есерами, відійшовши від них і ідеологічно [7, арк. 68]. Але є інші свідчення. Виданий в 1921 р. під грифом «Цілком таємно» «Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии», висвітлюючи арешт В. І. Осипова у 1921 р., називає його видним місцевим есером, і, більше того, головою й секретарем губкому партії есерів [11, с. 81]. Цей арешт відбувся не пізніше літа 1921 р. В. І. Осипова звинувачували у контрреволюційній діяльності, яку він проводив у Катеринославі під час денікінської окупації. Сам же арешт В. І. Осипова місцевими органами держбезпеки було використано для ліквідації місцевої організації есерів. Слідчому, який своїм гуманним ставленням до заарештованого зміг увійти до нього в довіру, вдалося отримати від В. І. Осипова списки всіх членів губкому, на підставі якого вже найближчим часом Катеринославською губернською надзвичайною комісією було успішно проведено операцію по ліквідації місцевої есерівської організації, що, до речі, відбувалося в той час по всій країні [11, с. 81–82].

В «Отчёте Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии» говориться, що після представлення списку членів губкому В. І. Осипова звільняють [11, с. 81–82]. Але за іншими до-

кументальними свідченнями В. І. Осипова рішенням Катеринославського губревтрибуналу від 3 липня 1921 р. за контрреволюційну діяльність засуджують до 10 років ув'язнення. Проте, керуючись постановою V Всеукраїнського з'їзду рад від 4 березня 1921 р. про амністію, покарання це скорочують до 5 років. 21 лютого 1922 р. особлива комісія по розвантаженню та скасуванню Катеринославського губконцтабору у своєму засіданні ухвалила щодо В. І. Осипова : «Покарання залишити в силі, скоротивши на одну третину» [7, арк. 69].

Як би там не було, але у січні 1923 р. В. І. Осипов уже працює керівником відділу прямих податків Катеринославського губфінвідділу, як це засвідчує «Еженедельный официальный бюллетень Екатеринославского губисполкома», а саме його номери за січень – серпень 1923 р. Наприкінці 1920-х рр. В. І. Осипов працює вченим секретарем Окрплану [16, с. 400].

У 1931 р. його знову заарештовують «за участь у контрреволюційній шкідницькій організації, яка ставила собі за мету затримку господарського розвитку країни» [7, арк. 69]. Судовою трійкою ОДПУ В. І. Осипова було засуджено на п'ять років, які він відбув у Свирських виправно-трудових таборах [7, арк. 69].

У 1934 р. В. І. Осипов повертається до Дніпропетровська і до дня арешту працює економістом планового відділу облкомунгоспу [7, арк. 296–297. 306–307]. 5 грудня 1937 р. його заарештовують із звинуваченням у належності до контрреволюційної есерівської повстанської організації. У матеріалах слідчої справи В. І. Осипов визначається як керівник цієї організації. Проте добитися визнання вини від заарештованого слідству так і не вдалося. Проти В. І. Осипова дають показання інші учасники цієї справи, але він залишається непохитним. Протоколи допитів В. І. Осипова це засвідчують [7, арк. 65–65 зв., 66, 72–74, 181].

На підставі представленого «Обвинувального висновку до слідчої справи № 51 653» трійка УНКВС УРСР по Дніпропетровській області у своєму засіданні від 10 травня 1938 р., розглянувши цю справу, винесла вирок, засудивши всіх її учасників до розстрілу [7, арк. 184]. Щодо В. І. Осипова цей вирок було виконано 7 липня 1938 р. [7, арк. 186].

У 1957 р., коли проходив процес реабілітації, слідча справа, за якою проходив В. І. Осипов, була переглянута. 12 квіт-

ня 1957 р. Воєнний трибунал Київського військового округу на своєму засіданні від 12 квітня 1957 р. визначив: «Постанову трійки УНКВС УРСР по Дніпропетровській області від 10 травня 1938 р. по відношенню до Осипова ... відмінити і справу про них виробництвом припинити за відсутністю складу злочину» [7, арк. 319].

Саме так склалася доля для В. І. Осипова. Загинути в самий пік сталінських репресій, у 1937–1938 рр., для нього, мабуть, не просто судилося, а було неминучим, враховуючи весь його попередній життєвий шлях. Останні 23 роки життя В. І. Осипова (із невеликими перервами) безпосередньо пов'язані з Катеринославом-Дніпропетровськом, а 1917–1920 рр. стали періодом, коли в повну силу розкрився його потенціал як громадсько-політичного діяча. Сама ж політична біографія В. І. Осипова у ці роки дозволяє на персоналістичному рівні повніше й глибше зрозуміти, осмислити основні тенденції суспільно-політичного розвитку Катеринослава, особливо в названий непростий період революційних перетворень. А це є ще одним підтвердженням актуальності цього матеріалу й для розуміння процесів сучасного історичного розвитку нашої країни та регіону. Оскільки й сьогодні, як і вісім десятиліть тому, наша країна перебуває в стані важливих якісних перетворень.

Бібліографічні посилання

1. Бюллетени губернского исполнительного комитета общественных организаций. – 1917.
2. Бюллетени Екатеринославского городского общественного управления. – 1917.
3. *Двуреченська О. С.* Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок ХХ ст.) / О. С. Двуреченська. – Д., 1994.
4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 24, оп. 1. – Далі : ДАДО.
5. ДАДО. – Ф. 32 с, оп. 1.
6. ДАДО. – Ф. 469, оп. 1, спр. 1.
7. Державний архів СБУ. Фонд управління в Дніпропетровській області. – Спр. П – 7116.
8. *Екатеринославская земская газета.* – 1917.
9. *Історія міста Дніпропетровська* / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.

10. Народная жизнь. – 1917.
11. Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – Д., 1994.
12. Приднепровский край. – 1919.
13. Тригуб П. М. Ліквідація міських дум і земств у період боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади в Україні (грудень 1917 р. – березень 1918 р.) / П. М. Тригуб // Питання історії народів СРСР : Респ. міжвід. темат. наук. зб. / редкол.: С. М. Королівський (відп. ред.) [та ін.]. – Харків, 1972. – Вип. 13. – С. 24–31.
14. Шевченко Г. І. Василь Кузьмич Аверін / Г. І. Шевченко. – Д., 1970.
15. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К., 2007.
16. Яценко В. Я. Винним себе не визнав / В. Я. Яценко // Відроджена пам'ять : Книга нарисів. – Д., 1999. – С. 396–402.

Надійшла до редколегії 12.11.09

УДК 94 (477.63) «19-20»

Т. М. Цимлякова

Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького

«ОСОБИСТОМУ – ЛІЧЕНІ ГОДИНИ, ВСЕ ЖИТТЯ – ПРОЛЕТАРІАТУ, РЕВОЛЮЦІЇ»

Висвітлено віхи життя та аспекти діяльності В. К. Аверіна – визначного діяча радянської доби, голови Катеринославського, Волинського, Харківського та Одеського Губвиконкомів.

Ключові слова: Брянський завод, лікарняна каса, ВРШ, Укріпрайон, міськрада, губвиконком, «опозиція 46-ти», Якутск.

Отображены вехи жизни и аспекты деятельности В. К. Аверина – выдающегося деятеля советской эпохи, председателя Екатеринославского, Волынского, Харьковского и Одесского губисполкомов

Ключевые слова Брянский завод, больничная касса, ВРШ, Укрепрайон, горсовет, губисполком, «оппозиция 46-ти», Якутск.

This article introduces V. K. Averin, an outstanding soviet figure, a chairman of Katerinoslav, Volyn', Kharkiv and Odesa regional executive committees. The author describes Averin's life and work.

Key words: The Bryanskiy plant, hospital savings-bank, military-revolutionary office, fortified district, city council, regional executive committee, 46's opposition, the town of Yakutsk.

Ім'я В. К. Аверіна за радянської доби ХХ ст. було відомо учасникам революційних подій, фахівцям та досить широкому загалу мешканців міста. Значилося воно на сторінках багатьох українських і російських радянських енциклопедичних видань [6, с. 30]. Достовірним та об'єктивним джерелом є спогади самого В. К. Аверіна та його соратників, опубліковані в 1922 р., 1927 р., 1957 р. та 1978 р [14, с. 56, 82, 197, 214; 4, с. 137, 264; 3, с. 66; 1, с. 69–74].

У фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького (далі: ДІМ) зберігається великий обсяг документів та матеріалів В. К. Аверіна, передані донькою Качуриною-Аверіною [11]. У 1957 р. вийшла збірка коротких біографій «Борці за Жовтень на Катеринославщині», яка до 1970 р. була єдиним виданням, де розповідалося про його життя та діяльність [2, с. 5–11]. Постать В. К. Аверіна – начальника Військово-революційного штабу, голови Катеринославського міськвиконкому та губвиконкому, губревкому, привертала увагу дослідників М. Шатрова (Штейна) та Г. І. Шевченка, який написав книжку «В. К. Аверін» [23, с. 119–123; 24, с. 281, 399; 25]. Однак багато цікавих фактів з життя та діяльності В. К. Аверіна як державного діяча та органів місцевого самоврядування не могло потрапити в поле зору дослідників за радянської доби. Саме тому мета цієї статті детальніше розглянути та проаналізувати життєвий шлях визначного діяча ХХ ст., його вклад у становлення органів самоврядування, в розбудову держави на різних керівних посадах та акцентувати увагу на маловідомих сторінках його діяльності.

Народився Василь Кузьмич Аверін 4 квітня 1885 р. в с. Летошники Рославльського повіту Рогнединської волості Смоленської губернії. Він став 11-ю дитиною у багатодітній сім'ї. За одними даними він син селянина-бідняка, а за даними генеалогічних досліджень Банка – стародавніх родів Росії, сім'я В. К. Аверіна належала до нетитулованого російського дворянського роду. Злидні, голод, праця у поміщика підпаском – таким було його незavidне дитинство. Тільки у 10-тирічному віці батьки змогли віддати його до школи (за 6–7 км від села), де хлопець провчився три роки [9, арк. 1]. У квітні 1903 р. він покинув своє рідне село і пішов шукати кращої долі на Донбас. Там він не зміг влаштуватися на роботу і приїхав до Катеринослава. 23 червня 1903 р. за допомогою зем-

ляка М. І. Невинського, який дав хабар 10 крб. фельдшеру заводської лікарні юнак влаштувався на один з найбільших металургійних підприємств Півдня Росії учнем формувальника ливарного цеху Брянського заводу [9, арк. 2]. У цеху була сильна більшовицька група, до складу якої входили: А. Я. Булигін (модельщик), І. І. Меренков (ливарник) – згодом в 1905 р. члени першої Катеринославської міської Ради робітничих депутатів. Тут він знайомився з марксистською літературою, бував на мітингах, набирался досвіду політичної боротьби.

У серпні 1903 р. разом з передовими робітниками заводу брав участь у загальнополітичному страйку, який став для нього першим уроком політичної боротьби. У 1904 р. він вступив до партії більшовиків, через рік його було обрано членом заводського комітету РСДРП. Виконував різні завдання партійної організації, розповсюджував листівки, брав участь у барикадних боях на Чечелівці. Саме там він зустрів свою вірну подругу, а згодом надійну люблячу дружину Настю Самсонову, дочку робітника Брянки. У жовтневий день 1905 р. він звернув увагу на дівчину, яка не могла сама рухатися через поранення ноги. На барикаду вона принесла зав'язані в хустину три саморобні бомби, виготовлені в цехах Брянки [24, с. 28].

У роки реакції В. К. Аверін працював у партійному підпіллі та легальних організаціях – лікарняних касах. У 1912 р. його обрано заступником голови лікарняної каси заводу і членом губернської присутності у справах соціального страхування робітників. За пристрасність у відстоюванні їхніх інтересів на засіданнях уповноважених каси, наполегливість у вирішенні питань соціального захисту робітників він завоював авторитет і повагу. Лікарняна каса – одна з найкращих, була під постійним особливим наглядом поліції і жандармів, як згадував В. К. Аверін: «Збори уповноважених від робітників Брянки завжди відбувалися під посиленим «почесним» караулом городових на чолі з приставом Синьковським» [1, с. 70].

У цей період нового революційного піднесення за участю В. К. Аверіна відбувалися майовки в різних місцях міста, на яких він виступав з гнівними промовами проти царського самодержавства. Коли спроба відзначити день Кривавої неділі 1905 р. страйком не вдалася, заводський комітет за його пропозицією ухва-

лив зробити це іншим способом. Уранці, в траурний день, 9 січня 1914 р. на заводському димарі Брянки замайоріли два прапори (траурний та революційний) [2, с. 6]. На початку літа 1914 р. на нелегальних сходках він закликав робітників міста до загального страйку на підтримку виступу пітерських та бакинських робітників. Про це стало відомо охоранці, яка вже давно встановила за ним негласний нагляд і вночі з 3 на 4 липня заарештувала [4, с. 18]. Вийшовши із в'язниці через місяць, влаштувався на роботу конторщиком у лікарняну касу Дніпровського металургійного заводу села Кам'янського (нині м. Дніпродзержинськ). З травня 1915 р. працював діловодом такої ж каси на заводі «Ланге» в Амур-Нижньодніпровську. 30 червня 1915 р. на нелегальному зібранні робітників у приміщенні лікарняної каси Брянського заводу разом з іншими був заарештований вдруге і кинутий до губернської в'язниці на три місяці. Начальник катеринославського губернського жандармського управління полковник Терентьев у своїй «Постанові» особливо підкреслював роль Е. І. Квіринга і В. К. Аверіна: «Названі Квіринг і Аверін відомі управлінню по своїй злочинній діяльності ще в минулі роки... У 1915 році, за агентурними свідченнями, Аверін був у справі соціал-демократичної роботи ланкою, яка зв'язувала робітників селища Амур-Нижньодніпровська і Катеринослава, брав у цій роботі діяльну участь» [25, с. 25].

14 вересня 1915 р. командувач військами Одеського військового округу затвердив рішення Катеринославського жандармського управління про заслання В. К. Аверіна і дев'яти інших більшовиків під гласний нагляд поліції в Іркутську губернію. Його було вислано в с. Баяндаль Верховенського повіту. Важким виявилось розлучення з сім'єю, з дружиною Анастасією Федорівною і чотирма маленькими дітьми. Найстаршій доньці Марії минув лише сьомий рік, а найменшій – 5 місяців. Любляча дружина зашила в його одяг 3 крб. (дали робітники) і сказала про це лише перед розлукою [25, с. 26]. Невдовзі сім'ю В. К. Аверіна в адміністративному порядку було вислано в с. Боровки Жиздринського повіту Калузької губернії. Удруге йому вже як начальнику Ленського пароплавства вдалося побувати в с. Баяндаль у 1937 р., пригадуючи як зачитувався там політичною літературою, наполегливо займався самоосвітою [11].

Із заслання його звільнила Лютнева революція. 4 квітня 1917р. відбулася довгоочікувана зустріч із сім'єю. Через невідкладні справи він пробув з рідними людьми усього два дні. І тільки через місяць зміг їх забрати до міста Катеринослава. Потім повернувся на свій рідний Брянський завод, де працював знову слюсарем як і раніше (з 22 червня 1907р. до початку липня 1914р.). 18 квітня 1917р. його обрано до складу Катеринославського комітету РСДРП(б). Ось як влучно відзначив характерні риси і описав 32-річного В. К. Аверіна секретар Брянського районного комітету партії М. А. Шейнін: «Це був кремезний, широкоплечий, з пудовими кулаками спадковий пролетарій. Широке вилицювате обличчя з глибоко посадженими розумними очима. Енергійна жестикуляція і проста переконлива мова робітника. Аудиторія бачила в ньому свою людину, трударя, який на власних плечах випробував те ж саме, що і всі присутні, вірили в правоту його слів» [3, с. 183].

Голос В. К. Аверіна у той час лунав на багатьох робітничих мітингах та зборах, а з утворенням Військової організації РСДРП(б) у військових частинах Катеринославського гарнізону. «Рідко хто насмілювався виступати після нього і проти його доводів під впливом палкої, схвиленої промови доповідача робітничої аудиторії могла б розправитися з будь-яким противником Аверіна», – так згадував М. А. Шейнін [3, с. 184]. 27 травня 1917р. на мітингу після його переконливої промови про необхідність відкликання тих з членів Ради, які не відповідають своєму призначенню, робітники Брянки підтримали більшовицький «Проект наказу членам Ради», а меншовицьку резолюцію відхилили [15, с. 74].

У червні 1917р. як делегат 1-го Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів від Катеринославщини він поїхав до Петрограда. Разом з іншими делегатами слухав промову В. І. Леніна, 18 червня брав участь у політичній демонстрації під більшовицькими лозунгами на Марсовому полі. Звідти він надіслав низку статей до більшовицької газети «Звезда», які допомогли більшовикам міста швидко зорієнтуватися в загальнополітичній обстановці в країні і закликав трудящих міста вийти 25 червня на демонстрацію солідарності з петроградськими робітниками.

У серпні 1917р. В. К. Аверін став гласним міської Демократичної думи (за списком № 4), членом міськради, його обрано на

прикінці листопада членом президії Катеринославської ради [3, с. 79], заочно до складу ЦВК II Всеросійським з'їздом Рад. На розширеному пленумі Катеринославської міськради, скликаного за ініціативою більшовиків 27 жовтня, знову проявився його ораторський хист, уміння переконувати та доводити аудиторії правоту своїх слів. Це засідання за участю представників багатьох партій комітетів та організацій у великій залі Зимового театру тривало без перерви 12 годин і було надто бурхливим. Адже питання було дуже важливим. Завдяки В. К. Аверіну, С. І. Гопнер, Е. І. Квірингу, неодноразові промови яких декілька разів переривали меншовики та есери, за більшовицьку резолюцію з поправкою укр. соц-демократів було подано 450 голосів (за іншу – 351) з вимогою, аби Рада за прикладом Петрограда взяла владу до своїх рук [15, с. 204–206].

Як член Губревкому неодноразово (5 та 16 листопада) делегувався емісаром до м. Олександрівська для зв'язку, вирішення організаційних питань, роз'яснення платформи Губревкому та отримання 5-ти автомашин з 3-ї тилової автомайстерні [11]. Щоб озброїти олександрівських робітників, він направив довірену особу в ЦК партії з запискою до Я. М. Свердлова [20, арк. 17].

У зв'язку з підготовкою виборів до Всеросійських установчих зборів В. К. Аверін був відкликаний в Петроград. 7 грудня 1917 р. Раднарком РСФРР за звітом Ф. Е. Держинського затвердив його у складі створеної Всеросійської Надзвичайної Комісії по боротьбі з контрреволюцією та саботажем. Але він не заплімував свого чесного імені, бо ЦК партії за наполяганням групи катеринославців дозволив йому виїхати в Катеринослав, куди він прибув увечері 25 грудня [16, с. 84].

З розгортанням боротьби за встановлення влади Рад у місті очолив ВРШ та за планом бойових дій – групу червоногвардійців Брянського заводу на Кайдаках. За його пропозицією 27 грудня на Брянському заводі відбувся багатолюдний мітинг, який на ультиматум гайдаків вирішив бронемашину не повертати та зброю не здавати. Уночі з 27 на 28 грудня Аверін і Грінбаум погодилися на пропозицію Міської Думи, з гарантією недоторканності, взяти участь у переговорах, щоб припинити кровопролиття. О 6-й годині ранку вони не з'явилися, бо гайдаки затримали їх і погрожували розстрілом, але під тиском вони були змушені

о 9-й годині звільнити [7, с. 64, 72]. Завдяки їхнім умілим діям по затягуванню переговорів та їх припиненню у другій половині дня з прибуттям броньовика з пітерськими та московськими червоногвардійцями вдалося уникнути більших жертв. За спогадами сім'ї, у ці напружені дні він рідко забігав додому, щоб побачитися з ними, віддаючись безостанку боротьбі за владу Рад, за світле майбутнє і своїх дітей.

У березні 1918 р. став головою надзвичайного штабу по обороні Катеринославського району проти австро-німецьких військ [17, 11 березня]. За спогадами С. І. Гопнер, останніми залишили будинок Ради В. К. Аверін й Е. І. Квірінг. Ситуація була настільки загрозливою, що перед розставанням міський голова В. І. Осипов сказав: «Если не удастся уйти из города, я предоставлю вам убежище», але вони встигли перетнути міст на автомобілі, поки німецькі війська займали вокзал [16, с. 86].

Згодом його направлено на рідну Смоленщину разом з Ігнатовим, А. Н. Нікіфоровим, де з 13 червня по листопад 1918 р. був головою Рославльського повітового виконкому Рад [19, с. 339]. Був обраний на V Всеросійський з'їзд Рад, який затвердив першу конституцію РРФСР. Йому прийшлося працювати у дуже складних умовах, бо більшість заможних селян повіту та частина залізничників перебували під впливом лівих есерів і підняла повстання. Долаючи їхній опір він проводив вилучення залишків хліба в рахунок держави, роботу по очищенню повітвиконкомів від тих, хто зловживав своїм службовим становищем. Така «активна» діяльність В. К. Аверіна звичайно була недовподоби деяким заможним селянам і вони вирішили розправитися з ним. Лише випадково він врятувався під час стрілянини.

В. К. Аверін очолив політвідділ групи військ Курського напрямку, утвореної 17 листопада 1918 р. З 28 листопада 1918 р. В. К. Аверін увійшов до складу сформованого Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Був призначений завідувачем відділу внутрішніх справ для загального керівництва роботою по організації радянської влади на місцях, якому підпорядковувалися всі революційні комітети та комітети бідноти. Разом з деякими членами цього уряду він брав участь в обговоренні і виробленні «Декрету і положення «Про введення в Українській Радянській армії особливих військових трибуналів», «Про назву Укра-

їнської республіки», «Про Всеукраїнську фронтову і місцеві надзвичайні комісії», «Про бюро друку при Тимчасовому робітничо-селянському уряду України» [18, с. 14]. Він поставив свій підпис під Маніфестом тимчасового робітничо-селянського уряду України (29 листопада), який оголосив про повалення влади гетьмана та відновлення влади рад України [18, с. 5].

29 січня 1919 р. у зв'язку з реорганізацією уряду В. К. Аверін і К. Е. Ворошилов були призначені наркомами внутрішніх справ. Проте на цій посаді йому довелося попрацювати зовсім недовго. З відновленням радянської влади у місті Катеринославі вже 10 лютого під його головуванням було проведено перевибори президії виконкому Катеринославської Ради [8, с. 94]. Звичайно головою ради було обрано В. К. Аверіна, який мав досвід такої роботи і користувався загальноновизнаним авторитетом серед робітників міста, що раніше іменували його «Наш Вася». 20 лютого 1919 р. на черговому засіданні виконкому за його пропозицією зі складу виконкому ради було виведено лівих есерів, які саботували заходи Радянської влади. Тоді ж, з перебуванням у місті групи військ Катеринославського напрямку на чолі з П. Ю. Дибенком, сприяв відкриттю двох червоноармійських клубів. Як голові міськради йому довелося стати на захист робітників, залізничників з приводу свавілля військової влади (самочинна реквізиція хліба, паропотягів, вугілля на заводах, приміщень), проявити твердість характеру, докласти зусиль для усунення конфліктів та налагодженню взаємовідносин з П. Ю. Дибенком після телеграми Х. Г. Раковського «не создавать трудности правительству и ликвидировать недоразумения» [22, арк. 134]. Він надіслав телеграму начальнику групи військ, у якій зазначив, що від голови виконкому отримав «несколько жалоб на произвольные действия ваших командиров. Распорядитесь чтобы ваш штаб не вмешивался в дела других ведомств, положите конец этому произволу, проявите корректность и уважение к местным органам власти» [1, арк. 10]. У березні В. К. Аверіна обрано делегатом III Всеукраїнського з'їзду Рад, і він разом з усіма схвалював першу конституцію УСРР, яка констатувала, що влада трудящих здійснюється через систему Рад.

У зв'язку з наступом григор'ївців на нього як члена РВС 2-ої Української Радянської армії разом з командувачем А. Є. Скач-

ком було покладено особисту відповідальність за оборону міста. 11 (24) червня 1919 р. голова Губвиконкому В. К. Аверін надіслав повітовим і волосним виконкомом телеграму у зв'язку з новою небезпекою – стрімким просуванням Добровольчої армії Денікіна і необхідністю провести мобілізаційні заходи до лав Червоної армії робітників та селян [10, арк. 263].

В. К. Аверіна було призначено головою Реввійськради Катеринославського укріпрайону. У цей час першочерговим і найважливішим завданням було проведення мобілізації робітників до лав Червоної Армії. Х. Г. Раковський, голова РНК УСРР, Є. М. Склянський, зам. голови РВР Республіки, вимагали від нього посилення роботи по мобілізації і звернулися до В. І. Леніна з проханням надіслати від свого імені телеграму до Катеринослава. 13 червня В. К. Аверіну надійшла від В. І. Леніна шифрована телеграма такого змісту: «Надо налечь изо всех сил на мобилизацию рабочих в Екатеринославе, вы недостаточно энергичны. Телеграфируйте срочно, какие меры приняли, сообщайте фактические результаты» [8, с. 152, 327]. 17 червня він надіслав відповідну телеграму з повідомленням про мобілізацію тільки 6000 робітників, про забезпечення обмундируванням і взуттям, про гостру нестачу зброї. Звичайно, про справжню причину млявого темпу мобілізації він не міг сповістити, бо ж вона була пов'язана з життєвим аспектом: одним потрібно було здати справи та провести звітність для розрахунку з установами, іншим – облаштувати домашні справи.

В. К. Аверін як голова РВР Укріпрайону зробив все від нього залежне, щоб отримати зброю, якої не вистачало: звернувся до А. С. Бубнова, уповноваженого Ради оборони УСРР, видав наказ до населення міста та околиць про здачу придатної та ушкодженої зброї з наданням гарантії недоторканості та винагороди за повідомлення місцезнаходження. Згідно наказу зброю можна було здати у всіх відділках міліції з 19 по 30 червня по відомості РВР Укріпрайону за винагороду (гвинтівки однозарядні без замка – 50 крб., інші – 250 крб., замки – 25 крб.), а кулемети (2500 крб.), ушкоджені (1500 крб.) – до Артилерійських складів [5, 8 черв.]. Вирішивши ці нагальні проблеми, він тепер з раннього ранку і допізна особисто керував завершенням окопних робіт біля ст. Ігрень. Це за його особистим дозволом уранці 27 червня 1919 р., коли стало чути денікінську артилерію, всі мобілізовані

на ці роботи були відпущені додому [12]. А поїзд з довгоочікуваною зброєю і патронами, через воєнні обставини так і не надійшов вчасно. Голова Надзвичайки В. А. Валявко потурбувався і за власним розсудом вивіз сім'ю В. К. Аверіна із міста. В одному з повідомлень білогвардійської розвідки до штабу Денікіна вказувалося, що в партизанських загонах, які діють на Новомосковщині і Павлоградщині за чутками перебувають «колишній голова Катеринославської Надзвичайки Валявко і голова Катеринославського виконкому, відомий Аверін». Однак стосовно В. К. Аверіна це були дійсно чутки, бо серед комскладу у списку партизанських загонів Лозово-Синельниківського напрямку значився тільки Валявко (с. Поливанівка, загін 1500 осіб) [8, с. 180, 181]. В. К. Аверін у цей час був призначений уповноваженим Ради Праці і оборони України та ЦК КП(б)У по боротьбі з денікінцями, знову головою Виконкому Рославльської повітової Ради (з 13 листопада 1919 р.).

6 січня 1920 р. Г. І. Петровський підписав мандат № 98 згідно з яким В. К. Аверін за постановою ЦК КП(б)У і Всеукревкому призначався членом Катеринославського Губревкому, а з 10 березня 1920 р. став його головою. Саме з першого дня його затвердження на цій посаді був створений при Губревкомі окремий радянський відділ суботників. Згодом, 25 квітня на засіданні губерньського з'їзду Рад В. К. Аверін доповідав про роботу земельного відділу Губраднаргоспу, який очолював (січень – лютий), про результати поїздки по селах губернії. На цьому з'їзді Губревком було ліквідовано і обрано постійну президію Губвиконкому. 10 червня на II пленарному засіданні у складі президії Губвиконкому (голова – Є. І. Квірінг, тов. голови – В. К. Аверін) вирішували питання заборони реквізиції продуктів різними установами, крім Опродкомгуба, недоцільності виділення м. Олександрівська (нині м. Запоріжжя) в губерньський центр, налагодження роботи міського транспорту, підприємств [8, с. 271]. На IV Всеукраїнському з'їзді Рад (травень 1920 р.) був обраний до складу ВУЦВК, членом якого був кожного наступного скликання до 1923 р. Згодом – член ЦВК СРСР.

2 липня 1920 р. у Катеринославський Губком КП(б)У з Харкова надійшла телеграма такого змісту: «Аверін призначається головою Губревкому Волині. Пропонуємо негайно виїхати в Житомир. Секретар ЦК КП(б)У Косіор» [25, с. 104]. Проте через

труднощі сполучення на залізничному транспорті він не зміг відразу виїхати, про що сповістив. За довгі роки напруженої праці на різних посадах без вихідних і перепочинку доля нарешті надала йому таку можливість. Затримка на два тижні дала йому змогу попрощатися з товарищами-брянцями, з робітничими кварталами Чечелівки, краєм, що став для нього рідним. Боротьба з бандитизмом, масовим самогоноварінням, покращення життя голодуючих учителів, створення на селі комітетів незаможних селян – таке далеко неповне коло проблем, якими прийшлося займатися голові Волинського Губревкому.

Із січня по червень 1921 р. – у період глибокої розрухи та переходу до мирного будівництва – В. К. Аверін займав посаду голови Харківського Губвиконкому. За його пропозицією 17 травня 1921 р. на одному з найкрупніших Харківських заводів Гель-Ферих-Саде (потім «Серп і Молот») було проведено виїзне пленарне засідання Губвиконкому з приводу налагодження продовольчого постачання, роботи міського транспорту, наведення порядку на базарах. В. К. Аверін уважно вислуховував кожний виступ, обдумуючи практичні заходи по покращенню ситуації у місті. А після звернення працівників Харківської надзвичайної комісії, для припинення систематичних розкрадань, вжив надзвичайних заходів щодо крадіїв народного добра. «Робітникам потрібен хліб, продукти, а не акти про нестачу. У Радянській країні не може бути місця злодіям, розкрадачам народного добра» – говорив він. На шпальтах газети «Пролетарій» – органу Харківського губвиконкому – з'явився наказ про віддання до суду осіб, замішаних у крадіжках (робітників складів, млинів, вагарів, вантажників, візників), завідувачів за нестачу, що перевищує 2 % від вантажу, і до розстрілу протягом 24 годин. Цей своєчасний наказ зробив свою справу і закріпив авторитет В. К. Аверіна серед мешканців міста.

У липні 1921 р. за рішенням ЦК КП(б)У і Радянського уряду В. К. Аверін змушений був виїхати в Одесу, отримавши нове призначення. На посаді голови Одеської міської ради і одночасно губернського виконкому був до березня 1923 р. Завдання допомоги голодуючим постало в центрі уваги губвиконкому. Особливо багато докладав зусиль, щоб забезпечити своєчасне розвантаження в Одеському порту вантажів з хлібом та іншими продуктами

ми, що надходили від 17 іноземних громадських організацій, серед яких найбільшими були А.Р.А., Нансена, Джонсон + Джонсон. У цей період очолив губернську комісію по чистці партії і був на багатьох підприємствах та установах, де вона проходила. Він як ніхто розумів, що у кожному випадку помилки бути не може, потрібно розпізнати серед відданих кадрів старої інтелігенції тих, які примазалися до партії, присвоїли собі «звання члена КП(б)У» і так провести чистку, щоб не було заяв від ображених за неправильне виключення з партії [14, 19 верес.].

Де б В. К. Аверін не працював, яку б посаду не займав залишався простим і доступним для людей праці. І як би він не був зайнятий, але відмовити тим, хто до нього звертався за допомогою, звичайно не міг. У червні та жовтні 1922 р., на прохання, виїздив до Тирасполю проводити розширений пленум політвиконкому з приводу боротьби з бандитизмом.

У березні 1923 р. В. К. Аверіна відкликано з України й згідно рішення ЦВК СРСР призначено головою правління Московсько-Казанської залізниці. У жовтні 1923 р. увійшов до «опозиції 46-ти» радянських партійних робітників, старих членів РКП(б), які підписали звернення до Політбюро ЦК РКП(б), так звану «Заяву 46-ти». Під час дискусії 1920-х рр. з розгортанням внутрішньопартійної боротьби вони (як і Л. Троцький) різко засуджували партійну диктатуру, бюрократизацію апарату, придушення будь-якого інакомислення для збереження єдності партії, пріоритет партійного керівництва у рішенні господарських питань. З 1924 р. розпочалася боротьба з троцькістами, так тоді були названі прихильники лівої опозиції всередині компартії. Цей факт з біографії В. К. Аверіна став у нагоді в 1937 р. щоб його заарештувати за участь у троцькістській опозиції.

Із квітня 1924 р. В. К. Аверін займав посаду начальника Центрального Управління водного транспорту, а з 1925 р. по 1926 р. – голови правління Авіатресту й за сумісництвом начальника Управління НКШС. Потім, з березня 1927 р., заступника голови правління Північних залізниць, з 20 липня 1928 р. – голови правління Жовтневої залізниці [11].

У березні 1930 р. В. К. Аверін навчався на Вищих академічних курсах Народного Комісаріату шляхів сполучення (НКШС), з відривом від своєї основної роботи. Із січня 1931 р. – директор

Північної залізниці і член колегії НКШС СРСР. Відповідальні керівні посади, неймовірна працездатність, багаторічна праця без перепочинку, невміння відпочивати дали про себе знати. Він не міг примиритися з бездіяльністю, коли захворів ще у січні 1920 р. Тільки завдяки уболюванню Є. Й. Квірінга, який звернувся до населення Катеринослава з проханням не турбувати, В. К. Аверін швидко одужав. У жовтні 1931 р. лікарі Центральної залізничної лікарні ім. Семашко констатували у нього різке загострення гіпертонії [11]. Але відпочити та пролікуватися в Гаграх, як радили лікарі, відмовився, бо не міг відірватися від звичного робочого процесу і продовжував працювати в 1933 р. начальником НКШС. З 15 листопада був зарахований студентом факультету особливою призначення при МЕ МПТ ім. Дзержинського.

Згідно рішення ЦК ВКП(б) В. К. Аверіна призначили начальником Ленського державного річкового пароплавства (м. Якутськ). Сюди він приїхав із старшим сином Анатолієм. Василь Кузьмич Аверін був душевною, щирою, товариською вдачі людиною. Усі, хто працював з ним з серпня 1935 р. по серпень 1937 р. або добре знав його, зберегли про нього теплі сердечні спогади. Колишній начальник лісоконтори пароплавства Н. Н. Извольський у своїх спогадах писав: «В. К. Аверін умів довіряти людям, сміливо висував на відповідальну роботу молодих спеціалістів, ініціативних комуністів, дбайливо зберігав досвідчені кадри старих спеціалістів-практиків... У житті він не любив комфорту, задовольнявся простою їжею, одягався скромно, просто, завжди був уважним до думок інших товаришів. Назавжди я збережу найкращі спогади про цю справжню людину кришталево чистої душі, ідейного комуніста старої ленінської гвардії» [11].

22 грудня 1936 р. В. К. Аверін виїхав з Якутська до Москви зі звітом і планом роботи пароплавства на 1937 р. Це було його останнє побачення з сім'єю. Повернувшись, відразу ж приступив до роботи, а у вересні 1937 р. без будь-яких пояснень був знятий з посади. Тоді В. К. Аверін вирішив поїхати до Москви, але за 80 км від Якутська його арештували співробітники УДБ НКВС. З жовтня 1937 р. Якутським обкомом виключено з лав партії. 2 грудня, перебуваючи в Якутській в'язниці, як стверджував Н. Н. Извольський (три рази викликали у справі Аверіна), «він твердо вірив що їхній арешт це непорозуміння, і незабаром все

проясниться і що це лихоліття мине, а ті, які переживуть, розкажуть якими методами велося слідство...» [11].

4 березня 1938 р. Верховним судом ЯАСРР В. К. Аверіна звинувачено у здійсненні злочинів, передбачених ст. 52-2, 58-11 УК РСФРР й засуджено до тюремного ув'язнення на 25 років. У рік 50-річчя Жовтневої революції сім'ї вдалося отримати фото їхньої рідної людини з його справи 1937–1938 рр., на якому була зовсім інша людина... Виснажена із скорботними очима. І це фото, як стверджувала старша донька Марія Василівна, не можливо надати ні в одній із книг. Їй у 1940 р. вдалося на свій запит отримати повідомлення від начальника табору, що її батько з 11 грудня 1938 року перебував у таборі 1-го Мончегорського відділення комбіната «Североникель» НКВС СРСР і направлений 25.09.1939 р. до міста Якутська на перегляд справи згідно визначенню Верховного суда РСФРР [11]. Однак їй, звичайно, не сповістили його рішення про заміну 25-річного вироку на 7 років, і про подальшу його долю рідні не знали. А 9 вересня 1941 р. В. К. Аверін за постановою особливої наради НКВС СРСР засуджений до 8-ми років виправно-трудових таборів за приналежність до троцькістської організації. Вирок відбував у поселенні Еге-Хоя в Якутії.

В. К. Аверіна звільнено з табору по закінченню строку покарання. А 22 жовтня 1945 р. він надіслав на стару адресу своїй сім'ї першого і останнього листа з повідомленням, що він працює слюсарем у котельні бані № 1 м. Якутська [11]. На жаль він так і не дізнався, що всі вони були живі й здорові, незважаючи на тяжкі випробування, які їм довелося пережити як сім'ї ворога народу. За яких обставин обірвалося його життя важко сказати. У довідці № 851 про його смерть 22 грудня 1945 р. відсутня інформація про причину смерті та місце поховання [11]. Так закінчилось життя людини, девізом якої було: «Особистому – лічені години, все життя – пролетаріату, революції». Ймовірно тому глибоко в душі була образа, яка інколи відчувалася у нього, але він її не висловлював, бо був витриманою тактовною людиною, як писав один з репресованих у листі до родичів В. К. Аверіна.

Верховним судом ЯАСРР, згідно наказу Президії Верховної Ради СРСР, справу було переглянуто і скасовано звинувачення за відсутністю складу злочину. В. К. Аверіна реабілітова-

но 29.11.1955 р. На щастя всі члени його сім'ї дочекалися повернення з небуття через 18 років чесного імені близької їм людини, у невинність якої вірили весь час.

У 1960-х рр. ХХ ст. на колишньому будинку № 44 по вул. Четвертій Кайдацькій (перейменована у вулицю Аверіна), де В. К. Аверін проживав, була меморіальна дошка з надписом: «Тут жив В. К. Аверін в 1917 р.» Минули роки, змінився світогляд людей нового покоління, і тепер його ім'я стало надбанням історії радянської доби. Але покоління ХХІ ст. **повинно пам'ятати визначних людей**, які все життя без останку віддали боротьбі за владу Рад, самовіддано працювали в органах місцевого самоврядування, на багатьох керівних посадах радянської держави.

У статті вперше вводяться у науковий обіг архівні документи, які вдалося виявити в Центральних державних архівах м. Києва. Вони висвітлюють відносини голови міськвиконкому з військовою владою (П. Ю. Дибенко) в березні 1919 р., участь в «опозиції 46-ти», застосування репресивних заходів з 1937 р. Приводяться скупі дані про його особисте життя, показано проявлення рис його характеру за різних обставин. Однак вивчення його життя і діяльності триває.

Бібліографічні посилання

1. *Аверин В. К.* Из истории страхового движения в Екатеринославе / В. К. Аверин // Революцией призванные: воспоминания екатеринославских рабочих. 1893–1917/ під ред. В. Я. Борщевського. – Д., 1978.
2. Борці за Жовтень на Катеринославщині : зб. коротких біографій. – Д., 1957.
3. Борці за Жовтень розповідають: спогади учасників боротьби за владу рад на Катеринославщині / під ред. С. П. Хвостенко. – Д., 1957.
4. Борьба за Советы на Екатеринославщине : сб. воспоминаний и статей. – Д., 1927.
5. Бюллетень РВС Екатеринославского Укрепрайона. – 1919. – № 18.
6. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довідник. – К., 1987.
7. *Горб А.* Червона гвардія м. Катеринослава у боротьбі за владу Рад / А. Горб. – Д., 1933.
8. Гражданская война на Екатеринославщине : док. и материалы – Д., 1968.
9. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 24, оп. 1, спр. 308. – Далі : ДАДО.
10. ДАДО. – Ф. 2690, оп. 1, спр. 1.

11. Дніпропетровський історичний музей – Ф. 15, оп. 1, спр. 108. – Далі : ДІМ.
 12. ДІМ. – КП – 22188. – Арх. 7128.
 13. Известия Екатеринославского Губернского исполнительного комитета совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1919.
 14. Известия Одесского Губкома КП(б)У, Губисполкома. – 1921.
 15. Октябрь в Екатеринославе: сб. док. и материалов. – Д., 1957.
 16. Пятая годовщина Октябрьской революции 1917–1922. – Екатеринослав, 1922.
 17. Приднепровский край (Екатеринослав). – 1918.
 18. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 1, 2, 6.
 19. Установление и упрочение Советской власти в Смоленской губернии : сб. док. и материалов. – Смоленск, 1957.
 20. Центральний державний архів громадських об'єднань. – Ф. 17, оп. 1, спр. 82.
 21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. Р-2, оп. 1, спр. 2. – Далі : ЦДАВОВ України.
 22. ЦДАВОВ України. – Ф. Р-2, оп. 1, спр. 68.
 23. *Шатров М.* Страницы каменной книги: 60 памятных мест Днепропетровска / М. Шатров. – Д., 1968.
 24. *Шатров М.* Город на трех холмах / М. Шатров. – Д., 1969.
 25. *Шевченко Г. И.* Аверин В. К. / Г. И. Шевченко. – Д., 1970.
- Надійшла до редколегії 1.12.09*

УДК 334(092)

М. П. Чабан

журналіст, краєзнавець

М. М. СТАСЮК – ВІДОМИЙ ПОЛІТИЧНИЙ І КООПЕРАТИВНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНИ

Висвітлено життя і діяльність М. М. Стасюка – відомого політичного і кооперативного діяча України, який активно виявив себе в селянському і кооперативному русі на Катеринославщині в 1905–1916 рр.

Ключові слова: М. М. Стасюк, Селянська спілка, кооперативний рух, Центральна Рада, Генеральний секретаріат.

Освещена жизнь и деятельность Н. М. Стасюка – известного политического и кооперативного деятеля Украины, активно проявившего

себя в крестьянском и кооперативном движении на Екатеринославщине в 1905–1916 гг.

Ключевые слова: Н. М. Стасюк, Крестьянский союз, кооперативное движение, Центральная Рада, Генеральный секретариат.

The article reflected the life and activity of M. M. Stasiuk – a well-known political and co-operative figure of Ukraine, who actively proved himself in the country and cooperative movement on Ekaterinoslavshchina in 1905–1916.

Key words: M. M. Stasiuk, the Country Union, co-operative movement, the Central Rada, General Secretariat.

До постаті Миколи Михайловича Стасюка зверталися київські дослідники В. Верстюк і Т. Осташко у своєму біографічному словнику «Діячі Української Центральної Ради» (Київ, 1998). На жаль, видані у діаспорі і останніми роками в Україні довідники біля прізвища М. М. Стасюка зазначають, що роки його життя невідомі. Не відповідають дійсності й окремі факти його біографії – зокрема, хибно подається рік радянського арешту (1933 р. замість 1930 р.) тощо. Мета статті – розкрити основні віхи життя і діяльності М. М. Стасюка та встановити роки його життя. Автором залучено практично не використовувані архівні матеріали з дніпропетровських, київських та Санкт-Петербурзьких архівів.

Відомий свого часу політичний і кооперативний діяч М. М. Стасюк знаний як економіст, член Центральної і Малої Рад, генеральний секретар харчових справ. Він був одним із засновників Української Центральної ради, товаришем (заступником) голови Селянської спілки, літератором, цікавим публіцистом і редактором.

Кілька років тому на свій запит у Центральний державний історичний архів Санкт-Петербурга, де зберігається особиста справа Стасюка-студента, ми дістали докладну відповідь, яка дозволяє заповнити основні білі плями в його біографії до революції 1917 р. В архівному фонді Петербурзького гірничого інституту Микола Стасюк фігурує як Стасюков Микола Михайлович (часом його прізвище пишеться і як Стасюк). Народився він 4 травня 1885 року в Катеринославі (нині Дніпропетровськ). Його батько дворянин Михайло Стефанович Стасюков був ветеринарним лікарем. Маму звали Катерина Наумівна Конопля. Обидва – православні. Хлопчик був охрещений 23 травня 1885 р. у Свято-Троїцькій церкві м. Катеринослава. До речі, повідомлена з петер-

бурзького архіву дата народження М. М. Стасюка підтвердилася й матеріалами держархіву Дніпропетровської області, де збереглися метричні книги за 1885 р. [2] Про батьків відомо небагато. Мати була однією з перших жінок-земських лікарів на Катеринослащині. Батько мав невелику цегельню і випускав у Катеринославі цеглу з ініціалами М. С. Дядько працював у контролі Катерининської залізниці разом з Андріаном Кашенком.

М. М. Стасюк (як Стасюков) 24 серпня 1894 р. вступив до Катеринославського реального училища. А 5 червня 1901 р. закінчив повний курс наук на основному відділенні цього училища. З 18 серпня 1901 р. по 5 червня 1902 р. навчався в додатковому класі того ж училища, про що дістав свідоцтво від 5 червня того ж року. До речі, **за двадцять років перед тим випускником того ж навчального закладу був його батько – Михайло Стасюков.** Як свідчить історичний нарис реального училища, батько закінчив його на основному відділенні **в 1882 р., а наступного, 1883 р. закінчив сьомий, додатковий клас з хіміко-технологічного відділення.**

У Петербурзі М. М. Стасюк став членом української студентської громади. Він входив до складу інформаційного бюро і головної студентської ради українських організацій. За спогадами Олександра Лотоцького, М. М. Стасюк «дуже інтенсивно жив науковими інтересами, пильно працював над питаннями економічного стану України, написав і надрукував досить поважну на свій час брошуру про автономію України». М. М. Стасюк належав спочатку до РУП, а потім був активним діячем УПСР. Під час революції 1905–1907 рр. він організував на рідній Січеславщині селянські спілки, **про що лишив цікаві спогади, опубліковані через двадцять років по тому** [6, с. 285–291].

Для історії виникнення і розповсюдження перших українських видань на Східній Україні особливий інтерес становлять листи студента М. Стасюка до Бориса Грінченка, оригінали яких зберігаються у фонді Бориса Грінченка в Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. Ось що писав він Б. Грінченкові 1 листопада 1905 р.: «Позаяк має швидко видаватися «Громадське слово» (газета вийшла 31 грудня 190 р. під назвою «Громадська думка» – М. Ч.), то я звертаюсь до Вас з пропозицією заснувати у Катеринославі контору вашої часописі **по прийомці п(е)редплати і оголошень.** Це міг б(и) на себе взяти я, Сергій

Онуфрієвич (Липківський, голова «Просвіти» у Катеринославі – М. Ч.) та певно дехто ще з тутешніх громадян. А справа ця була б дуже корисна. Побалакайте з своїми і про згоду сповістіть як мога швидче, а також хочь приблизно о ціні і та інше.

Коли буде заснована контора, то можна буде прямо затягати людей на п(е)редплату. Прошу мене залічити в Ваші предплатчики, як тільки буде відомо про умовини п(е)редплати, зараз вишлю гроші.

Як тепер з друком українських книжок тощо? Чи пускають з Галичини?..»

У наступному листі 14 листопада 1905 р. М. М. Стасюк сповіщає Б. Грінченка про вихід у Лубнах першого українського часопису «Хлібороб» і у зв'язку з цим цікавиться, коли вийде в Росії пресовий закон (нові правила про друк), пише про «величезну потребу часописі своїй».

Листом від 6 березня 1906 р. Стасюк сповіщає Грінченка про свій арешт і про те, що його висилають на три роки до Тобольської губернії. І тут же пропонує свої послуги: «Коли хочете, то можна Вам вислати 300–400 переважно селянських адрес з усієї губ(ернії) задля розсилки пробних чисел «Гр(омадської) Дум(ки)». Як приїду до Тобольської губ(ернії), зараз надішлю Вам кілька статей і свою адресу, на котру й буду прохати висилати «Гр(омадську) Дум(ку)» і «Нов(у) Гр(омаду)».(...) Настрій у нас на селах чудовий, було організовано три повіти. Я, може, встигну надіслати Вам до виїзд(у) статтю, або допись про селян(ський) рух у нас. Певно, придасться. Настрій у мене чудовий, українство у нас у Катеринославіні усяди прокидається, селяне дуже інтересуються українськими часописами і книжками. Треба як мога більш книжок, бодай перекладів. Мова «Гр(омадської) Дум(ки)» нічого, «Рід(ного) краю» теж, а «Хлібороба» погано розуміється.

Ну, стискаю Вашу руку. До побачення у Вільній Україні.

Ваш Микола».

І продовження цієї теми – у червневому листі за той же 1906 р. Миколи Стасюка до Бориса Грінченка. Адресуючи йому листа на адресу редакції «Громадської думки» в Києві, він пише: «Зо мною умісті сиділо кілька українців, їх вислали до Тобольської губ(ернії). Тепер один звернувся до мене, щоб я попрохав висила-

ти їм «Гр(омадську) Думку». Умісті з їм кілька десятків наш(их) селян. Маю надію, що Ви мені не відмовите в проханні висилати один номер «Гр(омадської) Думки по адресі: г. Туринск Тобольской губ(ернии). К. Я. Ковалю до востребования.

З ушанован(ням) Микола Стасюк.

«Гр(омадську) Думку» читають селяне, але недовольні обороною поміщених інтересів. Див(ись) фейлетон Чикаленка. «Рідний край» через те вони вважають радикальнішим.

Перед нами листи людини, яка всім серцем переймалася поширенням першої української газети на східних теренах України. М. М. Стасюкові, як організаторові «селянських спілок» на Катеринославщині, загрожувало трирічне заслання до Тобольської губернії. Проте йому, як, напевне, і його друзів Маркові Нечипоренкові, вдалося уникнути цього заслання (причини нам невідомі), хоч він разом з Василем Строменком не уник згодом в'язниці на Харківщині. У подальшому М. М. Стасюк перебував під наглядом поліції.

У лютому 1908 р. в Катеринославі таки відбувся суд над учасниками і керівниками селянських організацій **та заворушень**. Справа про Селянську спілку на Катеринославщині привернула увагу всієї тогочасної преси. Інформації про справу з'явилися, зокрема, в першій українській газеті «Рада», часописі «Рідний край» тощо. М. М. Стасюк був засуджений на вісім місяців ув'язнення і відбував строк в Ізюмській в'язниці.

Тим часом 1907 р. «Видавництво «Рух» випустило перший свій номер, брошуру М. Стасюка «Автономія і розвиток продуктивних сил на Україні». «Брошуру ту конфісковано», – повідомляв 14 студня (грудня) 1907 р. часопис «Рідний край». Цікаво, що в дні арешту самого автора зазнала арешту і його книжка: «Арешт книжки. Часопис «Речь» повідомляє, що петербурзька судова палата затвердила арешт, наложений на книжку Стасюка «Автономія і розвиток продукційних сил на Україні» [7; 14].

Коли 30 квітня 1910 р. в катеринославській газеті «Южная заря» з'явилася замітка «Українська громада Петербурзького інституту», то до цього, безперечно, був причетний М. М. Стасюк, як писар цієї громади. Можливо, замітка належала саме йому. Він був добре знайомий з Дмитром Яворницьким. Збереглися два його листи до історика, писані під час арешту, в одному з яких він кло-

почеться про свого колегу по партії Ісаака Мазепу, а в іншому – про майбутнього члена Центральної ради Феодосія Паляничку.

М. М. Стасюк дописував у катеринославський просвітянський часопис «Дніпрові хвилі», що видавався у 1910–1913 рр. Вже в першому номері за 1910 р. з'явився його допис «Як представлено Україну на виставці в Катеринославі». Влітку – восени того року у Катеринославі проходила обласна промислова сільськогосподарська і кустарна виставка, де М. М. Стасюк разом з іншими просвітянами завідував продажем українських книжок.

10 травня 1910 р. М. М. Стасюк промовляє від петербурзького студентства на похороні Бориса Грінченка в Києві. Як кооператор видає наукові розвідки – згадувану «Автономія і розвиток продуктивних сил на Україні» (1907), а також «Економічні відносини України із Великоросією і Польщею» (1911), «Еміграція та її значення в економічному житті України» (1912). Їхня тематика становить неабиякий інтерес і сьогодні, через сто років після першої публікації.

Як свідчать нововиявлені матеріали з петербурзького архіву, 3 жовтня 1910 р. в Олександрівській церкві Катеринослава М. М. Стасюк вінчався з Марією Іванівною Шевченко (1892–1937), слухачкою Київського комерційного інституту. У них народилося трійко дітей – дочка Регіна, син Марко і дочка Галина. Дружина М. М. Стасюка також пов'язала свою долю з журналістикою – на початку 1920-х рр. вона працювала у катеринославському «Губвидаті», до 1935 р. – у дніпропетровській обласній газеті «Зоря», поки її не «вичистили» звідти, а потім у маленькому аполітичному журнальчику «Театр і глядач» – останньому притулку для жінки, якій випала невесела доля бути дружиною українського політика.

Належачи до кооперативної школи відомого українського кооператора Христофора Барановського (1874–1941), М. М. Стасюк кілька передреволюційних років працював під його керівництвом як інструктор кредитової кооперації на Київщині.

У 1912 р. він бере активну участь у петербурзькому, а потім в одеському кооперативному з'їздах. Напевне, без його участі не обійшовся і з'їзд кооператорів на Дніпрових порогах, який нелегально відбувся в 1916 р. і про який пише у своїх спогадах Микола Ковалевський. Тим часом ще у 1912 р. М. М. Стасюк ви-

ступив з пропозицією видавати свій кооперативний часопис рідною мовою (його мрія здійсниться лише після революції, а в 1920-х рр. у Харкові йому доведеться редагувати кооперативний часопис «Сільський господар»). А тоді, в 1912 р., його пропозиція була визнана своєчасною і мала суспільний резонанс: «У "Раді" один наш кооператор (д. Стасюк) описував свої враження з недавнього петербурзького кооперативного з'їзду і закінчив свої листи дуже цікавою звісткою. Він каже, що з розмови з людьми «з місць» виніс такий висновок, що нам, українським кооператорам, найпекучіша потреба тепер – у власному краєвому журналі кооперативного характеру. Автор листа довше спинився на цій думці і спробував її обміркувати. (...) Захопились новою думкою чимало кооператорів-інтелігентів, котрі позивали вже щиро одгукуватися на кожную новину в нашому гуртовому житті» [4].

З 30 травня по 3 червня 1912 р. в Одесі відбувався з'їзд представників кредитових та позичково-ощадних товариств з Херсонщини, Бесарабії, Київщини, Поділля й Таврії. На з'їзді було понад 350 делегатів! Серед них і М. М. Стасюк. Як активний кооператор, він описував свої враження у статті «З Одеського кооперативного з'їзду», яка побачила світ у Катеринославському часописі «Дніпрові хвилі» [3, с. 173–174].

Ситуація, про яку писав М. М. Стасюк, повторилася на українському хлібному ринку через 90 років. Ось поглянемо: «Кожному відомо, що наш селянин за той хліб, що продає восени, – писав М. М. Стасюк, – не бере справжньої ціни. Одне те, що між селянами і тим, хто купує хліб, безліч усяких крамарів та агентів, кожний норовить «на селянському хлібі собі копійчину заробить – і мусить селянин своїм горбом їх усіх годувать».

Хіба не сучасно звучить написане в 1912-му?.. Читаємо далі: «Друге – як уродить хліб, то мусить селянин чим-швидче на базар його везти, бо зборщик заздалегідь нагадає податі платити. Восени ціна ж на хліб звісно яка – продаси восени 3 пуди, а о весні за ці гроші і 2-х не купиш. Отут-то велику користь роблять нашому селянинові кредитові товариства: вони дають під селянський хліб позичку грішми – тими грішми селянин податі посплачує, борги покриє – латки полатає; а як ціна підскочить зімою, то весною продає селянин заставляний хліб і бере за нього копійок на 20, а то й більш, ніж була ціна восени».

Чимало товариств вже почали самі селянським хлібом торгувати і до великих купців в порти приставляти, від цього мали вони непоганий зиск. Всі ті гроші, що йшли б до кишені агентам, вертаються до рук селянина; до того ж великий покупець, знаючи, що товариство не буде засмічувати хліба, як це роблять агенти, – платить товариству кращу ціну» [3, с. 174].

Часопис «Дніпрові хвилі» видавався катеринославською «Просвітою» передусім для селян, тому стаття М. М. Стасюка була адресована насамперед їм і показувала селянам переваги об'єднання в кооперативні товариства.

Типовий вічний студент М. М. Стасюк лише перед революцією, нарешті, здобуде вищу освіту.

1917 р. наша національна революція покликала М. М. Стасюка до своїх лав. Йому судилось бути одним із засновників Української Центральної Ради. На засіданні Ради 15 березня 1917 р. його затвердили промовцем на мітингах під час української національної конференції 19 березня 1917 р. Виступаючи на одному з мітингів, М. М. Стасюк звернувся до українців із закликом «стерти в пам'яті і з п'єдесталу монумента Хмельницькому слова «волимо під царя московського».

У квітні 1917 р. в Києві відбувся з'їзд діячів українського села, на якому було створено Українську селянську спілку з метою здійснення аграрної реформи і реалізації національно-територіальної автономії. М. М. Стасюка обрали головою Тимчасового комітету спілки і делегували на Всеукраїнський національний конгрес, що розпочався одразу ж після з'їзду діячів українського села.

8 квітня 1917 р. на Перших Загальних зборах Української Центральної Ради М. М. Стасюка обрано до її виконавчого органу – Комітету. Крім того, він очолював агітаційну комісію УЦР, працював в організаційній комісії для розроблення проекту статуту автономії України. На Других Загальних зборах 23 квітня 1917 р. затверджено запропонований ним проект організації губернських, повітових і волосних українських Рад. У Києві обіймав також впливові посади у виконавчому губернському комітеті, громадських організаціях, очолював Київську губернську раду селянських депутатів.

На І Всеросійському селянському з'їзді, як свідчить довідник діячів Української Центральної Ради, виданий у Києві 1998 р.,

М. М. Стасюк увійшов до складу ЦК Селянської спілки і був обраний товаришем голови [1].

Зі створенням генерального Секретаріату (уряду) України 15 червня 1917 р. кандидатуру М. М. Стасюка затверджено на посаді генерального секретаря (міністра) харчових справ, яку він обіймав в уряді Винниченка до серпня. За дорученням Малої Ради у серпні 1917 р. увійшов до комісії з розроблення плану заходів для негайного подолання продовольчої кризи.

Відомий і такий історичний факт: саме М. М. Стасюк з його темпераментом 17 грудня 1917 р. перешкодив В. Затонському відкрити з'їзд Рад у Купецькому зібранні в Києві.

Після того, як в Україні у 1918 р. стався гетьманський переворот, М. М. Стасюк повернувся до кооперативної діяльності. Під його керівництвом у Києві організовано «Книгоспілку» – видавництво, яке публікувало літературні твори, наукову літературу і шкільні підручники. За часів Директорії УНР працював начальником постачання Армії УНР у Кам'янці-Подільському. Емігрував, але невдовзі повернувся в Україну, де лишилася родина. Він став працювати у Всеукраїнській Академії Наук як співробітник із окремих доручень. Редагував кооперативні видання у Харкові, працював у Всеукраїнській спілці сільськогосподарських кооперацій «Сільський господар». Саме цей часопис процитував Іван Огієнко у праці «Історія української літературної мови» :

«...ще року 1922-го Микола Стасюк в журналі «Сільський господар» за серпень показав, що ССРСР забирає в України на 40 % більше, ніж дає їй.» [5, с. 259]

Події визвольних змагань в Україні 1917–1920 рр., безпосередня участь у них М. М. Стасюка представлена в його мемуарах «На межі божевілля», над якими автор працював у 1941–1942 рр. у Маріуполі. Справа в тому, що 1930 р. він постав перед судом у справі так званого «Українського національного центру». Перед арештом працював у відділі інкубації «Коопптаху». Радянська влада після «великого перелому» (1929) загнала український народ у черги за продовольством і, щоб знайти винних, оголосила шкідниками стару українську інтелігенцію з числа кооператорів. Серед них був і 45-річний М. М. Стасюк. Свою «десятирічку», як сумно жартував Остап Вишня, себто десятирічний термін ув'язнення, наш краєнин відбував на лісоповалі в Карелії, у Мід-

ногірській колонії посиленого режиму, на будівництві та комбінаті Біломорсько-Балтійського каналу.

А тим часом дружину Стасюка Марію Іванівну у вересні 1937 р. також заарештовано. Постановою «трійки» матір трьох дітей засуджено до розстрілу за сфабрикованою «справою». Її називали дружиною петлюрівського міністра. А вона з гідністю відповідала, що Петлюра і Стасюк були міністрами в одному уряді. І уряд цей був уенерівський, а не петлюрівський, та кого тоді хвилювали ці деталі?

Вирок над М. І. Стасюк виконано 19 листопада 1937 р. у Дніпропетровську. В особистому фонді письменника Трохима Романченка в архіві Інституту літератури в Києві тримав в руках і читав Маріїні листи до Т. Романченка. Яка це була розумниця, який інтелект і життєрадісність бризкали з кожного листа! Які слова підтримки знаходила вона для свого приятеля по Губвідату Т. Романченка, котрий згасав від сухот... Вона переживе його лише на сім років.

Відбувши десять років таборів, колишній міністр УНР М. М. Стасюк вийшов на «волю». Можемо уявити розпач, коли він дізнався, що дружини вже немає серед живих. Йому заборонили жити в столиці і у великих містах і у 1940 р. дозволили поселитися під пильним наглядом «органів» у провінційному Маріуполі, що на Донеччині. І «роботу» знайшли відповідну – нічним сторожем у міському паркові культури і відпочинку.

У жовтні 1941 р. Маріуполь окупували німецькі війська. Під час реєстрації на біржі праці, коли виявилася неординарна біографія экс-міністра, М. М. Стасюку запропоновано посаду редактора україномовної міської «Маріупольської газети» (згодом вона стала іменуватись «Маріупільською газетою»). Він дав згоду і вже 10 листопада 1941 р. підписує «Маріупольську газету» як відповідальний редактор.

Розпочався останній, надзвичайно складний і ризикований період біографії М. М. Стасюка. Він не збирався служити окупантам, як не служив до цього більшовикам. Його помисли і дії належали Україні.

Невдовзі після окупації Маріуполя у місті почало формуватися антигітлерівське оунівське підпілля. Його організаторами були Микола Михайлович Стасюк, Андрій Васильович Аврамен-

ко, Яків Іванович Жежура. Маріупольська група була філією глибоко законспірованого руху опору, що його організувала похідна група ОУН, якою керував Євген Стахів. Центр цієї організації, що охоплювала всю територію Донеччини, знаходився у Горлівці. Маріупольське самостійницьке підпілля було чи не найбільшим на Донбасі, воно нараховувало близько 300 осіб. «Маріупольська група, – пригадував Стахів, – була найсильнішою. У Маріуполі (важко було у це повірити!) уцілів після більшовицького терору колишній член Центральної Ради, навіть міністр її Микола Стасюк».

Згадує про М. М. Стасюка і Роберт Конквест у книзі «Великий терор». «Микола Стасюк.., колишній міністр антикомуністичного уряду Української Ради в 1918 році, залишився цілим у Маріуполі. До приходу німців під час другої світової війни він працював у міському саду».

Як розповідають старожили, в окупованому Маріуполі час від часу розповсюджувались листівки, які закінчувались закликом: «Вступайте в наші загони для боротьби з німцями! Смерть Гітлеру! Смерть Сталіну!» Своєрідним прикриттям, легальним «дахом» підпільної роботи служили «Маріупольська газета» (редактор М. М. Стасюк), міська друкарня (директор Я. І. Жежура), український драматичний театр ім. Т. Шевченка (директор і головний режисер Авраменко-Ірій), міська організація «Просвіта» (керівник Авраменко-Ірій).

Керована М. М. Стасюком «Маріупольська газета», хоч і в умовах жорстокої гітлерівської цензури, послідовно проводила самостійницьку лінію, з номера в номер публікувала матеріали з історії, літератури і культури України. Історичні події висвітлювалися з позицій теорії М. Грушевського. У своїй першій розлогій публікації «Професор Михайло Грушевський» М. М. Стасюк детально виклав суть теорії вченого, окреслив значення його наукової спадщини.

У грудні 1941 р. в статті «Від слів до діла» М. М. Стасюк писав: «Прийшло німецьке військо – впала ненависна влада більшовиків. Для маріупольців відкрилася широка можливість самим, з своєї волі будувати своє життя: багатіти й піднімати добробут народних мас, українську культуру». Однак, пише він, рожеві надії за 50 днів відлетіли. Маріупольці живуть чорними думками: де взя-

ти харчі, чим нагодувати малих дітей, де знайти роботу дорослим, коли можна буде відправити до школи підлітків. «Над Маріуполем чорною хмарию нависла загроза голоду, хоч на селі доволі харчів для себе й міста». Уся справа в тім, вважає М. М. Стасюк, що більшовицька влада задавила приватну й громадську ініціативу, привчила всього чекати зверху, від влади. Ось і зараз маріупольці виявляють інертність. Безпорадно склавши руки, більшість з них дожидає, щоб хтось їх нагодував, відремонтував зруйновані школи для їхніх дітей. **Тим часом, на думку Стасюка, слід налагодити роботу підприємств і організувати нові, особливо дрібні підприємства...**

У червні 1942 р. «Маріупольська газета» повідомила про те, що німецька комендатура дала згоду на організацію міського українського товариства «Просвіта». 16 серпня 1942 р. та ж газета повідомила про те, що 21 серпня у приміщенні «Просвіти» відбудуться об'єднані збори мовно-літературної та історико-етнографічної секції: «Письменник М. М. Стасюк прочитає уривки з мемуарів «На межі божевілля», після чого відбудуться обговорення твору. Окремі глави мемуарів друкуються в нашій газеті, починаючи з № 105».

Тоді ж «Маріупольська газета» сповістила: «Маріупольська друкарня імені Івана Франка випускає мемуари «На межі божевілля. В катівнях НКВС» Миколи Стасюка». На жаль, мемуари М. М. Стасюка так і не дійшли до читача. Відомі лише п'ятнадцять уривків, які були оприлюднені «Маріупольською газетою» з серпня по жовтень 1942 р.

Назва твору М. М. Стасюка «На межі божевілля» досить емка і виразна. У праці Віктора Петрова «Українська інтелігенція – жертва большевицького терору», вперше надрукованій 1956 р., йдеться про те ж саме: «Колись французький письменник Октав Мірбо написав книгу «Сад катувань». Він описав у цій книзі химерні способи катувати, застосовувані китайцями. Але він проминув чи, власне, не передбачив ще одного, можливо, найхимернішого: **методу розчленовування свідомости, спосіб катувати людину безглуздя пред'явлюваних їй обвинувачень.** Чисто клінічну методу, використовувану невропатологами до лікування психічних порушень, застосовано до патологічного розкладу нормальної психіки». Книга М. М. Стасюка, яка ді-

йшла до нас у далеко неповному обсязі, наочно показує, як це робилося.

Значну увагу приділяв Стасюк-редактор і міському драматичному театрові ім. Тараса Шевченка, який очолив Авраменко-Ірій, колишній актор театру Леся Курбаса «Березіль», вихованець його режисерської лабораторії. Як і Стасюк, Авраменко в 1930-х рр. був арештований органами НКВС. Покарання відбував на будівництві Свірської ГЕС у Ленінградській області. Відбувши строк, він з 1938 р. живе під пильним наглядом «органів» у Маріуполі, працює в артілі «Вільна праця».

Як установив маріупольський краєзнавець Павло Мазур, якому ми вдячні за допомогу в роботі, перша вистава в театрі відбулася 16 листопада 1941 р. У березні наступного, 1942 р. театрові надано ім'я Тараса Шевченка. В його репертуарі були «Наталка Полтавка» Котляревського, «Наймичка» Карпенка-Карого, «Пошилися у дурні» Кропивницького, «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського.

«Маріупольська газета» постійно інформувала читачів про репертуарні плани театрального колективу, вмішувала рецензії на окремі спектаклі. Кілька ґрунтовних рецензій написав М. М. Стасюк. Театр був зручним місцем для зустрічей підпільників. Сюди, зокрема, навідувалися зв'язківці центрального проводу ОУН.

Від 12 грудня 1942 р. ім'я М. М. Стасюка як редактора «Маріупольської газети» зникає з її сторінок. Тоді ж у Маріуполі розпочалися масові арешти членів антифашистського підпілля ОУН. Гестапо заарештувало керівництво організації – Стасюка, Жежуру, Авраменка-Ірія, Болгарського та інших. Розпочалися дні і ночі моторошного слідства. Але навіть у такій безнадії могло трапитися непередбачуване.

11 лютого 1943 р. з району Харкова танкові бригади 4-го гвардійського корпусу Радянської армії стрімким рейдом на південь увійшли до міста Красноармійськ, що на Донеччині. Виникла реальна загроза німецькому «Міус-фронту» опинитися в оточенні, бо вістрія рейду було спрямоване далі на південь, на Маріуполь. 17 лютого тут зчинилася страшenna паніка. Тюремних бранців стали поспіхом шикувати в колону, щоб погнати на захід. Скориставшись сум'яттям, Стасюк і Авраменко тікають, і самостійно добираються у село Широке на Дніпропетровщині, де

мешкала родина Авраменка. Андрій Авраменко тут і залишився, а М. М. Стасюк у квітні, коли танковий рейд зазнав поразки, вирішив повернутись у Маріуполь. З того часу його ніхто не бачив. Гадають, що він загинув дорогою. А, може, й не загинув. Є здогадки, що він був живий ще 1944 р.

На жаль, досі не перевидані наукові й публіцистичні твори М. М. Стасюка, не зібрана його епістолярна спадщина. Безсумнівно, краще з його доробку заслуговує на перевидання. Є потреба і в ґрунтовній біографії одного з лідерів національно-визвольних змагань в Україні. І, звичайно, в Дніпропетровську на будинку колишнього реального училища, нині одного з корпусів університету, по проспекту К. Маркса, 35, де навчався М. М. Стасюк, має з'явитися меморіальна дошка на честь нашого видатного земляка.

Бібліографічні посилання

1. *Верстюк В.* Діячі Української Центральної Ради : біограф. довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998.
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 193, оп. 3, спр. 115, арк. 47.
3. Дніпрові хвилі. – 1912. – № 11–12.
4. Засів. – 1912. – № 6. – 27 апр.
5. Іларіон, митрополит. Історія української літературної мови / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1949.
6. *Стасюк М.* Крестьянский Союз в 1905 г. / М. Стасюк // Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904–1905–1906. – Екатеринослав, 1924.
7. Рідний край. – 1908. – № 6.

Надійшла до редколегії 30.11.09

УДК 94 (477) «19»

О. В. Бойко, О. В. Дяченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**МАРКО ОСТАПОВИЧ ОЗЕРНИЙ – ВИДАТНИЙ ДІЯЧ
ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ**

Досліджено й охарактеризовано активну різнобічну діяльність Марка Озерного. Уперше введено до наукового обігу архівні матеріали, а також подано характеристику його партійної, громадської діяльності.

Ключові слова: кукурудзовод, Мишурин Ріг, Герой Соціалістичної праці, технології вирощування кукурудзи, селекціонер.

Исследовано и дано характеристику активной и разносторонней деятельности Марка Озерного. Впервые введено в научный оборот архивные источники, а также дано характеристику его партийной и общественной деятельности.

Ключевые слова: кукурузовод, Мишурин Рог, Герой Социалистического труда, технологии выращивания кукурузы, селекционер.

The many-sided activity of Mark Ozerny has been studied and given characteristics to. For the first time archives materials have been used and also the characteristic of his party and public activity has been given.

Key words: maize-plant, Meshurin Rog, the Hero of Social Labor, the technology of maize growing, selectionist.

Історія села Мишурин Ріг, що на Дніпропетровщині, неподільно пов'язана з непересічною і колоритною особистістю – Марком Остаповичем Озерним. Постать М. О. Озерного ще не була предметом спеціального дослідження вчених-істориків. Нехтування цієї постаті з боку істориків можна пояснити, адже М. О. Озерний не брав участі у бойових діях під час Першої світової та Великої Вітчизняної війн. Але неувага до цієї особи науковців з аграрної історії 1930–1950-х рр. дещо дивує. Однак активна діяльність М. О. Озерного та наполеглива праця ще за його життя висвітлювалася в пресі. Іван Кріпак, який багато років працював його помічником, написав публіцистично-популярну монографію, присвячену життю та діяльності М. О. Озерного, яку назвав «Чародій» [6]. Цей же автор також багато уваги приділив такій колоритній постаті і в книзі «Скарби одного села» [5], де охарактеризував історію села Мишурин Ріг та його жителів, серед яких чи не перше місце посів Марко Остапо-

¹© Бойко О. В., Дяченко О. В., 2009

вич Озерний. На шпальтах преси періоду 1930–1950-х рр. висвітлювалися його діяльність і досягнення, земляки складали про нього вірші та пісні. Цій видатній особистості присвятив публіцистичний нарис відомий український письменник П. Загребельний [3]; мелодію до пісні «Про героя соціалістичної праці Марка Озерного» створив не менш знаний композитор П. Майборода.

Марко Остапович Озерний народився у селянській родині 3 червня 1890 р. у селі Мишурич Ріг, Верхньодніпровського району. Батько Остап Іванович та мати Марія Петрівна Озерні мали свій наділ землі, на якому всі працювали: батьки, дід Іван, старший брат Свиридон та Марко [5, с. 182]. З 1917 р. він працював вже у своєму господарстві. У січні 1933 р. вступив до колгоспу «Червоний партизан», де працював спочатку різноробочим, а з 1935 р. – у ланці по вирощуванню кукурудзи.

У 1936 р. очолив ланку по вирощуванню кукурудзи в колгоспі «Червоний партизан» у рідному селі. Незважаючи на засушливе літо, його ланка одержала по 103 ц качанистої. Навіть для сприятливого року на той час це був високий результат. Протягом 20 років він беззмінно керував ланкою, яка за цей час пройшла важкий трудовий шлях. Поступово із року в рік росла майстерність М. О. Озерного, множились здобутки. Наполегливою працею, високим агрономічним умінням він досяг рекордних для 1930-х рр. урожаїв кукурудзи по 120 ц за гектар. Так, у 1939 р. М. О. Озерний за одержання високих врожаїв кукурудзи одержав найвищу нагороду держави – орден Леніна. Того ж року головний виставком Всесоюзної сільськогосподарської виставки нагородив знатного ланкового Великою срібною медаллю.

З перших днів Великої Вітчизняної війни було розпочато евакуацію колгоспу, яку очолили Г. К. Плахотний, А. Ф. Хейлик, Д. Ю. Моргун та М. О. Озерний. Як зазначив І. Кріпак, «в дорогу вирушили на початку серпня 1941 р.» [5, с. 22]. З М. О. Озерним евакуювалась і його сім'я – дружина і троє дітей. Через два тижні дороги Г. К. Плахотний і Д. Ю. Моргун пішли на фронт. Через деякий час М. О. Озерний з сім'єю залишилися біля колгоспної худоби, яку було передано у радгосп Краснослобідського району Сталінградської області, де й працювали Озерні до 1944 р. [5, с. 22]. Навіть у роки війни, перебуваючи в евакуації, ланковий продовжував вирощувати кукурудзу.

Не зупиняючись на досягнутому, М. О. Озерний продовжував наполегливо працювати і підвищувати свою майстерність. Тому вже у 1946 р. його нагороджено Сталінською Державною премією. Цього ж року найкращого працівника Верхньодніпровського району обрано головою колгоспу «Червоний партизан» [2, Арх. 1677].

Сучасники зазначають, що кожного ранку М. О. Озерний виходив за село й кланявся землі, полю та своїй кукурудзі. Він вважав своїм обов'язком молитися за урожай. Також зазначають, що у роботі ланковий був вимогливий і до людей, і до себе.

Високе звання Героя Соціалістичної Праці було присвоєно М. О. Озерному Указом Президії Верховної ради УРСР у 1947 р. [10, с. 15].

Наприкінці травня 1948 р. ділянку М. О. Озерного відвідав Микита Сергійович Хрущов, який залишився задоволеним його працею та досягненнями [3, с. 184]. 1949 р. приніс патріарху кукурудзоводів небачену славу – його ланка зібрала 224,6 ц з гектара кукурудзи [10, с. 63]. Це був світовий рекорд. М. О. Озерний тривалий час працював над виведенням нових сортів кукурудзи. Запроваджуючи міжсортіву гібридизацію, він вивів високоврожайний сорт кукурудзи Партизанка [2, Арх. 1668]. У 1949 р. селекціонер отримав авторське свідоцтво. У цьому ж році, за його ініціативою, при Мишуринрізькій середній школі почала діяти перша учнівська ланка по вирощуванню високих врожаїв кукурудзи, яка отримала назву «Озернята» [1, с. 4].

У рідному селі було відкрито університет молодих кукурудзоводів Дніпропетровщини. Професіонал агротехнічних справ М. О. Озерний був призначений його ректором, плідно працював із ученими Дніпропетровського сільськогосподарського інституту, мав наукові праці. Досвід роботи видатного сільськогосподарського працівника запроваджували далеко за межами України – у Болгарії, Молдові, Осетії, Угорщині, Чехословаччині та інших країнах.

Поряд з основною діяльністю М. О. Озерний вів активну громадську роботу. Його було обрано делегатом XVI–XVIII з'їздів Комуністичної партії України, а у лютому 1951 р. – депутатом Верховної ради УРСР. Депутатську роботу М. О. Озерного детально охарактеризував І. О. Кріпак у своїй книзі «Чародій». Автор зазначив, що односельці часто зверталися за допомогою до депута-

та стосовно здобуття селянами освіти. Незабаром у Мишуриному Розі було відкрито вечірню школу трудової молоді. Тільки з числа випускників першого десятого класу вісім осіб закінчили ВНЗ і сімнадцять здобули середню спеціальну освіту [6, с. 123].

Земляки тричі обирали М. О. Озерного депутатом до найвищого органу влади республіки. Він завжди реагував на всі прохання простих селян та своїх виборців.

Про досягнення М. О. Озерного писали газети, розповідали по радіо, знімали фільми, складали пісні. Однак він залишався простим і скромним, роботящим, займався улюбленою справою. Був людиною світлого розуму і великої людської мудрості. Державний діяч, засновник руху передовиків сільського господарства за збільшення врожайності кукурудзи. М. О. Озерний автор багатьох наукових праць, серед яких найвизначніші: «За високі врожаї кукурудзи» (Київ – Харків, 1947), «Кукурузу во все районы» (Москва, 1955), «Мой опыт выращивания высоких урожаев кукурузы» (Дніпропетровськ, 1952), «Рекордные урожаи кукурузы» (Москва, 1954), «Як одержати високий врожай кукурудзи» (Львів, 1949) та ін.

М. О. Озерний був одружений на Олені Никифоровні та мав трьох дітей – доньку Марію та синів Дмитра і Бориса, які наслідували приклад свого батька.

Помер Марко Остапович Озерний 27 грудня 1957 р. Поховано видатного діяча у рідному селі Мишурин Ріг. На його могилі у 1970-х рр. встановлено бронзовий бюст.

Визнанням значимості діяльності та наполегливої праці М. О. Озерного у розвитку сільськогосподарської галузі Дніпропетровської області стало розміщення комплексу матеріалів, присвячених цій колоритній постаті, на виставці у Дніпропетровському історичному музеї «Дніпропетровська область – 75: події та постаті», присвяченої 75-річчю Дніпропетровщини. На честь видатного діяча, засновника славнозвісного руху передовиків сільського господарства за збільшення врожайності кукурудзи на Дніпропетровщині у 1972 р. було засновано Клуб кукурудзководів і запроваджено Обласний перехідний приз ім. М. О. Озерного за високі врожаї кукурудзи. Пам'ять про цю видатну людину увічнено також у назвах вулиць, зокрема таких міст, як Дніпропетровськ і Донецьк.

Бібліографічні посилання

1. *Бесараб А.* Марко Остапович Озерний / А. Бесараб // Червоний лан. – 1957. – 29 грудня. – С. 4.
2. Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького. – Арх. – 1678; Арх. – 1677/1; Арх. – 1675; Арх. – 1676; Арх. – 1677; Арх. – 1668; Арх. – 1169; Арх. – 2568.
3. *Загребельный П.* Марк Озерный / П. Загребельный // Днепроvская правда. – 1953. – 15 окт. – С. 2–3;
4. *Исаев Ф.* В Марка Озерного / Ф. Исаев // Днепроvская правда. – 1955. – 23 октября. – С. 2.
5. *Кріпак І. О.* Скарби одного села / Іван Кріпак. – Д., 2002.
6. *Кріпак І. О.* Чародій / Іван Кріпак. – Д., 1978.
7. *Кулешов В.* Полигон высшего мастерства / В. Кулешов // Приднепровская правда. – 1988. – 29 марта.
8. *Лісняк О.* Випробувати себе в польоті / О. Лісняк // Зоря. – 1982. – 10 квіт.
9. *Максименко П. П.* Григорій Байда / П. П. Максименко. – К., 1959.
10. *Фільов Д. С.* Досвід передових ланок Дніпропетровщини в одержанні високих врожаїв кукурудзи / Д. С. Фільов. – Д., 1957.

Надійшла до редколегії 2.12.09

III. ОСВІТА, КУЛЬТУРА, НАУКА. ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

УДК 940 (477)

Н. М. Товстоляк

Криворізький державний педагогічний університет

КАТАЛОГИ МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ В. В. ТАРНОВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПРИДНІПРОВ'Я

Зроблено спробу проаналізувати каталоги колекції українських старожитностей В. В. Тарновського як джерела з історії Придніпров'я.

Ключові слова: В. В. Тарновський, каталог, джерела, Придніпров'я, колекція українських старожитностей.

Сделано попытку проанализировать каталоги коллекции украинских древностей В. В. Тарновского как источники по истории Приднепровья.

Ключевые слова: В. В. Тарновский, каталог, источники, Приднепровье, коллекция украинских древностей.

The article is an attempt to analyse V. Tarnovsky's antiquities catalogs as historical sources of Prydneprov'ya.

Key words: V. Tarnovsky, catalog, sources, Prydneprov'ya, collection of the Ukrainian antiquities.

Наукове дослідження каталогів українських старожитностей музейної колекції відомого українського мецената, громадського діяча Василя Васильовича Тарновського (1838–1899) залишається актуальною проблемою для сучасної історичної науки. Немає ґрунтовних публікацій про колекцію, існує багато різних висловів щодо низької якості колекційного матеріалу, некомпетентності самого В. В. Тарновського, тому розв'язання цієї проблеми значно збагатить наші джерелознавство та історіографію, допоможе від-

новити історичну справедливість. У нашій статті ми розглянемо історію створення каталогів колекції українських старожитностей В. В. Тарновського, проаналізуємо їхній зміст та значення як джерел з історії Придніпров'я.

За словами самого В. В. Тарновського, свою колекцію він почав збирати у молодому віці, на початку 50-х рр. XIX ст. Спочатку основним напрямом колекціонування були рукописні та друковані матеріали з історії Лівобережної України, а також все, що мало відношення до життя та творчості його кумира – Т. Г. Шевченка. Але невдовзі В. В. Тарновський із захопленням почав збирати козацькі старожитності, а також матеріали про життя визначних українців, розглядаючи це як національну справу. Тому сприяла його діяльність у старій українській громаді, співробітництво з Київською археографічною комісією, родинні та дружні стосунки з її членами – М. В. Юзефовичем, М. А. Рігельманом, В. Б. Антоновичем та іншими. До нашого часу не зберігся перший рукописний опис колекції. У «Каталозі музею українських старожитностей В. В. Тарновського» за № 913 записано: «опис старожитностей В. В. Тарновського. Качановка. 1970.» Книга у напіваркуші та оправі. При ньому різні матеріали В. В. Тарновського для каталогу музею». Каталог був складений самим колекціонером [2, с. 344]. Є згадка про те, що був опис кабінету В. В. Тарновського, складений французькою мовою, вірогідно за допомогою дружини, Софії Василівни Тарновської. Вона із золотою медаллю закінчила Смольний інститут шляхетних дівчат у Санкт-Петербурзі, вільно володіла французькою мовою, перекладала.

У роботі над каталогом та описом колекції В. В. Тарновському постійно допомагали В. Б. Антонович та О. М. Лазаревський. У 1880/1881 навчальному році в Київському університеті св. Володимира професором В. Б. Антоновичем було започатковано курс історичного джерелознавства. У цей же період В. В. Тарновський вирішив власним коштом здійснити проект видання каталогу та публікації історичних джерел зі своєї колекції. Активну участь у проекті брали професори Київського університету В. Б. Антонович, В. О. Бець та історик О. М. Лазаревський. Планувалося надрукувати окремими випусками історичні пам'ятки трьох розділів колекції: розділ I – портрети історичних діячів минулого; розділ II – опис та зображення старовинних предметів одягу,

побуту, зброї; розділ III – факсимільні документи XVII–XVIII і першої половини XIX ст. Розділ I складався з 5 випусків, але було видано лише випуск 1, який майже одразу став раритетним виданням. Нам він відомий як альбом «Історичні діячі Південно-Західної Росії у біографіях та портретах» [1]. Читачі побачили його у березні 1883 р. Видання являло собою публікацію одразу кількох типів джерел: зображальні (портрети), рукописні (автографи) та історичні біографії українських гетьманів Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Многогрішного, М. Ханенка, П. Сагайдачного, сотника С. Туптала. Автором біографії Б. Хмельницького був секретар Київської археографічної комісії О. І. Левицький, біографії інших були написані В. Б. Антоновичем.

Уперше у Російській імперії читачі змогли не лише познайомитися з життєписом знаменитих українців, але й побачити їхні портрети. У передмові до книги професор В. О. Бець наголошував на тому, що колекція В. В. Тарновського має велику «етнографічно-археологічну цінність», її можна назвати «ледве не єдиним музеєм Південно-Західного краю» [1, с. I]. До кожного портрета надавалася не лише біографічна довідка, але й його легенда, історія самого портрета.

Цікава мотивація видання такого виду каталогів була в передмові до видання: «Для врятування від знищення дорогих залишків минулого можливі два способи: або зібрання предметів було власністю громади і зберігалися в окремому приміщенні, громадському музеї, або з речових зразків робляться малюнки, копії у значній кількості примірників. Перший спосіб збереження предметів у часі є найбільш вірогідним, але недосконалим: наприклад, у випадку війни або ще більше – при пануванні стихійної сили народних мас. Другий спосіб не надає можливості безпосередньо бачити та тримати самі предмети, але проте може більше увіковічити їх засобом копії. Історія має приклади знищення справжніх предметів колекції та збереження відомостей про них завдяки літографічному станку» [1, с. 2]. Цими рядками В. В. Тарновський та його друзі немов бачили майбутнє – події після 1917 р. Можливо, це стало причиною замовлення колекціонером копій з документів: він намагався представити цілісну картину славетного минулого України. Відомо, що деякі історики негативно ста-

вилися до копіювання зображень, портретів, документів, не вважали їх цінними. Але в XVII – XVIII ст. **портретування було рідкістю**, до XIX ст. значна частина зображень майже не збереглася, тому олійні копії з оригіналів, що були зроблені професійними художниками на замовлення В. В. Тарновського та максимально наближені до оригіналу, в наш час можна вважати цінними історичними джерелами. Так, копія з портрета Б. Хмельницького (оригінал – портрет Б. Хмельницького роботи Гондіуса) з картинної галереї графа Осолінського, буда придбана В. В. Тарновським у колишнього Варшавського поліцмейстера І. І. Стороженка. Портрет П. Дорошенка – копія з портрета гетьмана у Волоколамському монастирі, де він був похований. Портрет С. Туптала – копія з портрету в Чернігівському соборі, ще одна копія була в Києво-Кирилівському монастирі, де був похований С. Туптало.

На замовлення В. В. Тарновського колишнім викладачем Київського університету св. Володимира відомим художником Г. А. Васьком було зроблено копії портретів інших гетьманів з мініатюрних зображень гетьманів у літопису С. Величка, що знаходився в імператорській публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі. Портрет Ю. Хмельницького був написаний з портрету в Сумах, портрет П. Сагайдачного – з портрету в залі Київської духовної академії. Таким чином, портрети з колекції В. В. Тарновського можна вважати найбільш достовірними з їхніми старовинними оригіналами. Треба також згадати, що до книги було включено 7 різних варіантів зображень Б. Хмельницького, 2 варіанти з портрету С. Туптала. На останніх двох аркушах книги розміщено автографи гетьманів Б. Хмельницького, П. Тетері, І. Виговського. Як для того часу, портрети та автографи були надруковані дуже якісно.

У подальшому проект видання каталогу колекції було припинено, але на початку 90-х рр. XIX ст., коли колекція В. В. Тарновського значно збільшилася, власник починає випуск каталогу окремими тематичними збірниками. У 1893 р. було надруковано його перший випуск, до якого було включено шевченківський розділ колекції [3]. У наш час цьому розділу спеціалісти дали назву «Шевченкіана Василя Тарновського». До нього було включено 227 предметів – твори Тараса Григоровича Шевченка, його особисті речі, матеріали про життя та творчість, портрети знаме-

нитого українця. Цей випуск також майже одразу став раритетним виданням, його зміст свідчив про розвиток українського шевченкознавства.

Після закінчення археологічних розкопок на Княжій Горі, у результаті чого колекцію старожитностей поповнили понад 2000 предметів, а також значного поповнення відділу Т. Г. Шевченка, рукописів, виникла необхідність складання повного каталогу колекції. Однією з причин прискорення цієї роботи було те, що В. В. Тарновський сильно хворів, у 1889 р. він втратив дружину, у 1896 р. припинив самогубством своє життя син Петро. Сам В. В. Тарновський був напівпаралізований, пересувався в колясці. Власник знав, що старший син, теж Василь Васильович, не буде продовжувати його справу. Треба було визначити долю колекції українських старожитностей, яку він вирішив передати Чернігівському губернському земству за умов відкриття історичного музею його імені.

У 1898 р. В. В. Тарновським було видано великий за обсягом каталог українських старожитностей, передмова до якого була написана самим власником. Значну допомогу в підготовці до видання йому надали О. М. Лазаревський та молодий історик М. Ф. Біляшівський, який на замовлення В. В. Тарновського проводив на початку 1890-х рр. археологічні дослідження на Княжій Горі. До каталогу було включено також частину збірки українських старожитностей родича В. В. Тарновського, М. Я. Тарновського, котрий раптово помер під час проведення розкопок.

Каталог 1898 р. складався з трьох розділів: доісторичного періоду (400 предметів), великокняжого (1728 предметів), козацького періоду (863 предмета), всього – 2991 предмет. Значну частину першого розділу складали артефакти з розкопок на Княжій Горі. Великокняжий період також складався з предметів з цих розкопок та невеликої кількості знахідок на інших територіях. Найцікавішим був розділ козацького періоду. В. В. Тарновський комплектував його різними шляхами: купував у колекціонерів, антикварів, нащадків козацької старшини, особисто здійснив поїздку на територію Війська Запорозького. Ним було проведено фотофіксацію історичних місцевостей запорозького краю, також він збирав друковані матеріали про українське козацтво. Це були зображальні джерела, значний масив речових пам'яток минулого (церковні

речі, вогнепальна та холодна зброя, предмети домашнього побуту, одяг тощо), рукописи, друковані видання, автографи.

Каталог 1898 р. і до нашого часу становить значний інтерес для вивчення джерел з історії українського козацтва, він складений професійно, за методикою, яка дозволяє користуватися ним як історичним джерелом. Але нами було знайдено друкарську помилку в нумерації предметів: у розділі «Портрети історичних осіб» після № 699 (портрет І. Мазепи) замість № 700 надруковано № 670. Таким чином кількість предметів колекції збільшується на 30 предметів [5, с. 74]. Кожний розділ мав свою окрему нумерацію, майже до кожного предмета додано відомості про його походження.

У 1899 р. В. В. Тарновський помер у Києві, де він жив після продажу Качанівського маєтку П. І. Харитоненку. Майже повністю після переїзду до Києва його колекція знаходилася в ящиках, коробках, багато чого було в окремих шафах, зберегалося безсистемно. За заповітом В. В. Тарновського колекцію повинні були прийняти в Чернігові Ф. М. Уманець (душеприказчик небіжчика), члени Чернігівського губернського земства. Було підготовлено приміщення, колекцію перевезли до Чернігова, за впорядкування її предметів взяли на себе зобов'язання подружжя Марії та Бориса Грінченків. Вони облікували всі предмети колекції українських старожитностей, М. М. Грінченко склала опис, після того почалася підготовка до друку «Каталогу музею українських старожитностей В. В. Тарновського», який вийшов у 1900 р.

У передмові до «Каталогу» Б. Грінченко пояснив причини складання нового каталогу тим, що до каталогу 1898 р. не було включено значну частину предметів. Так, з 1539 малюнків та портретів до каталогу було включено лише 9, з 5 тис. рукописів – лише 69 автографів [2, с. 1]. Значно збільшився відділ Т. Г. Шевченка – з 211 до 760 предметів [2, с. 2]. Тому каталог 1900 р. складався з трьох розділів: оригінальних, друкованих та фотографічних портретів і малюнків; рукописів; предметів колекції Шевченка. Каталог був названий авторами другим томом «Каталогу музею українських старожитностей В. В. Тарновського», оскільки першим томом був на їх думку, каталог 1898 р.

До каталогу 1900 р. не було включено бібліотеку друкованих книг, каталог якої після того, як його надрукують, повинен був стати окремим томом. Але до нашого часу каталог бібліоте-

ки В. В. Тарновського так й не було надруковано. Каталог 1900 р. містить цікаву та цінну інформацію з історії Придніпров'я.

Враховуючи те, що за сто років існування чернігівського історичного музею його колекції зазнали значних втрат в роки революції, Великої вітчизняної війни, сам каталог становить значний інтерес як історичне джерело. Розміри нашої статті дозволяють лише коротко розглянути його зміст. Заслуговує на увагу підрозділ «Види місцевостей» розділу I. Серед інших зображень до нього включено оригінальні фото та фотокопії з журналів Придніпров'я та Дніпра: види Дніпра та його порогів – 9 фото (№№ 79–87); види Дніпра та його порогів, зроблені під час поїздки В. В. Тарновського та Д. І. Яворницького у 1887 р. – 10 фото (№№ 88–97); види скель та дніпровських порогів – 23 фото та фотокопій (№№ 98–120) [2, с. 11–12]. До підрозділу «Катеринославська губернія» включено 9 фото та фотокопій (№№ 121–129) [2, с. 12–13]. Вказано авторів фото, фотокопій та назви журналів, де вони були надруковані. Заслуговує на увагу карта «*Demensia Fortecy na Kodackie porogu. Rysowal ten plan Frydryk Getkaut inżynier krola Wladyslawa IV*» (№ 37) – оригінал карти фортеці зберігався у Стокгольмському музеї [2, с. 7]. До розділу I включено чимало портретів визначних українських гетьманів, козацької старшини, малюнки з життя козаків, види козацьких місцевостей.

Найціннішим джерелом інформації з історії Придніпров'я є розділ III «Рукописи» каталогу 1900 р. Розділ складений за хронологічним принципом, у ньому багато документів з історії Придніпров'я. Значна частина масиву джерел збереглася до нашого часу, їх можна побачити у відділі фондів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Серед документів XVII ст. – документи українських гетьманів зокрема: універсали [2, с. 236–237], копії грамот царя Олексія Михайловича кошовим отаманам [2, с. 242].

Документи XVIII ст. представлені комплексом джерел періоду гетьмана К. Розумовського: наказ Єлизавети I гетьману про виплату жалування від 9 жовтня 1763 р. (№ 397) [2, с. 288], наказ імператриці гетьману про відносини Криму та запорожців (№№ 398–440) [2, с. 289], наказ про призначення комендантом на Новосіченський ретраншемент секунд-майора Федцова та для утримання прикордонних караулів миргородського полку обозного Мос-

кова та 300 козаків від 20 жовтня 1755 р. (№ 409), наказ про запорозькі володіння: землі, річки, угіддя [2, с. 291].

Серед документів періоду гетьмана К. Розумовського чимало указів про непокору запорожців, їхні конфлікти з російськими військами та командуванням. Разом з тим є документи, що регулюють життя краю: про карантин серед козаків у зв'язку з епідемією на турецькому кордоні (№ 413), наказ імператриці та розпорядження К. Розумовського про видачу будівельних матеріалів на відбудову 21 куреня після пожежі від 22 листопада 1756 р. (№№ 418, 419, 420), про знищення внутрішніх митниць та правила утримання прикордонного мита (№ 421), наказ К. Розумовського про заборону ввозу вина з Польщі до Малої Росії, Січі Запорозької та в Нову Сербію від 18 жовтня 1762 р. (№ 440) [2, с. 292–293]. Є документи про оплату грошей Війську Запорозькому мідною монетою та заборону вивозу за кордон срібної монети від 7 липня 1764 р. (№ 463) [2, с. 298]. До № 464 каталогу включено 46 документів (1764–1765 рр.) про Українську лінію, заснування Новоросійської губернії та набору до пікінерських полків [2, с. 299].

Особливо цінними є документи особистого архіву дворян Тарновських за 1684–1899 рр. В особистому архіві Тарновських (понад 1000 документів) можна знайти різноманітний матеріал про життя, громадську, меценатську, державну діяльність представників цієї знаменитої родини. Відомо, що значний доробок в систематизацію та впорядкування документів родинного архіву зробили Марія та Борис Грінченки. Вони запропонували ту схему класифікації документів, що залишилася до сьогодні, як приклад: на початку 1900 р., коли колекцію В. В. Тарновського привезли з Києва до Чернігова, особистий архів був у вигляді великої купи паперів, які спочатку треба було розібрати. Завдяки тому, що упорядники музею знали почерк багатьох відомих українців, самовіддано працювали на користь української національної справи, ця робота була закінчена всього за рік, до того ж безкоштовно [2, с. 10].

Отже, каталоги українських старожитностей колекції В. В. Тарновського є цінними джерелами з історії Придніпров'я, що сприяли розвитку історичних знань (пошук, збирання, колекціонування, вивчення історичних старожитностей), піднесенню національної свідомості. Вони склалися за участю власника, відо-

мих українських учених, істориків, громадських діячів В. Б. Антоновича, В. О. Бець, М. Ф. Біляшівського, Д. І. Яворницького, О. М. Лазаревського. Робота над ними стала одним з досягнень української школи джерелознавства. Каталоги – результат подвижницької праці визначних діячів українського національного відродження в царині національної історії, джерелознавства, пошуку, збирання, дослідження і публікації музейних скарбів. Колекція українських старожитностей стала основою Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. На початку ХХ ст. виникла ідея створення на його основі Лівобережного Осолініума. Але визначним науковим осередком музей став лише після здобуття Україною незалежності у 1991 р.

Вивчення каталогів українських старожитностей колекції В. В. Тарновського допомагає повернути до наукового обігу невідомі, маловідомі або свідомо замовчувані досі історичні джерела. Каталог є носієм історичної інформації, яка за умов втрати оригіналів, дозволяє перейти до пошуку джерел у друкованих виданнях та фондах архівних та музейних установ. Каталог українських старожитностей колекції В. В. Тарновського є складовою вітчизняної та світової історико-культурної спадщини й інформаційних ресурсів суспільства, робота над їх вивченням має бути продовжена. Заслуговує на увагу думка про перевидання каталогів колекції українських старожитностей В. В. Тарновського з метою популяризації історичної спадщини та зручності наукових досліджень наших сучасників.

Бібліографічні посилання

1. Исторические деятели Юго-Западной России: в биографиях и портретах / сост. В. Б. Антонович, В. А. Бец по коллекции В. Тарновского. – К., 1883.
2. Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского: Том II / сост. Б. Д. Гринченко. – Чернигов, 1900 // Приложение к № 7 «Земского сборника Черниг. г.», 1900.
3. Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В. В. Тарновского: Выпуск 1: Шевченко. – К., 1893.
4. Каталог Украинских древностей коллекции В. В. Тарновского (с приложением 16 таблиц фототипных снимков) – К., 1898.

Надійшла до редколегії 1.12.09

УДК 94(477.61/.64) «19-20»

Ю. П. Дірявко*, М. С. Олешко**

**Придніпровська академія будівництва і архітектури*

***ВАТ «Комінмет»*

ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Охарактеризовано основні напрями розвитку початкової освіти на Катеринославщині у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. У загальних рисах показано правова, фінансова та організаційна сторона цього процесу. Наголошено на можливості використання цінних досягнень вітчизняної педагогіки досліджуваного періоду в умовах розбудови сучасної української шкільної освіти.

Ключові слова: початкова освіта, педагогіка, земські школи, церковно-приходські школи, Міністерство Народної Освіти.

Характеризуются основные направления развития начального образования на Екатеринославщине во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. В общих чертах показывается правовая, финансовая и организационная сторона этого процесса. Отмечается возможность использования ценных достижений отечественной педагогики исследуемого периода в условиях обустройства современного украинского школьного образования.

Ключевые слова: начальное образование, педагогика, земские школы, церковно-приходские школы, Министерство Народного Образования.

The article has analyzed the main trends of the elementary education development in Ekaterynoslav region in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century. It has showed the legal, financial and organizational sides of this process. The article also emphasizes the possibility of using the national pedagogical achievements of the investigated period in the modern school education.

Key words: elementary education, pedagogics, church-district shools, The Ministry of National Education.

Розбудова сучасної України, без сумніву, значною мірою залежить від розвитку її освітньої галузі. У реформуванні сучасної освіти можна, і потрібно, використовувати здобутки вітчизняної початкової школи, яка є фундаментом навчання та виховання повноцінних громадян своєї Вітчизни. Тому нам видається цін-

ним досвід організації освіти у Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Саме в цей час закладалися основи новітньої педагогіки. Варто відмітити, що ця тема активно розробляється вітчизняними дослідниками: М. Антошаком [1], О. Білецьким [2; 3], С. Євсєєнко [5], В. Кумпаном [6], О. Мармазовою [7], Л. Прокопенком [9] та іншими. У даній праці ми зробимо спробу розкрити загальні аспекти цієї теми.

Як відомо, відношення влади до освіти свого народу в Російській імперії було набагато гіршим, ніж в багатьох європейських державах. Основна маса селянства, яка складала переважну частину населення країни, була тривалий час практично відсторонена від освіти. На середину XIX ст. у 9 українських губерніях нараховувалось всього 1320 початкових шкіл різних типів, в яких навчалось 67 тис. учнів, або менше 2 % дітей шкільного віку. Як наслідок, на час відміни кріпосного права грамотність серед державних селян становила тільки 2 %, а серед кріпаків – менше 1 % [9, с.2]. Тому, розпочинаючи низку реформ 60–70 рр. XIX ст., уряд Олександра II розумів необхідність підвищення освітнього рівня населення країни. Проведення шкільної реформи розпочалося практично одночасно з реформуванням села.

Зазначимо, що величезний регіон Катеринославської губернії, яка включала в себе територію сучасних Донецької, Дніпропетровської та значної частини Запорізької і Луганської областей, в освітньому плані розвивався вкрай нерівномірно. В її окремих повітах та волостях могло налічуватися лише декілька шкіл. Так, у Петриківській волості, де станом на 1868 р. мешкало понад 1 тис. дітей шкільного віку, було лише одне народне училище. Але завдяки активній позиції місцевої громади, освітній процес тут йшов швидше, ніж в багатьох інших районах губернії. Нашадки козаків вимагали вдосконалення навчального процесу, подовження часу на вивчення наук, і свого таки домоглися. У 1877 р. народне училище реорганізовується у «Двухклассное Сельское Министерства Народного Просвещения Училище». Воно почало працювати за програмою сільського училища Міністерства Народної Освіти (МНО) з 5-ти річним терміном навчання. На реформування цього навчального закладу та придбання навчального обладнання, підручників, зошитів та інші потреби МНО виділило 1500 карбован-

ців, а місцева община – 500 карбованців. Але, як і у всій Російській імперії, сільські навчальні заклади були тупиковими для їхніх випускників, котрі бажали далі вчитися в гімназіях, реальних училищах чи семінаріях. Від них не брали документів, бо в свідоцтвах про освіту було слово «сельское». Звичайно, це викликало бажання громади с. Петриківки позбавитися такого, по суті, дискримінаційного додатку. І ця боротьба, зрештою, досягла свого позитивного результату. У 1894/95 навчальному році із назви училища було усунуто слово «сельское» і введено програму міського училища [6, с. 35].

На початку 80-х рр. XIX ст. царський уряд прийняв рішення радикально змінити становище в народній освіті за допомогою духовництва, запропонувавши широку мережу церковно-приходських шкіл. Одне із головних завдань цього заходу полягало в тому, щоб протиставити земській школі, яка на той час активно розвивалась, – церковно-приходську, де освітній процес був акцентований на розповсюдження серед народу вчення віри, моральності та підвищення авторитету православної церкви. Але за змістом, методами і результатом роботи, сільська церковно-приходська школа багато в чому поступалася земській, тому що рівень підготовки випускників церковних шкіл був досить низький.

За період існування земських і церковно-приходських шкіл між ними відбувалася вперта і безперервна боротьба. Земська влада нарікала, що духовництво навмисно перешкоджає зростанню земських сільських шкіл, не даючи згоди на їх відкриття, або переконуючи селян замінити земську школу церковно-приходською [1, с. 2]. У 1884 р. така школа була збудована і в с. Петриківка біля Георгієвської церкви. Тому й звалась «Петриковское Георгієвское церковно-приходское училище». Термін навчання там був дворічний, а точніше – двозимний. Такий календар навчання взагалі був досить типовим для тогочасної України. Дітей могли відпускати з родини коли вже припинялися польові роботи, та й батько міг «позичити» сину тепле взуття і одяг. Рівень освіти, як і в інших таких школах, був незадовільний: випускники майже не вміли читати й писати. Тому селяни-прихожани, які, до речі, зібрали на будівництво цього училища 2 тис. карбованців, поставили вимогу: подовжити час навчання до 3-х років. Ця вимога була врахована, бо на початку 90-х рр. XIX ст. час навчання

в усіх церковно-приходських школах Петриківської волості був подовжений до 3-х років. Характерно, що в школах, які будувались наприкінці XIX ст., зокрема церковно-приходських, була передбачена квартира для вчителя, як це було в с. Біла Церква – 1888 р. та с. Іванівка – 1869 р. Але загалом, такі школи були дуже малі, їхня робоча площа ледве сягала 30 кв. м. і проблема охоплення дітей навчанням не була розв'язана ні за кількістю, ні за якістю [6, с. 35].

Завдяки освітнім реформам у Російській імперії, стало можливим формування і неурядових типів початкових навчальних закладів. Одним із таких типів початкової освіти була земська школа. Причому, з 60-х по 90-ті рр. XIX ст. у її розвитку повітові земства відігравали більшу роль, ніж губернські. Останні, як правило, лише з 90-х рр. XIX ст. починають адресне виділення коштів на народну освіту. У земських школах навчання спиралося на такі принципи: наочність, зв'язок навчання з життям, доступність навчального матеріалу. У цих школах використовувалися такі прогресивні методи і засоби навчання й виховання, як пояснювальне читання, звуковий метод тощо. Спеціально для земських шкіл Катеринославщини було створено унікальні за змістом шкільні програми. Завдяки їм школярі протягом невеликого терміну засвоювали основні навички письма, читання та рахунку. Тому було закономірно, що знання, отримані в земській школі, були ширшими і ґрунтовнішими, ніж ті, що отримували учні в церковно-приходських чи міністерських школах. Як наслідок, деякі початкові навчальні заклади передавались земствам, і одними з перших шкіл були передані у відомство Бахмутського земства: с. Зайцеве та с. Государів Байрак. У кожній з цих шкіл було два вчителі, один з яких був священиком [5, с. 1].

Земська освіта на Катеринославщині, незважаючи на часті перешкоджання її діяльності з боку уряду, постійно розвивалася, про що свідчать такі дані: з 1877 р. по 1912 р. в середньому щорічно відкривались тридцять земських шкіл. Більшість з них були з трирічним строком навчанням та мали власні приміщення. Чисельність учнів у земських школах губернії з 1896 р. по 1911 р. зросла на 73 %. Збільшилась і частка дівчат серед учнів цих шкіл, досягнувши в 1911 р. приблизно 30 % від їхньої загальної кількості. Особливого поширення земські школи набувають після революції 1905–1907 рр. Так, у с. Петриківці після 1907 р.

церковно-приходських шкіл не будували, зате збільшувалася кількість земських. У 1910 р. в центрі Петриківки завершилося будівництво земської двокласної школи з двома квартирами для вчителів, причому це було капітальне, просторе, світле приміщення з червоної цегли. У тому ж році на околиці селища було відкрито земську двокласну школу. Такі ж школи з'явилися в околицях Петриківки: 1911 р. в Іванівці, 1912 р. – Білій Церкві, 1913 р. – в Лимарівці [6, с. 35].

Також важливу роль у розвитку освіти на Катеринославщині наприкінці XIX – початку XX ст. відігравала приватна ініціатива. Виникнення і поширення приватних початкових училищ у губернії було зумовлено швидкими темпами розвитку різних типів промислових підприємств. Промисловці були безпосередньо зацікавлені у створенні початкових навчальних закладів для простого люду, в яких учнів готували до праці на підприємствах. Завдяки цьому на Катеринославщині впродовж 1876–1907 рр. було відкрито 19 приватних закладів початкової освіти: сім з них відповідали рівню навчання в однокласних народних училищах, дванадцять за своїм статутом і навчальними програмами відповідали двокласним народним училищам та вищим початковим школам. Добродійною діяльністю в цій сфері займалися такі промисловці: Дж. Юз, С. Каліберда, купець В. Бронько, поміщик М. Ковтун та ін. Як вважає дослідник О. Білецький, умови та рівень навчання у приватних школах були кращими, ніж у початкових школах інших типів [3, с. 13].

Варто зазначити, що земства також сприяли кількісному та якісному процесу змін в учительському середовищі, де на той час було немало проблем. Так, у 60-х – 80-х рр. XIX ст. через недостатню кількість учителів майже в кожному повіті Катеринославської губернії не працювало по декілька шкіл. Більше того, у 1875 р. із 255 учителів губернії 96 не мали ніяких прав на звання вчителя. У деяких повітах губернії кошти на народну освіту, котрі асигнували земства, залишалися невикористаними, тому що в школах не вистачало вчителів. Так, Олександрівське земство пропонувало МНО за свій рахунок відкрити педагогічні курси для підготовки вчителів, але урядовці не задовольнили такої вимоги. У Маріупольському повіті в 1878 р. були лише два

вчителя, які мали дозвіл на викладання, отриманий від відомства МНО, а декілька учителів було допущено до викладацької діяльності ще раніше, коли цей повіт входив до складу м. Олександрівська. Решта викладачів не мала права працювати, тому вісім шкіл не функціонували зовсім. У сусідньому Бердянському повіті теж справи були не кращі: на 1866 р. учителів-фахівців не мала жодна школа повіту. Їх навіть не вистачало у школах м. Бердянська. Спеціальних закладів, які повинні були готувати учительські кадри, теж не було. У Верхньодніпровському повіті більша частина вчителів мала недостатній рівень підготовки та була незнайома з методикою викладання [1, с. 2].

Але кожен час має своїх героїв. До таких впевнено можна віднести Миколу Олександровича Корфа, відомого ще як барон Корф. Саме йому належить упровадження оригінального на той час та актуального й досі заходу – учительських з'їздів. Така форма обміну досвідом була особливо потрібна в той історичний період. Адже сільські вчителі, працюючи далеко один від одного, були обмежені у спілкуванні, часто ізольованими від міст, а разом з цим, від бібліотек, культурних центрів і т. п. Досить часто вчителі не мали фінансової можливості передплатити газети, журнали, нові посібники чи підручники. У цьому плані з'їзди, організовані М. О. Корфом, у 60-х – 80-х рр. XIX ст. у Катеринославській та інших українських губерніях, відігравали роль своєрідних курсів підвищення кваліфікації вчителів.

У 1867–1869 рр. М. О. Корф проводить три учительські з'їзди у своєму маєтку с. Нескучному Олександрівського повіту Катеринославської губернії, на які були запрошені педагоги навколишніх сіл. Для підвищення фахового рівня учителів він використовував такі форми співпраці: пробні уроки самих вчителів з наступним їх аналізом, відкриті уроки, які проводив сам керівник, лекції з теорії педагогіки, огляди літератури, обговорення всіляких питань шкільної практики. Особливо змістовним був 3-й з'їзд, в якому взяло участь 39 осіб, у тому числі 25 сільських учителів та 2 попечителя шкіл (на 1-му з'їзді було лише 12 учителів). Серед багатьох проблем, які були винесені на обговорення учасниками з'їзду, найбільший інтерес викликала можливість навчання учнів молодшого класу старшокласниками. Також можна виділити і таке актуальне навіть для нашого часу питання, яке об-

говорювалося на з'їзді, – результативність впливу учнівських нагород. Своєрідною лабораторією для практичного вдосконалення вчителів, слугувала Врем'євська школа, що знаходилася поблизу маєтку М. О. Корфа. Тут вони знайомилися з методами навчання, давали пробні уроки, які потім аналізували. Четвертий з'їзд відбувся у вересні 1870 р. у с. Гуляйполі, оскільки місцеве училище знаходилося в центрі повіту. На з'їзді були присутні 48 учителів, а також опікуни місцевих шкіл та члени повітової училищної ради. Педагоги обмінювалися досвідом, проводили зразкові уроки та аналізували їх. Наступний учительський з'їзд відбувся у квітні 1874 р. у м. Маріуполі. У його роботі взяло участь 40 учителів, хоча бажаючих було ще більше. Учасниками з'їзду було проведено 24 відкритих уроки. М. О. Корф позитивно оцінив роботу Маріупольського з'їзду та висловив глибоку подяку училищній раді та земській управі за співробітництво [1, с. 3]. Таким чином, учительські з'їзди на Катеринославщині, які відбувалися в період реформування освіти, зіграли значну роль у підвищенні професійного рівня педагогів губернії, мобілізувавши при цьому прогресивну громадськість різних верств населення. Потрібно також відмітити, що згодом у губернії почали діяти учительські семінарії: у Великій Янісолі, Маріуполі, Верхньодніпровську, Павлограді, Луганську, Новомосковську, Сартані та Катеринославі. Крім цього, вчителів для початкових шкіл Катеринославщини готували Харківський і Новоросійський (м. Одеса) університети, Таганрозький учительський інститут (з 1902 р.) [3, с. 13].

Характеризуючи стан початкової освіти на Катеринославщині, потрібно також відмітити, що водночас на її території розвивалися і національні навчальні заклади – школи іноземних колоністів, які складали значний відсоток від населення губернії. Згідно перепису 1897 р. по Катеринославській губернії, наступними по чисельності після українців та росіян, були євреї – 99152 особи (4,69 %), котрі мешкали, в основному, в Катеринославському повіті та м. Катеринославі. Четверте місце займали німці – 80979 осіб (3,83 %), що мешкали, в основному, в Катеринославському, Маріупольському та Олександрівському повітах. Слідуючими були греки – 48740 осіб (2,31 %) – мешкали, в основному, в Маріупольському повіті [8]. Незважаючи на те, що урядова політика була спрямована на асиміляцію етнічних меншин імпе-

рії, іноземні колоністи змогли пристосуватися до таких умов. Їхні діти отримували початкову освіту в різних типах навчальних закладів: традиційних, конфесійних, приватних та земських училищах, створених спеціально для колоністів.

Характерно, що система закладів початкової освіти у грецьких та німецьких поселеннях мала спільні риси. Це були переважно земські училища, навчальні програми яких були пристосовані до вимог колоністів. Навчання у них проходило рідною мовою, хоча учні цих закладів мали можливість ґрунтовно вивчати і російську мову. Але, разом з тим, у німецьких і грецьких поселеннях існували і особливі типи навчальних закладів. Так, у греків набули поширення одно та двокласні громадські училища, що засновувалися і утримувалися на кошти спільноти. Натомість німецькі колоністи, на відміну від грецьких, зберігали власну конфесійну освіту [3, с. 12].

Розвиток національної єврейської освіти проходив дещо інакше, ніж у грецьких та німецьких поселеннях. З огляду на те, що по відношенню до єврейської спільноти з боку царського уряду проводилася певна політика дискримінації, єврейська початкова освіта протягом тривалого часу залишалася суто конфесійною. Але з іншого боку, така політика, спрямована на асиміляцію етнічних меншин з російським народом, зумовила появу нових типів національних початкових навчальних закладів: приватних училищ, громадських та приватно-громадських закладів початкової освіти. Так, наприкінці ХІХ ст. **С. Гершун у центрі с. Петриківки** відкрив приватну школу переважно для євреїв, а згодом тут відкриваються ще два хедери – школи лише для євреїв-хлопців, майбутніх служителів культу [6, с. 35]. Отже, незважаючи на русифікаторську політику уряду, найбільші етнічні групи Катеринославської губернії змогли зберегти власну культуру за допомогою земських та приватних початкових шкіл.

У контексті досліджуваної теми не можна оминати і таке важливе питання, як розвиток української школи. Незважаючи на позитивні зрушення у розвитку освіти, в підросійській Україні була відсутня можливість навчатися рідною мовою українцям – переважній більшості населення, в тому числі й у Катеринославській губернії (68,9 % за даними перепису 1897 р.) [8]. Таке становище було закріплено на законодавчому рівні Валуєвським цирку-

ляром (1863 р.) та Ємським указом (1876 р.). Хоча, як було відмічено вище, навіть національні меншини мали можливість здобувати освіту рідною мовою. Навчання російською мовою українців у школах Катеринославщини утруднювало процес усвідомлення учнями навчального матеріалу.

Але сільська громадськість та інтелігенція Катеринославщини, спираючись на досвід створення окремих українських національних шкіл, що були організовані Б. Грінченком, С. Васильченком та М. Леонтовичем, все ж працювали над створенням української школи. Так, у протоколах засідань таємної царської канцелярії зазначалося, що на Катеринославщині за період з 1867 р. по 1905 р. було розкрито підпільну діяльність 27 народних шкіл. Учителі цих навчальних закладів вели навчання забороненою українською мовою та використовували українські видання. До таких видань відносились твори Т. Шевченка, Б. Грінченка, С. Остафєвського та ін. Займатись такою просвітницькою діяльністю в ті часи було справжнім подвигом. Найменшим покаранням для вчителя, викритого у викладанні українською мовою, було позбавлення звання народного вчителя і заборони викладацької діяльності, а тих, кого підозрювали в «політичній неблагонадійності», відправляли на декілька років на каторгу до Сибіру. Але, незважаючи на репресивну політику царизму, багато вчителів Катеринославщини активно розбудовували українську національну школу. Завдяки сучасним дослідженням, поступово відновлюються забуті імена таких учителів, як Федора Миколайовича Зельського (с. Семенівка Новомосковського повіту) та Олександра Марковича Гладько (с. Оржевське Павлоградського повіту), котрі поділяли прогресивні педагогічні погляди С. Васильченка, Б. Грінченка та ін. Ці вчителі використовували для навчання підручники «Рідне слово», «Українська читанка» Б. Грінченка та «Буквар Південно-руський» Т. Шевченка. Вони також запроваджували у своїх школах традиції українських народних свят (свято врожаю, Святого Миколая та ін.). У процесі навчання використовувалися тексти народної творчості, усного та пісенного фольклору [2, с. 14].

Таким чином, на основі викладеного вище матеріалу ми можемо зробити такий висновок: розвиток початкової освіти на Катеринославщині у другій половині XIX – початку XX ст. пройшов складний шлях, зумовлений різними причинами як об'єктивного,

так і суб'єктивного характеру, зокрема, прагненням царського режиму, з позицій великодержавного шовінізму, зробити народну освіту повністю контрольованою. У Катеринославській губернії, як і в інших українських губерніях, розвиток освіти відбувався під постійним пресом національного гноблення, в умовах злиденного життя народу, дефіциту учительських кадрів та засилля церковних навчальних закладів. Але незважаючи на труднощі, саме в цей час закладаються основи новітньої української школи. Неоціненну роль у розвитку освіти відіграли земства, котрі не тільки сприяли розширенню мережі початкових шкіл, а й вихованню педагогічних кадрів, які за кілька десятиліть піднесли освіту українського народу на багато вищий рівень, ніж у дореформений період. Успіх земських просвітницьких заходів пояснюється тим, що земства були самоврядованими органами влади, і це дозволяло їм виправляти хиби загальнодержавних установ у галузі освіти. Також треба зазначити, що успіхам в освітній справі значною мірою можна завдячувати місцевим громадам, представникам «великого та середнього бізнесу» та всім патріотам свого народу. Безумовно, цей досвід є цінним та потребує ґрунтовного вивчення, оскільки досі не втратив своєї актуальності і може бути використаний для удосконалення сучасної школи в Україні.

Бібліографічні посилання

1. Антошак М. М. М. О. Корф і учительські з'їзди у 60–80-і роки XIX століття [Електронний ресурс] / М. М. Антошак // www.history.org.ua.
2. Білецький О. А. Питання розвитку української національної народної школи на Катеринославщині (друга половина XIX – початок XX століття) / О. А. Білецький // Матер. VII міжнар. наук.-практ. конф. – Д., 2004. – Т. 4. «Історія України». – С. 13–15.
3. Білецький О. А. Розвиток народної освіти у Катеринославській губернії (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук / О. А. Білецький. – Луганськ, 2009.
4. Дніпропетровщина. Історія рідного краю : посіб. / за ред. Т. С. Петряєвої). – Д., 2000.
5. Євсєєнко С. А. Стан початкової та професійної освіти на території Зайцевської, Залізнянської та Луганської волостей Бахмутського повіту Катеринославської губернії [Електронний ресурс] / С. А. Євсєєнко // www.pbuv.gov.ua/portal/
6. Кумпан В. Петриківка. Її заснування та розвиток освіти / В. Кумпан // Бористен. – 2008. – № 1 – С. 34–35.

7. *Мармазова О. І.* Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О. І. Мармазова. – Донецьк, 1998.

8. Матеріали перепису 1897 року по Катеринославській губернії [Електронний ресурс] // www.etno.us.org.ua

9. *Прокопенко Л. Л.* Політика уряду Російської імперії щодо розвитку сільської школи в XIX – на початку XX століття. Актуальні проблеми державного управління / Л. Л. Прокопенко // Зб. наук. пр. ОРІДУ. – О., 2006. – Вип. 2 (26). – С. 299–300.

Надійшла до редколегії 27.11.09

УДК 94(477.63) «19-20»

А. С. Посулько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗАХОДИ ОРГАНІВ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ ЩОДО ПОШИРЕННЯ МЕДИЧНИХ ЗНАНЬ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Розглянуто деякі аспекти боротьби із зростанням захворюваності серед мешканців Катеринославщини на межі XIX–XX ст. Особлива увага приділена публічним лекціям як одному із засобів збільшення рівня медичної освіченості населення.

Ключові слова: Катеринославщина, медична просвіта, місцева влада.

Рассмотрены некоторые аспекты борьбы с ростом заболеваемости населения Екатеринославщины на рубеже XIX–XX вв. Особое внимание уделено публичным лекциям как одному из способов увеличения уровня медицинской образованности населения.

Ключевые слова: Екатеринославщина, медицинская образованность, местная власть.

This article considers some aspects of preventing the increase of disease rates in Katerynoslav area at the turn of the 19th – 20th centuries. Particular attention is paid to the public lectures as a form of promoting health protection awareness among population.

Key words: Katerynoslav area, health protection awareness, local administration.

Стрімка урбанізація кінця XIX – початку XX ст. різко змінила життя і вигляд населених пунктів по всій Російській імперії. Міс-

та стрімко зростали, змінювалася їхня роль в економічному і політичному житті країни, швидко збільшувалася кількість міського населення.

Не став винятком і Катеринослав. Якщо в 1887 р. населення міста складало 48100 мешканців, то за переписом 1897 р. воно виросло до 112839. Тобто, за десять років воно збільшилося більше ніж удвічі. У 1895 р. народжуваність у місті складала 45,1 на 1000 осіб, у той час як по імперії – 47,2. А вже в 1909 р. за кількістю народжених Катеринослав посідав перше місце серед інших великих міст світу – 48,5 на 1000 осіб [12]. Збільшення населення відбувалося також за рахунок переселенців, кількість яких приблизно дорівнювала розмірам природного приросту.

Але, на жаль, наше місто займало перші місця не лише за цими показниками. Постійно зростала і без того висока смертність населення, найвищою в імперії була смертність дітей до року. Катеринослав займав третє місце в Європі по захворюваності сифілісом, у місті часто лютували епідемії холери, тифу, туберкульозу. Все це пояснювалося поганими санітарно-гігієнічними умовами життя і харчування населення, скупченням мешканців у слобідках, невчасним звертанням до лікарів [2, ст. 248].

У Державному архіві Дніпропетровської області збереглася низка документів, за допомогою яких можна відтворити рівень санітарії тогочасної Катеринославщини. Вивчаючи рапорти до губернатора від повітових ісправників та катеринославського поліцмейстера, а також протоколи описів житлових приміщень робітників, бачимо «всюду грязь, отбросы пищи... неопрятность, дым, сырость» [4, арк. 126–129; 5, арк. 201–213]. Подібна картина спостерігається і на ринках нашого міста, а особливо – Троїцькому та Верхньому [5, арк. 126–131].

У таких умовах особливо актуальною була протидія інфекційним захворюванням, яка здійснювалася різними методами. Міністерство внутрішніх справ намагалося вирішити проблему примусовими засобами – штрафами і закриттям підприємств, що не виконували санітарні норми, але ці заходи не завжди мали достатній ефект. Охороною здоров'я в місті також опікувалися відділ Управи і медична комісія Думи [12]. Але потрібна була ще і просвітницька робота серед населення. Поширення медичних знань у широких масах проходило шляхом публічних, часто безкоштов-

них, лекцій, виставок, організації гуртків і товариств, а також, певним чином, за допомогою популярних періодичних видань.

Для проведення публічних лекцій необхідним був дозвіл влади, і тому багато свідчень про них залишилося в фонді канцелярії Катеринославського губернатора. Справа 1070 фонду 11 «О даче различным организациям и лицам разрешения на проведение публичных лекций» містить такі дозволи за 1909–1910 рр. Аналогічні прохання за 1911 р. зберігаються в справі 1811 того ж фонду [6; 7].

1909–1910 рр. – це роки всеросійської епідемії холери, що охопила 78 губерній і областей Російської імперії від Одеси до Манчжурії. Ця пошесть відчутно вразила й Катеринославську губернію [1; 2].

Улітку 1910 р. до губернатора В. В. Якуніна надходили прохання дозволити читання лекцій про холеру від адміністрації рудень Російсько-Бельгійського товариства, управляючого маєтком князя В. С. Кочубея, Південно-Російської Дніпровської металургійної спілки. Такі прохання задовольнялися, і лікар С. Є. Корженевський, старший лікар М. К. Пухальський і його помічник доктор Ракович проводили лекції для робітників Тарновських рудень, Анновського маєтку, Дніпровського заводу. Варто зауважити, що ці прохання поступали вже під час епідемії, коли з'являлися випадки захворювань серед робітників або в навколишніх місцевостях. Відповідно, заходи вживалися не для стільки для профілактики, скільки вже за фактом зростання захворюваності [6, арк. 230–232, 245–249].

Крім цього, до канцелярії в 1910 р. надходили прохання лікаря А. М. Ольдекопа від 10 квітня 1910 р. [6, арк. 208–210] за дозволом прочитати платну лекцію на тему «Туберкульоз» із використанням отриманих коштів заради хворих. Лекція була дозволена і планувалася на кінець травня-початок червня в селищі Єнакієво. У травні 1911 р. було дозволено безкоштовні лекції про туберкульоз («бугорчатку»), які мали провести лікарі Томілін та Бердичевський. Цим губернатор задовольнив прохання спілки лікарів і сімейно-педагогічного гуртка Олександрівська [7, арк. 221]. У селах Слов'яносербського повіту читав лекції епідеміологічний лікар Хаймович, відряджений земською управою, яка в червні 1911 р. подавала прохання про дозвіл його діяльності [7, арк. 243].

Великий інтерес становлять матеріали Ради 3'їзду гірських промисловців півдня Росії (квітень – травень 1911 р.), в яких відзначе-

но велику роль поширення медичних знань («...холерна епідемія минулого року показала важливу роль підготовки населення...») і постановлено вжити заходи щодо допомоги окремим підприємствам у справі боротьби з холерою, сприяти проведенню читань, придбати наочність для демонстрації. 9 травня 1911 р. губернатор дозволив лікарям і особам з адміністрації проводити на копальнях і гірсько-заводських підприємствах читання про інфекційні захворювання взагалі, в тому числі і про холеру [7, арк. 118].

Крім інфекційних захворювань великою проблемою залишалися венеричні захворювання. Їх поширенню сприяли 7 будинків розпусти і низка притонів. З 1889 р. по 1893 р. у місті на сифіліс захворіло 2615 осіб [2, ст. 249; 12]. Місцева влада була вимушена з цим боротися: для хворих відкривалися спеціальні відділення в лікарнях, розроблялися заходи для закриття будинків розпусти. Свідчень просвітницької діяльності серед населення стосовно венеричних захворювань збереглося менше, ніж про боротьбу з інфекційними. Лекція «Негативні сторони стану статевого питання в сучасному суспільстві» І. Л. Смоленського була дозволена в Олександрівську згідно з його проханням від 20 вересня 1911 р. [7, арк. 363–365]. У той же час, прохання голови сімейно-педагогічного гуртка А. І. Роговського від 23 лютого 1910 р. про дозвіл проведення публічної лекції для дорослих «Статеве виховання», що планувалася на лютий – березень в Олександрівську [6, арк. 107–108] було відхилено, причини відмови вказано не було.

Проводилися лекції й на інші теми, що стосувалися здоров'я. Наприклад, Катеринославське наукове товариство подавало прохання губернаторові щодо дозволу лекції А. І. Шингарєва на тему «Алкоголізм і народне здоров'я» у квітні 1911 р. та лекції Є. А. Єлачича «Життя та смерть за вченням науки біології» у вересні того ж року [7, арк. 340–351].

Справою поширення медичних знань на Катеринославщині займалися також місцеве відділення Червоного Хреста на чолі з князем М. П. Урусовим і такі організації, як Всеросійська ліга боротьби з туберкульозом, за допомоги якої в 1913 р. у місті Олександрівську й селах Гуляйполе та Пологи було відкрито пересувний музей-виставку про туберкульоз [8, арк. 491].

Цікавим проявом розповсюдження ідей про здоровий спосіб життя був рух за тверезість, свідчення про розвиток якого від-

билися у номерах «Вісника Катеринінської залізниці» та «Катеринославських єпархіальних відомостях» [3; 10]. Важливим для вивчення проблеми є ознайомлення і з іншими періодичними виданнями того часу. У них сповіщалося про спалахи захворюваності, наводилися різноманітні практичні поради. Можна припустити, що ці поради мали стосуватися досить поширених захворювань, а також, наведені в них рецепти мали були відносно доступними для населення як за складністю приготування, так і за можливістю придбання.

Рубрика «Лікарські поради» в газеті «Катеринославські єпархіальні відомості» як правило містила корисну інформацію, взятую з книги «Лікарські поради» 1893 р. видання і з газети «Лікар» [10; 11]. У номерах 1894 р. описувалися такі хвороби як гангрена («антонов огонь»), запалення, ангіна, дифтерит, гарячка. Для лікування ангіни в кінці XIX – на початку XX ст. рекомендували використовувати бертолетову сіль, проскурняковий корінь з вапняковою водою, танін та гліцерин, настій шалфея. Дифтерит лікували полосканнями розчином бертолетової солі, вапняковою водою з молоком, бурою, бензойно-кислою «натрью». Уражені місця змазували таніном, півтора-хлористим залізом, бензойною кислотою. На випадок гарячки використовували прості снодійні – лавровишневі каплі, теплі примочки, відвар макових голівки, розчин бромистого калію, а також лід на голову. Не радилося ж використовувати в домашніх умовах опій і морфій, лікувати якими мав би досвідчений спеціаліст [11].

У «Губернських відомостях» могли публікуватися і рецепти окремих професорів, і надіслані в редакцію рецепти читачів. У статті «О холере» в номері за 2 червня 1892 р. наводиться рецепт «Целебного и противохолерического ликёра доктора Распайля» – суміші спирту з багатьма спеціями, яка нібито мала допомогти при профілактиці на ранніх стадіях хвороби. Ще наводилися поради професора Здекауера, який пропонував використовувати у боротьбі з холерою содові порошки, масляні емульсії, а в деяких випадках – іноземцевські або боткінські краплі [9].

Як бачимо, охороною здоров'я на Катеринославщині займалися не тільки міська і губернська влада, а і земство, і різні благодійні товариства та гуртки як прояв самоорганізації населення. Основні зусилля було спрямовано на боротьбу з інфекційними

захворюваннями та поліпшення санітарного стану міст губернії, а також проти поширення венеричних захворювань. Варто відзначити сам факт того, що і влада, і інтелігенція намагалися всіляко сприяти медичній освіченості широких мас населення, хоча питання про ефективність цих заходів залишається відкритим.

Бібліографічні посилання

1. *Анфимов А.* Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник [Електронний ресурс] / А. Анфимов, А. Корелин // URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Stat/index.php. Дата звернення: 24.11.2009.
2. Історія міста Дніпропетровська / під ред. А. Г. Бolečуха. – Д., 2006.
3. Вестник Екатерининской железной дороги. – 1913. – № 306/18, № 310/22.
4. Державний архів Дніпропетровської області – Ф. 11, оп. 1, спр. 984а, арк. 126–133. – Далі : ДАДО.
5. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 986, арк. 126–132, 201–213.
6. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 1070, арк. 1–275.
7. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 1181, арк. 1–374.
8. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 1238, арк. 491–509.
9. Екатеринославские губернские ведомости. – 1892. – 2 черв.
10. Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1891. – № 11.
11. Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1894. – № 3, 5, 6, 17, 20.
12. Столиця Придніпров'я (1881–1916 рр.) [Електронний ресурс] // URL: <http://dniprorada.gov.ua/ru/pro-misto/85.html>. – Дата звернення: 24.11.2009.

Надійшла до редколегії 2.12.09

УДК 94 (477) «1917/1918»

Ю. Г. Пахоменков

Дніпропетровський аграрний університет

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІСАРА УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ З ОСВІТИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ (1917–1918 рр.).

На основі архівних фондів ЦДАВОУ проаналізовано діяльність комісара з освіти на Катеринославщині І. М. Труби, а також дана оцінка інституту комісарів українських урядів 1917–1918 рр. з освіти.

Ключові слова: комісар з освіти, інститут комісарів, система освітніх закладів, національна освіта.

На основе архивных фондов ЦГАВОУ проанализирована деятельность комиссара по образованию на Екатеринославщине И. М. Трубы, а также дана оценка института комиссаров украинских правительств 1917–1918 гг. по образованию.

Ключевые слова: комиссар по образованию, институт комиссаров, система образовательных учреждений, национальное образование.

The article has analyzed the activity of the educational commissar in Katerynoslav region I. Truba on the basis of the materials of the Central State Archives of the Higher Authority of Ukraine. It has also estimated the institute of commissars of education in Ukraine in 1917–1918.

Key words: commissar of education, institute of commissars, the system of educational institutions, national education.

На етапі революційного піднесення національного відродження система освіти набувала нового значення. Освіта розглядалась не тільки як засіб підвищення особистого статусу, а як шлях самоідентифікації, готовності до самопожертви. Національна освіта мала стати тим процесом, в якому соціальні, політичні, економічні розбіжності мали бути подоланими заради спільної мети. На заваді розвитку процесу стояли брак досвідчених і авторитетних діячів, настороженість до заявлених завдань з боку громади, ворожість російської спільноти, особливо сильної на середньому рівні адміністративного апарату. Подолати негативні явища українські уряди 1917–1918 рр. намагалися через об'єднання двох процесів: формуванням адміністративної системи міністерського типу і залученням місцевих громад через «Просвіти» і українські вчительські спілки. Координувати ці зусилля мав інститут місцевих комісарів з освіти – революційна форма адміністративного апарату з нечіткими повноваженнями і представницьким статусом. Інститут комісарів – представників центрального уряду – запровадив у Росії Тимчасовий уряд після Лютневої революції. Показовим, однак, є те, що в системі українського державного апарату лише при секретараті народної освіти було передбачено призначення спеціальних комісарів для «постійного зв'язку з місцями» [7, с. 159]. У сучасній українській історіографії освітні процеси на початку XX ст. посідають чільне місце [1; 3; 11]. Але діяльність інституту комісарів з освіти не розглядається як складова державної політики в регіонах, а оцінюється з позицій центральної адміністративної практики і персонального місця осіб у процесі державотворення.

У діяльності комісарів українських урядів з освіти можна виділити два етапи:

1. Серпень 1917 р. – лютий 1918 р. – громадський статус визнаного центром лідера національних процесів. Комісар з освіти не мав чітко визначених повноважень, його роль не обмежується регламентами і інструкціями, а залежить виключно від особливостей характеру і місця в суспільстві. Спроба Генерального секретаріату розробити інструкцію для комісарів залишається невиконаною.

2. З весни по липень 1918 р. – спроба перетворити комісара з освіти на чиновника з особливих питань при міністерстві освіти української держави водночас із затухаючою цікавістю до цієї діяльності, породженої надзвичайними умовами революції, що завершується ліквідацією самої посади комісара з освіти як закономірний наслідок наростання антагонізму в суспільстві літа 1918 р.

Розуміння необхідності координації дій у галузі освіти в українських губерніях з Центральною Радою з'являється на початку літа 1917 р. Однією з причин певної радикалізації вчительських настроїв стало наростання конфлікту між російською і українською громадськістю. Сама ідея існування української школи, самозрозуміла вчителям-українцям, видавалася російській частині суспільства неприпустимою [4; с. 274–276]. Делегат від Катеринославщини, П. Тушкан відзначив на засіданні Центральної Ради: «На Катеринославщині завжди проводилась спеціальна русифікація... до руху кадетсько-чорносотенного прилучилися і російські соціалістичні організації, коли треба виступати проти українців... В основі успіху української ідеї лежить не теперішня робота, а історичні та етнографічні традиції» [7; с. 129]. Немаючи адміністративної сили, генеральний секретар освіти І. М. Стешенко фактично передав повноваження державного характеру громадам. Вже 27 червня 1917 р. в Декларації Генерального Секретаріату була сформульована ідея місцевих комісарів з освіти [7, с. 157], але оформлення її затягнулося до серпня.

Не в останню чергу це зволікання було викликане необхідністю мобілізації вчительського колектива і з'ясування позицій громад з цього питання. На Катеринославщині за цю справу взявся голова відділу освіти губернського земства І. М. Труба. У липні

1917 р. за його ініціативою було проведено опитування вчителів щодо українізації навчальних закладів. Підсумовуючи отримані відповіді, І. М. Труба із сумом і занепокоєнням відмітив «великий абсентизм вчителів» – з розданих 4000 анкет, за два місяці повернулися тільки 1400. Катеринослав, наприклад, не дав жодної відповіді. Якщо врахувати, що в цей час початкових і середніх шкіл на Катеринославщині було 2345, то можна побачити фактичне ігнорування цих заходів [8, арк. 12]. Сам факт, як зазначив І. М. Труба, «стоїть поруч з другими сумними фактами – нечисельними кадрами слухачів учительських курсів – і політичних і по українознавству – однаково; малою спайкою вчительства у своїх культурно-просвітницьких і професійних спілках і організаціях». З оброблених 1100 анкет (порівну для кожного з 8 повітів Катеринославщини) виявилася така картина: розуміють українську 1000, читають нею 909, розмовляють 818, пишуть 451, знають українську літературу 612 осіб, уповні підготовлені до проведення українізації 450, повністю відкидали необхідність такої акції 52. Уже восени 1917 р. намітилось тривожне явище, яке в подальшому стало визначальним: східна і південна частина Катеринославщини (Донбас і Приазов'є), включно з містами, проігнорували українізацію взагалі. Позитивну реакцію надали п'ять повітів Придніпров'я (Олександрівський, Павлоградський, Новомосковський, Катеринославський і Верхньодніпровський) [5, № 168, 170]. Фактично Слав'яносербський, Бахмутський і Маріупольський повіти випадають у цей час зі сфери діяльності українських організацій.

II губернський з'їзд земських вчителів (3–5 серпня 1917 р.) за пропозицією Ради «Просвіти», звернувся з проханням до Генерального секретаріату з освіти з проханням – призначити губернського комісара з позашкільної освіти. Учителі визначили, що ним має бути «людина з вищою освітою і з відомими громадськими та літературними заслугами» [9; спр. 158, арк. 106.]. 9 серпня 1917 р. у місцевій пресі з'явилося повідомлення про призначення комісаром народної освіти по Катеринославській губернії І. М. Труби [5, № 123]. Навіть отримавши призначення заступника міністра торгу і промисловості УНР в квітні 1918 р., І. М. Труба відмовився від цієї посади на користь продовження діяльності комісара з освіти [6; № 6433]. Після гетьманського перевороту

Шкільна Рада Міністерства Народної освіти 20 травня 1918 р. перезатвердила комісара І. М. Трубу «на нових засадах» [8; арк. 39]. Відомий діяч українського руху на Катеринославщині, енергійний і водночас талановитий організатор, І. М. Труба став серцем національних процесів регіону в часи піднесення революції. У надзвичайно складних умовах він наполегливо йшов до своєї мети – відродження України. На посаді комісара українських урядів з освіти І. М. Трубі довелося долати численні перешкоди і вирішувати основні завдання українського руху Катеринославщини. Як єдиний визнаний представник українського уряду в 1917 р. на Катеринославщині І. М. Труба стояв у центрі політичних процесів Придніпров'я.

Перед комісаром з освіти стояв ряд завдань:

1. Формування системи повітових комісарів з освіти і координація їх діяльності, а також встановлення робочих контактів з усіма представниками національного руху на Катеринославщині.

2. Підготовка і проведення українізації в губернії, створення національної системи навчальних закладів.

3. Подолання антиукраїнських настроїв у русифікованому середовищі.

Уже перша проблема була складною через, принаймні, два аспекти: обмеженість кадрового потенціалу і питання фінансування. У 1917 р. І. М. Труба як гласний губернського земства зумів отримати значний кредит для роботи комісара, але обіцяне фінансування з державної скарбниці так і ненадійшло. У травні 1918 р. міністерство освіти запропонувало забрати кредит дирекції народних шкіл, яка підлягала ліквідації [8, арк. 38]. До того ж, позиція гетьманського міністра освіти Н. П. Василенка в цьому питанні була приховано-ворожою. У липні 1918 р. В. І. Вернадський записував у щоденнику слова міністра про те, що комісари з освіти – «сеть украинских шпионов» [2, с. 117].

Улітку 1918 р. І. М. Труба повідомляв до Києва про умови роботи губернського комісара: «Я трохи не розбив глечика зо всіма земськими служачими. Мусів полатися з стародавніми приятелями і співробітниками, а діло так сунулося вперед, що іноді кортіло пошматувати усі повістки, бо вони йшли буквально у свинячий голос. А ще була перешкода: за які гроші куплять марки, конверти і інше... А як куди поїхати... тут була зовсім марна справа».

Щоденно доводилося приймати до тридцяти відвідувачів, вести кореспонденцію тощо. Прокинулася бюрократична машина: тільки в травні 1918 р. до комісара прийшло 980 документів: «Це була і є одна з самих сумних форм втрати енергії на чорт-батька-знащо», – підсумовув І. М. Труба [8, арк. 97–97 зв.].

Відсутність фінансів заважала, а відсутність кадрів руйнувала те, що можна було зробити. Затверджені до грудня 1917 р. повітові комісари мали малий досвід роботи. Призначення нових комісарів тривало впродовж травня-червня 1918 р. з великими ускладненнями через відсутність необхідних правових підстав і коштів для роботи. Обмежувала можливості вибору і вимога авторитетності і популярності кандидата. Разом з тим, на посадах повітових комісарів у різний час були відомі організатори і просвітницькі діячі Катеринославщини, такі як художник Ю. О. Магалецький (Олександрівський повіт), педагог І. С. Степанов (Катеринославський повіт), В. Ю. Петрушівський (Маріупольський повіт), С. В. Бачинський (Павлоградський повіт). Більшість комісарів, як і сам І. М. Труба, були активними діячами «Просвіт» Катеринославщини, знаними діячами культури та політично активними [11]. Зрештою, телеграмою від 17 серпня 1918 р. до міністра освіти І. М. Труба повідомляв: «Всі повітові комісари Катеринославщини не затверджені, не оплачені, всі вони мовчки робили діло покладаючись на слово п. Міністра дати права й оплати комісарам через два тижні по з'їзду (мова йде про Всеукраїнський з'їзд губернських та повітових комісарів по освітнім справам 13 липня 1918 р. в Києві – Ю. П.) Минуло чотири тижні. Люди втратили літо. Відпочинок занедбано. Не можучі брати на себе моральної відповіді перед ними держанням на безплатних посадах доводжу до відома всіх повітових комісарів звертаються своєї звичної педогогічної праці. Окрім мене нікого в комісаріаті не зостається...» [5, арк 121].

Створення системи освітніх закладів на Катеринославщині було принциповою справою комісара з освіти. І. М. Труба був одним із організаторів учительського товариства, в якому разом з Є. Вировим і В. Бідновим підготував програму переходу до українізації. Уже 24 березня 1917 р. перший на Придніпров'ї з'їзд вчителів Верхньодніпровського повіту прийняв резолюцію, в якій рідна мова ставилася на перше місце. На І губернському з'їзді вчите-

лів Катеринославщини (28–29 березня 1917 р.) ця програма була підтримана більшістю вчителів. Звичайно українізація школи не була легкою проблемою. Важко приймалася ідея середньої освіти українською мовою, і не тільки через брак підручників і вчителів. Проблема відкриття Томаківської гімназії (літо 1917 р.) висвітлює суперечливі питання. За ініціативою Катеринославської повітової ради було проведено опитування сільських громад про мову викладання у Томаківській гімназії. З 60 волосних сходів 23 висловились за російську мову [6, № 6295]. Нечисельні і короткочасні українознавчі курси, які впродовж літа–осені 1917 р. відбувалися по всій території Катеринославщини очікуваного результату не дали. Міські громади це питання відверто ігнорували. У грудні 1917 р. виявляються такі фактичні дані: у м. Новомосковську з 8 початкових шкіл жодної не українізовано; у м. Катеринославі з 29 початкових і 4 середніх шкіл у жодній українського навчання не ведеться через відсутність бажаючих; у м. Павлограді з 12 початкових шкіл тільки в українській школі ім. Т. Г. Шевченка навчання ведеться українською [9, спр. 53, арк. 64, 68, 125].

В умовах руйнації держави і соціокультурної кризи сільські сходи діяли за правилом убезпечення, приймаючи такі рішення, які від них вимагало «начальство». У 1917 р. фіксуються неодноразові випадки прийняття взаємовиключних резолюцій одними й тими ж громадами за короткий час під впливом різних організацій. Павлоградський педагог і громадський діяч В. М. Самійленко відмічав, що: «Іноді навчання українською мовою зустрічає перешкоди, причиною яких являється агітація чорносотенного й т. зв. «большевистського» елементу, як з гурту меншої частини несвідомого вчителства, так і з боку такого ж селянства... Траплялось, що навчання всіх предметів українською мовою через таку агітацію припинялось, але ж потім – там же заводилося... в чотирьох таких випадках... по потребі самих дітей. В семи селах складалися було приговори проти Української школи, з них вже згодом, два села склали приговор ЗА, а інші все ж таки прийняли українізацію школи» [9; арк. 120–120 зв.]. Селянство діяло заради збереження своєї ідентичності шляхом відсікання «зайвих» елементів. У сільській свідомості вчителі, як і священники були елементами держави. Крах імперської свідомості підірвав довіру до церкви так само, як саморуйнація української державності підірвала до-

віру до вчителів. Літом 1917 р. фіксується відтік священників з сіл до міських метрополій, а навесні 1918 р., під тиском своїх громад, виїджають до міст вчителі-українці. 28 червня 1918 р. І. М. Труба звертається до міської думи із застереженням: «Від часу до часу до мене звертаються вчителі-українці, добре підготовлені до навчання в вищій початковій школі українською мовою, причому більшість серед них хоче осісти у самому місті» [8, арк. 91]. Важливою справою І. М. Труба вважав українізацію середньої і вищої школи. У офіційному зверненні до громадян Катеринославщини губернський комісар з освіти повідомляв, що з осені 1918 р. українізація становитиме не менше 70 %, оскільки школи в Україні оплачуються українським демосом [8, арк. 9]. На початку червня 1918 р., незважаючи на запеклі суперечки, було затверджено програму українізації Катеринославського міського технікуму [5, № 53]. Невдачею завершилася боротьба українських організацій Катеринослава і особисто комісара з освіти за відкриття українського університету [8, арк. 40–41; 2, с. 115].

За будь-яких умов І. М. Труба вмів досягав згоди в таборі української демократії Катеринославщини. У 1917 р. йому вдалося налагодити співпрацю з усіма осередками українських партій, ставши представником катеринославських українців у земстві і міській думі. Як найавторитетніший з українських діячів саме І. М. Труба у вересні 1918 р. очолив місцеве відділення Національного союзу і як його голова брав участь у роззброєнні 8-го корпусу, який заявив, що підтримує курс на єдину Росію.

У процесі діяльності комісару з освітніх справ доводилося долати опір антиукраїнських груп і партій. У 1917 р. цей опір мав скоріше інтуїтивний характер. У 1918 р. він набув організованих масштабів. Уже перші кроки українізації викликали незадоволення як справа, так і зліва політичного спектра. Очікування катеринославського міщанства погрому з боку українців після проголошення III Універсалу Центральної Ради було показовим фактом. Весною 1918 р. довелося знову налагоджувати контакти з міськими думами, які починають втручатися в освітні процеси, підмінюючи спеціальні органи. У повідомленні до Міністерства народної освіти І. М. Труба вказував, що катеринославська міська дума «після доби більшовизму засвоїла цілком більшовитсько-російську тактику присвоювання собі державних справ...» [6, арк. 3]. На почат-

ку травня 1918 р. І. М. Труба повідомляв, що українізація в губернії проводиться на західній половині, в той час як східні повіти ігнорують вимоги влади. Земства байдужі, або взагалі ворожі [8, арк. 121]. Погром сільських «Просвіт» на початку 1918 р. теж не сприяв поглибленню національних процесів. Початок з весни 1918 р. селянського повстанського руху просто «вимивало» активістів-українців. Як результат, наприкінці 1918 р. в Катеринославському повіті з 24 зареєстрованих «Просвіт» діяли тільки сім [10, арк. 59–60]. Арешти сільських вчителів, які стали звичайною справою з літа 1918 р., змусили комісара з освіти звернутися безпосередньо до гетьмана П. Скоропадського. Арешти і наруга над особою здійснювалися як представниками місцевої влади, каральними загонами, так і австро-угорським командуванням. Усі дії пояснювалися агітацією заарештованих за більшовиків або «вільне козацтво». Причому під підозру потрапляють навіть аполітично налаштовані вчителі [8, арк. 117–120]. У деяких випадках особисте втручання центральної влади убезпечувало українських активістів від переслідування. Жорстка позиція І. М. Труби в питаннях, пов'язаних з освітою, призводила до численних конфліктів. У грудні 1918 р. І. М. Труба заявив, що гімназії, українізовані в 1918 р., насправді є антиукраїнськими і ігнорують українську справу. Це призвело до конфлікту з проросійськи налаштованими вчителями [6, № 6615]. Розв'язати цей конфлікт вже не було можливості, оскільки на початку 1919 р. І. М. Труба полишив Катеринослав, як вважалось – тимчасово, як виявилось – назавжди [11, с. 450].

Надзвичайні події призводять до надзвичайних рішень. Надзвичайні рішення вимагають надзвичайних діячів. Для Катеринославщини доби української революції такою особою був І. М. Труба.

Бібліографічні посилання

1. Агафонова Н. В. Становлення національної системи освіти в Україні 1917–1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. / Н. В. Агафонова. – Одеса, 1998.; Богуславська В. Г. Народна освіта в добу національно-демократичної революції 1917–1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. / В. Г. Богуславська – Донецьк, 2001.; Зелений В. М. Становлення та діяльність тов. «Просвіта» Катеринославської губернії у 1905–1922 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. / В. М. Зелений – Харків, 2005.

2. Вернадский В. И. Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 – январь 1920 / В. И. Вернадский. – К., 1994.

3. Гриценко А. П. Документи фонду Генерального Секретаріата народої освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження (1917 р.) / А. П. Гриценко // Укр. іст. журн. – 1997. – № 3. – С. 65–78.

4. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 р. Т. I «Доба Центральної Ради» / Д. Дорошенко – К., 2002.

5. Екатеринославская земская газета. – Орган Катеринославського губерньського земства, з літа 1917 «Народная жизнь». – Катеринослав, 1917.

6. Приднепровский край. – Катеринослав. – 1917.

7. Українська Центральна Рада: Докум. і матер. у 2 т. – Т. 1. – К., 1996.

8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління в Україні – Ф. 2201, оп. 1, спр. 24. – Далі : ЦДАВОУ.

9. ЦДАВОУ. – Ф. 2581, оп. 1, спр. 53.

10. ЦДАВОУ. – Ф. 2201, оп. 2, спр. 506.

11. Чабан М. П. Діячі січеславської «Просвіти» (1905–1921). Бібліографічний словник / М. П. Чабан. – Д., 2002.

Надійшла до редколегії 1.12.09

УДК:94:396.6(477.63) «1930/1950»

Н. О. Соляник

Запорізький національний університет

**ПОВСЯКДЕННЯ СІЛЬСЬКОЇ ЖІНКИ 1930–1950 рр.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОЇ ІСТОРІЇ НА ПРИКЛАДІ СЕЛА
СУРСЬКО-МИХАЙЛІВКА СОЛОНЯНСЬКОГО РАЙОНУ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

Розглянуто побут сільських жінок у 1930–1950-х роках на прикладі с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської обл. Висвітлено трансформацію ролі жінки у родині та у суспільстві, зміну правового та її майнового становища у цей період. Виділено нові риси у веденні господарства та ролі жінки у суспільстві у зв'язку з колективізацією, голодомором та Другою світовою війною. Зроблено попередні висновки щодо місця жінки на селі та у тогочасному суспільстві загалом.

Ключові слова: село, побут, колективізація, суспільство, усна історія.

Рассматривается быт сельских женщин в 1930–1950-х годах на примере с. Сурско-Михайловка Солонянского района Днепропетровской обл.

¹© Соляник Н.О., 2009

Освещается трансформация роли женщины в семье и обществе, смена правового и имущественного положения в данный период. Выделено новые черты в ведении хозяйства и роли женщины в обществе в связи с коллективизацией, голодомором и Второй мировой войной. Сделаны предварительные выводы о месте женщины в селе и в тогдашнем обществе в целом.

Ключевые слова: село, быт, коллективизация, общество, устная история.

The article has regarded the family life of the country women in 1930-ies – 1950-ies on the example of the village of Surs'ko-Mykhailivka of the Solonyans'kyi district of the Dnepropetrovs'k region. It has also examined the new features in the economy keeping and the woman role in the society in connection with collectivization, hunger and World War II.

Key words: country, way of life, collectivization, oral history.

В історії України період 1930–1950-х рр. наповнений величезною кількістю подій, які вплинули на подальшу історію України та майбутній шлях її політичного, соціального та економічного розвитку. Ще наприкінці 1920-х рр. більшовики готували посилення курсу на побудову комуністичного суспільства. Було скасовано неп і продовжено нав'язування народів соціально-економічних та політичних змін – настільки всеохоплюючих та радикальних, що їх часто називають «другою революцією». Та поряд із масовими зрушеннями 1930-х рр. відбулося повернення до деяких традиційних аспектів російської політики, зокрема суворого централізму та одноосібної влади. Для українців цей катастрофічний поворот означав кінець намаганням прокласати власний «шлях до комунізму» [8, с. 351].

Радянське керівництво, взявши курс на модернізацію промислового потенціалу країни, одразу зіткнулося з трьома проблемами: кошти, сировина і робочі руки для розвитку індустрії. Одержати все це можна було від селянства, що становило більшість населення. Тому визріла думка про кардинальну зміну вектора залежності: не держава мусила залежати від значної кількості неконтрольованих індустріальних селянських господарств, а сконцентровані у великій спільні господарства селяни мусили перебувати в залежності від державних структур [2, с. 390, 391]. На початку 30-х років загострилася криза колгоспного ладу. Її суть полягала у катастрофічному зниженні рівня ефективності сільськогосподарського виробництва, наростаючих настроях соціального невдоволення селянських

мас. Спираючися на командні методи, влада взимку 1931–1932 рр. у багатьох районах республіки вилучили залишки товарного хліба і майже все продовольче та насіннєве зерно. Це призвело до величезного голоду [2, с. 393, 394]. Розкуркулення, депортації, голодомор були важливою умовою функціонування тоталітарного режиму, оскільки вони блокували розвиток громадянського суспільства, більшу частину якого становило саме селянство.

Друга світова війна наклала страшний відбиток на Україну та її населення. Щонайменше 5,3 млн осіб, або один із кожних шести мешканців України, загинули у цій війні. Цілком або частково було зруйновано понад 700 великих і малих міст та 28 тис. сіл. Загальні збитки в економіці України сягали 40 % [8, с. 417].

Після 1945 р. перед Україною та іншими радянськими республіками постало колосальне завдання відбудови господарства. Початок відновлення господарства почався із складання п'ятирічного плану (1946–1950). І знову цей план базувався на характерній особливості тоталітарної системи: можливості розпоряджатися ресурсами без огляду на бажання й потреби людей. Звідси і його вимоги: відбудувати розорені регіони, підняти промисловість та сільське господарство на довоєнний рівень та перевершити його [8, с. 422].

Період 1930–1950-х рр. є дуже складним та неоднозначним, він повністю змінив традиційний уклад життя усього населення України, але найбільше постраждало саме селянство.

Новій тоталітарній системі потрібно було населення вимуштруваних людей, в тому числі і жінок. Інесса Арманд політику російської комуністичної партії стосовно сім'ї визначила так: «Перед робітницею, таким чином, два найближчі завдання: вона повинна стати солдатом революції, готовою віддати всі сили для торжества комунізму; по-друге, вона повинна, будуючи нові форми господарства, виховання, соціального забезпечення, зруйнувати дотла стару буржуазну сім'ю...» [4, с. 113–114]. Для реалізації партійної лінії потрібно було вивести жінку із сфери домашнього побуту у сферу громадського життя.

«Домашній побут» – поняття ширше за «домашнє господарство». Воно включає ще й виховання дітей, різні форми спілкування членів сім'ї, спільні заняття, дозвілля тощо [3, с. 64].

Традиційний український селянський побут був дуже насиче-

ний та різноманітний. Жінка виконувала одну з найважливіших ролей у ньому – готувала їжу, доглядала за дітьми та за старими, працювала в полі, поралася на присадибній ділянці, брала участь у вирішенні важливих для родини питань.

Зміни в сімейному житті та структурі сім'ї, що мали місце у 1930-ті рр., співвідносяться зі змінами у моделях соціальної організації праці і є безпосереднім наслідком колективізації. Найпринциповіша зміна полягає в тому, що до колективізації більшість селян працювала на своїх власних сімейних ділянках, полях тощо. Типове господарство площею в два чи три гектари вимагало або могло забезпечити роботою щонайменше двох дорослих членів родини та кількох дітей. Кожен член сім'ї виконував, як правило, різноманітні господарські обов'язки, і не було такого, щоб одну справу робив тільки хтось один у сім'ї. Після примусової колективізації, у селян майже не було худоби і тепер більшу частину їхнього робочого дня забирала обов'язкова праця на колгоспних полях [9, с. 251]. Розподіл праці між чоловіками і жінками продовжував зберігатися у сімейних господарствах. Як і до колективізації, навколо хати й на сімейному полі завжди були специфічні ділянки, що оброблялися або чоловіками, або жінками. Жінки також прали, ткали, шили, вишивали, готували їжу, прибирали та доглядали дітей. У тих сферах життя, куди держава не втручалася, старий устрій залишився більш-менш недоторканим. А там, де домінував колгосп, старі способи організації праці змінювалися на інші й ставали у більшості випадків щоденною рутиною, коли більша частка продуктивного часу витрачалася на обробку колгоспних полів [5, с. 252–253].

Сім'ї на той час звичайно мали досить велику кількість дітей. Як згадує Параска Василівна Сахновська: «Батько наш вмер рано. Нас було семеро в мами» [1] Саме тому, догляд та виховання дітей було дуже важливим, бо від цього залежить те, якими вони виростуть, чи набудуть необхідних культурних норм та навичок для подальшого життя в сільській громаді. Виховання пошани до старших (з малих років дітей вчили звертатися до дорослих на «ви», і ніколи – на «ти»), привчання до роботи (дітей з малих років залучали до виконання певних видів роботи, які були посильними для їхнього віку) – цим у більшості випадків займалися саме жінки [5, с. 99].

До колективізації немовлят, малечу, яка тільки вчилася ходити, та решту малюків доглядали вдома матері, бабусі та старші за віком діти. Після колективізації, коли жінок примусили працювати в бригадах на колгоспних полях, постала нагальна потреба у громадських закладах нагляду за дітьми. Такі центри було засновано у більшості сіл на початку 1930-х рр. [5, с. 251].

Й. Сталін, виступаючи на І з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р., висунув таке гасло: «Що стосується самих колгоспниць, то вони повинні пам'ятати про силу і значення колгоспів для жінок, повинні пам'ятати, що тільки в колгоспі мають вони можливість стати на рівну ногу з чоловіком. Без колгоспів – нерівність, у колгоспах – рівність прав. Нехай пам'ятають про це товариші колгоспниці і нехай бережуть колгоспний лад, як зіницю ока». [7, с. 192]. Керівники колгоспів сприйняли це у буквальному розумінні і робітник повинен був робити те, що йому накажуть, особливо у період жнив. Донині більшість видів робіт, які виконують жінки у сільському господарстві, залишається мало механізованою, це – тяжка фізична праця. Взагалі, за радянських часів мала місце тенденція: що більше механізувалося виробництво, то більше жінок було задіяно на важкій фізичній роботі. У сільському господарстві чоловіки здебільшого працювали механізаторами, водіями, пастухами, конюхами або керівниками різних рівнів. Жінкам же залишалося, наприклад, вирощування цукрових буряків, прополювання яких досі робиться вручну [6, с. 39]. Як згадує про працю у колгоспі власних батьків Лідія Іллівна Соколенко: «Батько робив все время конюхом, коло коней, а мати в бригаді, сапу тягала» [1].

Але найгірше те, що навіть не всі матері мали можливість отямитися від пологів, бо не було можливості отримати декретну відпустку. Дарина Григорівна Червона згадує: «У мене якось так получилось, що не давали ніякого декрету. Робила, поки робила, а родила, то ніхто нічого не платив, ні...» [1].

У щоденних клопотах важливе місце займає приготування їжі. Меню було різноманітним, переважали страви з овочів, круп, молока та інших продуктів, які були результатом власної праці на землі. Олена Улянівна Бесараб на питання про страви, які були найчастіше у вжитку в їхній родині, відповіла: «Тоді? Так як і сей час – борщ з цибулею. Два мужики були в хаті – дедушка, батько. Борщ,

каша, пшоняна бабка і молочна каша, і якісь вареники, там якісь пірожки, блини. Таке готовили! І холодне, картошка-жаркоє. Хорошо у нас бабушка, хорошо готовила! Коли було з чого...» [1].

Григорій Григорович Суховий на аналогічне запитання відповів: «Ну шо... Борщ, суп, галушки, галушки було. Куліш... з пшо-на куліш. Борщ, картошка. Жарять. Капусту жарять. Саянка звалася. Сала кусочки на сковородку та капусту. І не так як сейчас, там тарілочка... А тоді сковородка така здорова, то кожен сидить, нас там чотири чи шість душ, а сальце ж хочеться достать. Попалось – то твоє, бери. Огірок солоний дають, з бочки огірки. Ото в банках, а то з бочки, ну воно вкусніше, кажуть, і полезніше з бочки були, чим оце щас консерви... Огірок. Це в нас дід, як його? Захарько. Був дід Захарько. Так той, вже ж весна, вже не хочеться, а солоні огірки в нього остаються. Так це було візьме кожному: хочеш-не хочеш, а з'їж. З'їж, кожному поже по огіркові і з'їж, щоб не пропали! Хочеш-не хочеш, – з'їж, – отакий. Галушки то було, суп, куліш. А то було в колхозі зразу як давали, то було варять кандьор. Якось спробував, чи суп чи шо? Є пословиця: «Куда йдеш, куда йдеш, куда шкандибаш? На той край по кандьор, хіба ж ти не знаєш?» Переживали всього» [1].

Лідія Іллівна Соколенко згадує: «Ну як у свекрів жила, то мати готовила, і дома як я була, мама готовила. Там я помагала їй так. А так як вже ж я стала сама жити, я стала сама готувати» [1].

Слід відзначити, що всі респонденти поклали обов'язок з приготування їжі на матір або бабусю. Тобто, такий вид діяльності був непритаманним для чоловіків і був можливим лише у окремих випадках.

Значна кількість часу займала робота, пов'язана із виготовленням тканин, одягу, його декоруванням та оздобленням. До цього відносять прядіння, ткацтво, фарбування тканин та вишивку. Як згадує Любов Лук'янівна Петриченко: «Бабушка ткала полотно. Мама сама полотна не ткала... Бо теж ж станок нужен...» [1].

Про технологію прядіння розповів Григорій Григорович Суховий: «Прядки, ото на гребіні вона оце тут от якось той, одсмикує баба. А тут ногою круте і там воно крильчатка круте і барабанчик намотує нитки. Нитки здорові. Потім нитки так прямо в битьельню намотує, багато. Потом оддають ткацькому. Ткацький витикає оті ліжники бувало. А оце ж барахло таке ріжуть старе, пе-

періжуть там на стьожечки і зшивають ото на ліжники. Основа там. А потом, а якщо вимочать уже, та харашо, то роблять отаке полотно. Полотно. Це полотно, значить, літом його розстилають десь на травичку і водою мочуть. І це воно вимочується неділю чи дві, мочуть його, воно просихає на сонці, вибілять. Біле стає це полотно. І із цього полотна сорочки шили. Штани шили. І покрасять було. А краска була з бузини, бо краски ж такої нема» [1].

Голодні 1932–1933 рр. лише погіршили катастрофічну ситуацію, яка склалася у той час на селі. Люди, поставлені на межу існування, голодні, інколи вже навіть втрачали розум від пережитих жахів. Нелюдські знущання доводилося терпіти людям. Дарина Григорівна Червона згадує: «Все, що було там у бочках, позабирали, все позабирали! І ми сиділи (мені було шість год уже, а брат був з 31-го, то ото йому було два годи і сестричка була з 29-го, за мной зразу), то ото мама взяли такі вузольчики нав'язали квасолі, гороху і на плитки, ото там на припічок, називався. Положили ті вузольчики, накрили, і нас посадили на ті вузольчики, щоб вони не забрали. А так усе забирали, усе! І з погріба картошку, і усе, де що не було, – все під мітлу! І вони й нас поскидали і ті вузольчики позабирали. Пооставляли, щоб посадить на... чи зварить так дітям» [1]. Залишившись без продовольства, селяни бачили вихід у вступі до колгоспу.

Друга світова війна теж внесла корективи у традиційний побут сільської жінки. Залишившись майже без чоловіків, які вирушили на фронт, їм доводилось пережити всі жахіття війни та потерпати від окупантів.

Період 1930–1950-х рр. – важкий у всіх розуміннях. За цей невеликий проміжок історичного часу відбулася докорінна зміна багатовікових устоїв та традицій основи української нації – селянства. Ці зміни не могли не зачепити жіноцтво, яке здавна вважалося берегинею сім'ї, моралі та культури. Мати передавала власним дітям світосприйняття із покоління до покоління. Позбавлена можливості займатися традиційною для себе діяльністю, вимушена працювати на важких сільськогосподарських роботах на колгоспних ланах, майже не маючи вільного часу, жінки все одно не втратили ідеалів, моральних та релігійних переконань. Це передається у розповідях мешканців села Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області, на прикладі яко-

го було зроблено спробу прослідкувати зміну побуту сільської жінки протягом трьох десятиліть.

Бібліографічні посилання

1. Аудіоархів Інституту усної історії ЗНУ : с. Сурсько-Михайлівка Солонянський р-н, Дніпропетровська обл. : О. У. Бесараб, Л. Л. Петриненко, П. В. Сахновська, Л. І. Соколенко, Г. Г. Суховий, Д. Г. Червона.

2. Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – К., 2008. – С. 390–391.

3. Борисенко М. Домашній побут городян України в 20-х роках ХХ століття / М. Борисенко // Іст. журн. – 2008. – № 4 (40).

4. Козуля О. Жінки в історії України / О. Козуля. – К., 1993.

5. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–1930 рр. / В. Нолл / Центр досліджень усної історії та культури. – К., 1999.

6. Орлова Т. Соціально-економічне становище жіноцтва в СРСР: радянська історіографія та реалії минулого / Т. Орлова // Істор. журн. – 2008. – № 6 (42).

7. Орлова Т. В. Радянський тоталітаризм і жіноцтво в контексті історіографії / Т. В. Орлова // Укр. іст. журн. – 2009. – № 3 (486)

8. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний – К., 1991.

Надійшла до редколегії: 25.11.12.

УДК 908 (477)

І. О. Кочергін

Національний гірничий університет

КРАЄЗНАВЧИЙ РУХ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Висвітлено розвиток краєзнавчого руху на Дніпропетровщині і завдання, які стоять перед ним.

Ключові слова: краєзнавство, краєзнавчий рух, Придніпров'я, спілка краєзнавців.

Освещено развитие краеведческого движения на Днепропетровщине и задачи, которые стоят перед ним.

Ключевые слова: краеведение, краеведческое движение, Приднепровье, союз краеведов.

This thesis deals with development of regional history movement and the goals set in connection with it.

Key words: study of a particular region, regional motion, Prydniprovya, union of researchers of a particular region.

В останнє десятиліття краєзнавство в українській державі набуло значної ваги. Про це свідчить ціла низка офіційних документів: Указ Президента України від 23.01.2001 «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху», Постанова Кабінету Міністрів № 789 від 10 червня 2002 р. «Про затвердження програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року» [4, с. 112–113] і, нарешті, Постанова Кабінету Міністрів № 908 від 16 жовтня 2008 р. «Про надання Всеукраїнській спілці краєзнавців статусу Національної» [3, с. 5]. Проте активізація краєзнавчого руху пов'язана не лише з появою різного роду документів, спрямованих на підтримку краєзнавчого руху. Після отримання Україною незалежності з'явилася можливість займатися будь-якою тематикою: від біографій діячів до історії окремих районів. Цьому сприяє відсутність цензури, більша відкритість архівів та бібліотечних зібрань, широка можливість для публікацій краєзнавчих матеріалів у різних виданнях. Варто відзначити, що відсутність цензури призвела до появи великої кількості краєзнавчих публікацій, які не витримують жодної критики, вони більше шкодять краєзнавчому руху, аніж йому допомагають. На наше переконання, бажаними є кваліфіковані рецензії краєзнавчих досліджень з боку науковців.

Активізація краєзнавчих досліджень має об'єктивний характер, оскільки до 1991 р. переважали дослідження загального типу. Не можемо не погодитися з думкою доктора історичних наук Я. В. Верменича про те, що: «Необхідність уважного дослідження історичних регіонів як певної цілісності зумовлена потребами деталізації історичного процесу, виявлення регіональних особливостей і чинників ... саме на дослідженні «малої батьківщини» здебільшого ґрунтуються патріотичні почуття» [1, с. 14]. Так, вивчення своєї батьківщини, а краєзнавство власне цим і займається, стимулює патріотичні почуття.

На думку академіка П. Т. Тронька «краєзнавство є безцінною скарбницею збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього того найкращого, що витримало випробування часом в сфері матеріальної і духовної культури» [7, с. 6]. Тобто, краєз-

навство напряму пов'язане зі збереженням історичної спадщини, оскільки навколо нього концентрується реальна суспільна енергія багатьох ентузіастів [6, с. 84].

Отже, краєзнавчі дослідження мають неабияке практичне значення, тому вони навряд чи втратять свою актуальність найближчим часом. Водночас, від краєзнавства, яке розвивається хаотично, ефект незначний. Необхідне організуюче начало, яким з 1926 р. є Всеукраїнська спілка краєзнавців. Щоправда, в перші десятиліття її існування на цю організацію покладалися трохи відмінні від сучасного моменту завдання. До жовтня 2008 р. Всеукраїнська спілка краєзнавців була громадським об'єднанням, яке об'єднувало всіх, хто цікавився історією рідного краю: від школяра до професора. В областях існували подібні структури. З 1991 р. в Дніпропетровській області також виник обласний осередок Всеукраїнської спілки краєзнавців, яку очолила доктор історичних наук, професор Ганна Кирилівна Швидько.

28 жовтня 2008 р. в Києві відбувся IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (далі НСКУ), де стало відомо, що згідно з постановою Кабінету Міністрів від 16 жовтня 2008 р. Всеукраїнській спілці краєзнавців надано статус Національної.

Що кардинально міняється у зв'язку зі зміною статусу? «Регорганізація Спілки (Всеукраїнська спілка краєзнавців – І. К.), – сказано в доповіді голови НСКУ П. Т. Тронька, – як колишньої громадської організації без фіксованого членства, у професійну творчу спілку є принципово новим, вищим і якіснішим організаційним утворенням краєзнавців за професійною ознакою. Для нас це має означати, що від сумлінного любительства ми перейшли до майстер-класу, де краєзнавство означає не просто хобі чи захоплення, а серйозну професію з усіма кваліфікаційними вимогами» [5, с. 10]. Звісно, що це не означає, що з цього моменту НСКУ перетворюється на замкнуту структуру, куди може потрапити лише професіонал. Краєзнавство, за своєю суттю, є галуззю людського знання, яке «руйнує бар'єри між наукою і аматорами-ентузіастами» [1, с. 19]. Водночас, з набуттям національного статусу науковці мають стати «авангардом ... Спілки, навколо якого має згуртуватися уся краєзнавча спільнота» [5, с. 13].

Отже, статус національної покладає на тих, хто займається «науковим краєзнавством» додаткові зобов'язання в царині по-

дальшого розвитку краєзнавчого руху. Давно стало прикритим фактом поява робіт краєзнавчого характеру з низькою науковою якістю, фактичними помилками, відбувається переважно накопичення матеріалу, а його осмислення відстає. Це відзначено в статті доктора історичних наук В. В. Іваненка: «Наукова якість історико-краєзнавчих досліджень ...: фактичні помилки, поверхневий аналіз, ... рефлексивна складова відстає від екстенсивного накопичення» [2, с. 9].

Погоджуємося також з професором В. В. Іваненком і в тому, що наукове краєзнавство може мати широкий вплив на краєзнавчий рух лише шляхом удосконалення організаційних засад регіонального осередку [2, с. 7]. Така можливість з'явилася рік тому з наданням Всеукраїнській спілці краєзнавців національного статусу.

Згідно зі Статутом НСКУ членом спілки може бути лише той, кому на момент вступу до НСКУ виповнилося 18 років і основним заняттям котрих є створення завершених та оприлюднених творів у галузі культури, історії, краєзнавства, пам'яткознавства, фольклору та етнографії України [6, с. 109]. Тобто, лише бажання, відвідування краєзнавчих конференцій або засідань краєзнавчих клубів не перетворює громадянина на краєзнавця автоматично. Навіть, маючи певні здобутки в галузі краєзнавчої роботи, тепер треба мати письмові рекомендації трьох членів обласної організації НСКУ [6, с. 109]. При вступі до НСКУ необхідно внести реєстраційний збір, а в подальшому платити членські внески, оскільки життя показало, що без фінансової підтримки краєзнавству не вийти на новий рівень розвитку. Новому члену видається членський квиток встановленого зразка, який засвідчує внесення нового члена до загального реєстру НСКУ. Члени НСКУ в областях утворюють первинні осередки, які мають скласти основу НСКУ [6, с. 111]. По Дніпропетровській області відомо про два подібні осередки. Буквально у 2009 р. краєзнавчі осередки утворилися у Дніпропетровську і Павлограді. На жаль, поки що їхня співпраця з правлінням Дніпропетровської обласної організації НСКУ відбувається лише на особистісному рівні, а не на рівні організації.

Вже традиційно на Дніпропетровщині склалися трохи відмінні від пропонованих статутом НСКУ форми організації краєзнавчих осередків. Зазвичай вони існують при навчальних закладах і музейних установах. Звісно, що їх не можна назвати сталими кра-

єзнавчими об'єднаннями, які підпорядковуються обласній організації НСКУ. Однак їхня діяльність на даний момент фактично створює краєзнавчий рух на Дніпропетровщині, про який ми можемо вести мову.

Серед них, назвемо їх центрами краєзнавчого руху, виділяються такі: історичний факультет Дніпропетровського національного університету, який регулярно проводить краєзнавчі конференції та видає краєзнавчий збірник «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження»; Дніпропетровський історичний музей, під егідою якого щороку відбуваються музейні фестивалі, конференції, виходять видання краєзнавчого характеру, які, більшою мірою, присвячені розвиткові музеїв та музейної справи¹; Гуманітарний інститут у складі кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету, котрий щороку проводить регіональну краєзнавчу конференцію і видає краєзнавчий збірник «Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник». Велику роботу у краєзнавчій сфері здійснює краєзнавчий відділ Дніпропетровської обласної наукової універсальної бібліотеки. При відділові існує краєзнавчий клуб «Ріднокрай», який щомісяця збирає багатьох краєзнавців міста і області. Краєзнавчий відділ також регулярно видає літературу краєзнавчого характеру, в тому числі щорічний альманах «Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області». Останніми роками в Дніпропетровську з'явилися громадські організації, які долучилися до краєзнавчої роботи: Інститут суспільних досліджень та Інститут Україністики. Вони фінансують різні краєзнавчі заходи, самі проводять круглі столи і конференції. Для прикладу, у квітні 2009 року Інститут суспільних досліджень спільно з Дніпропетровською обласною організацією НСКУ за підтримки управління освіти Новомосковської районної державної адміністрації провели в с. Знаменівка Новомосковського району регіональну науково-практичну конференцію «Проблеми історії і культури Присамар'я». У 2009 р. Інститут Україністики започаткував конкурс «Моє село».

Менш насиченим є краєзнавче життя в районних центрах, серед яких виділяється Нікополь, Кривий Ріг, Новомосковськ, Дні-

¹ Під патронатом Дніпропетровського історичного музею перебувають усі музеї області, який, певною мірою, задає тон їхній діяльності.

продзержинськ, Павлоград. Центром краєзнавчого руху Нікопольщини є Державний краєзнавчий музей, що проводить археологічні дослідження, пов'язані з Микитинською Січчю, краєзнавчі конференції. У квітня 2008 р. в Нікополі відбулася конференція «Микитинська Запорозька Січ і початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття». На базі Нікопольського відділення козацтва вже видано декілька номерів «Козацької спадщини», в якому публікуються статті краєзнавчого змісту. В Кривому Розі активно займається краєзнавчою роботою історико-краєзнавчий музей, який бере участь у підготовці і проведенні краєзнавчих конференцій, тематика яких пов'язана переважно з промисловим розвитком Криворізького залізничного басейну. У травні 2008 р. в Павлограді відбулася науково-практична конференція «Павлоградська минувшина», організаторами якої виступили Павлоградська міська рада та Павлоградський історико-краєзнавчий музей. Подібні заходи проводить Новомосковський музей історії та краєзнавства ім. П. Калнишевського та музей історії м. Дніпродзержинська. Окрім відомих краєзнавчих центрів в області існує багато осередків, які здійснюють краєзнавчу роботу переважно замкнуто від обласної організації НСКУ: сільські бібліотеки, музеї та ін.

Відмінність між краєзнавчою роботою районних центрів краєзнавчого руху і краєзнавчих осередків обласного міста в її регулярності і науковому рівні. Можливості районів не співмірні з можливостями Дніпропетровська, починаючи від наукової бази і закінчуючи фінансами. На часі об'єднання зусиль, хоча вже не один рік і Дніпропетровський національний університет і Дніпропетровський історичний музей проводять спільні акції краєзнавчого характеру. Треба цей процес зробити регулярним і налагодити зворотний зв'язок. Досвід співпраці з Новомосковськом і Нікополем показує, що проведення спільних конференцій, круглих столів, видання краєзнавчої літератури сприяє активізації краєзнавчих досліджень у регіонах.

У середовищі науковців-краєзнавців з'являються ідеї про створення об'єднаного центру з регіонально-історичних досліджень [2, с. 15]. На нашу думку, таких центрів достатньо і вони вище перераховані. Для об'єднання зусиль у здійсненні злагодженої роботи в галузі краєзнавства Дніпропетровського національно-

го університету, Дніпропетровського історичного музею, Національного гірничого університету та інших необхідний координаційний центр краєзнавчого руху, яким за логікою речей і мала б стати Дніпропетровська обласна організація НСКУ. Для цього потрібні люди і матеріальна підтримка.

Отже, можна констатувати, що краєзнавчий рух в області вийшов на науковий рівень, про що свідчать різноманітні краєзнавчі заходи останнього десятиліття. Щоправда, в цьому напрямі районні краєзнавчі осередки відстають від обласних і тут їм необхідна підтримка: проведення спільних конференцій; обов'язкова розсилка всіх видань краєзнавчого характеру, принаймні в районні краєзнавчі музеї і школи; підтримка у виданні краєзнавчої літератури в районах – фінансова і наукова; заохочення вивчення історії міст і сіл.¹ Звісно, що для цього потрібне відповідне фінансування, яке не завжди мають і обласні краєзнавчі осередки. Членських внесків, які тепер будуть платити краєзнавці області в обласну організацію НСКУ, для цього явно замало.

Однією з головних цілей обласної організації НСКУ є координація зусиль краєзнавців з підготовки «Краєзнавчої енциклопедії Дніпропетровщини», в якій знайдеться місце і для історії міст і сіл. Приклад такої роботи вже є. Останніми роками в Кривому Розі вийшли «Історична енциклопедія Криворіжжя» та двотомна «Енциклопедія Криворіжжя».

Таким чином, краєзнавство Придніпров'я на даний момент володіє достатнім науковим потенціалом, який потребує більшої згуртованості і об'єднання зусиль. Першочерговим завданням, яке стоїть перед Дніпропетровською обласною організацією НСКУ, є прийняття статуту і реєстрація в органах влади. Не зайвим було б додатково до статуту прийняти програму розвитку краєзнавчого руху на Придніпров'ї. У подальшому необхідно залучати до спілки активних краєзнавців з усіх районів області з метою об'єднання зусиль для виконання поставлених в програмі задач. Паралельно необхідно шукати шляхи матеріальної підтримки для здійснення заходів та друк робіт краєзнавчої тематики.

¹ Прецеденти вже є. Конкурс «Легенди рідного краю» проводила юнацька бібліотека ім. Светлова, конкурс «Мое село» проводить Інститут Україністики.

Бібліографічні посилання

1. *Верменич Я. В.* Історична регіоналістика в Україні / Я. В. Верменич // Укр. іст. журн. – 2001. – № 6. – С. 3–21.
2. *Іваненко В. В.* Регіонально-історичні дослідження в сучасній Україні: науковий та соціокультурний вимір / В. В. Іваненко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Д., 2004.
3. Матеріали та документи. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29–30 жовтня 2003 р.). – К., 2004.
4. Матеріали та документи. IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 р.). – Кам'янець-Подільський, 2009.
5. Матеріали пленуму та наради з питань підготовки енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України». – К., 2009.
6. Статут Національної спілки краєзнавців України // IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року). Матер. та докум. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 105–119.
7. *Тронько П. Т.* Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи / П. Т. Тронько. – К., 2001.
8. *Тронько П. Т.* Краєзнавчий рух в Україні: шляхи подальшого розвитку / П. Т. Тронько // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. – С. 82–93.

Надійшла до редколегії 1.12.09

IV. АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ

УДК 902/904

І. Ф. Ковальова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2009 р.

Розглянуто археологічні об'єкти з території Новобогородицької (Богородицької) фортеці та посаду. Введено до наукового обігу приміщення різноманітного призначення із розкопу V.

Ключові слова: археологічні об'єкти, землянка, фортеця, розкоп, культурний шар.

Рассматриваются археологические объекты с территории Новобогородицкой (Богородицкой) крепости и посада. Вводятся в научный оборот помещения разнообразного назначения из раскопа V.

Ключевые слова: археологические объекты, землянка, крепость, раскоп, культурный слой.

The author considers archaeological objects from the territory of Novobogoroditska (Bogoroditska) fortress and the settlement. Lodgings of various purpose from excavation V are entered into the scientific turn.

Key words: archaeological objects, dug-out, fortress, excavation, cultural layer.

Експедицією науково-дослідної лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара було продовжено дослідження Новобогородицької (Богородицької) фортеці та її посаду. Головним об'єктом робіт 2009 р. став розкоп V, за котрим закріплено умовну назву «Митниця», надану на підставі знахідки в культурному шарі печатки, ідентичної печатці Великої Московської митниці 1707 р. [1, с. 45–47], також товарних пломб, лічильних жетонів та чисель-

них, різноманітних за походженням, монет [2, с. 14–20, рис.5–6].

Усього на площі розкопу, яка становить 470 кв. м., було відкрито дев'ять споруд, з них чотири – у 2009 р. Завдяки цьому стало можливим уточнити планування житлової забудови на ділянці поблизу так званих Самарських воріт фортеці, котра виявилася підпорядкованою напрямку вулиці, що вела до них. Ширина останньої становила 8 м, простежена довжина 16 м. По відношенню до вулиці розташування будинків на дослідженій ділянці рядове (у 2 ряди) (рис. 1).

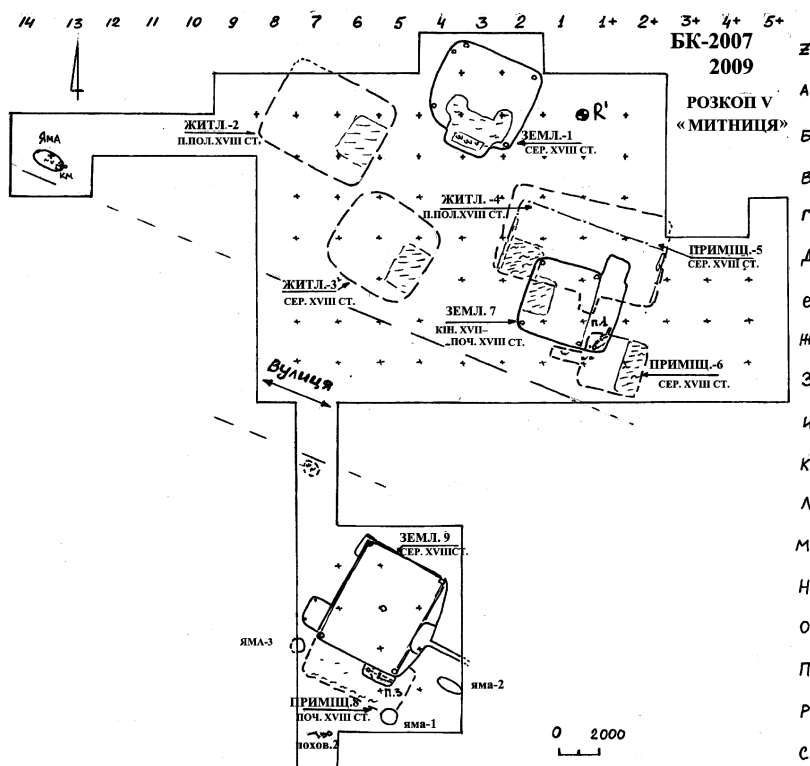

Рис. 1. План розкопу V із позначенням відкритих жител

За умов багаторічної руйнації культурного шару внаслідок оранки, сьогодні можливо зафіксувати лише підлоги наземних будівель із залишками печей, припічних ям та, інколи, розвалами солом'яноглиняних стін. Переважаюча форма жител – підквадратна, розміри коливаються від $5 \times 5,5$ до $4,8 \times 4,7$ м. Виняток становить будівля № 4 (2008 р.) розмірами $7,8 \times 4$ м, яка поєднувала в собі житлове та виробниче приміщення, а також № 6 (2009 р.) розмірами $3 \times 2,8$ м, котра слугувала за літню кухню. Простежені основи печей мали підпрямокутну форму розмірами від $1,6 \times 1,2$ до $2 \times 1,8$ м і були складені з глиняних вальків, цегли ручного виготовлення та гранітного каміння. Присутність чисельних залишків коробчастих кахлів із рослинно-геометричним орнаментом і кіптявою на внутрішній поверхні свідчить про облицювання ними печей – так званих «груб» або «кабиць». На час розкопок припічними заповнював попіл, вуглєці та побутове сміття.

Найбільшу частину знахідок становлять вироби з кераміки – різноманітний посуд, дитячі іграшки, люльки тощо. На другому місці знаходяться рештки скляного посуду та віконниць. Індивідуальні знахідки представлено переважно монетами, за якими відбувалося датування досліджених комплексів, також нечисленими особистими прикрасами, до яких належать персні-печатки, поясна фурнітура, оздоблення одягу та взуття.

Більш інформативним, завдяки гарній збереженості, виявилось дослідження землянок № 1 (2008), №№ 7 та 9 (2009). Розміри котлованів останніх підтрапецієподібної або підквадратної форми коливаються у межах від $4,3 \times 4$ до $5,15 \times 4,2$ м, глибина, без врахування надбудованих стін, сягає $2,7 \times 1,8$ м. Вхід звичайно знаходився у північно-західному куті і здійснювався за допомогою дерев'яної драбини, котра кріпилася до опорних стовпів. Вертикальні стовпчики вздовж стін слугували для кріплення горизонтальних дошок облицювання; зосередження поруч з ними побутових знахідок свідчить на користь їхнього використання для кріплення полиць [3, с. 63].

Відсутність серед будівельних решток залишків стелі дає підстави вважати, що землянки не мали останньої і були перекриті очеретяно-дерновим дахом, що спирався на опорні стовпи в кутах та каркасно-мазані стіни, як це відомо за описами запорозьких зимівників [6, с. 35–36] та свідченнями Генерального опису

1765–1769 рр. по Київському, Лубенському та Полтавському полках, на що звертає увагу М. П. Приходько [5].

Про інтер'єр житла № 1 (2008), в котрому провідне місце належало добре збереженій печі; вже повідомлялося [3, 62–68]. Тому перейдемо до опису відкритих у 2009 р. будівель. Землянка № 7 розмірами $5 \times 4,3$ м і глибиною від сучасної поверхні 2,7 м відрізнялася від інших поділом на дві половини: сіни, розмірами $4 \times 1,4$ м, відгороджені перегородкою з дощок, які кріпилися до 2-х кутових та 2-х допоміжних вертикальних стовпів, та власне житла. Підлога в ньому була нижчою за сіни на 0,5 м, вхід знаходився у східному куті землянки і являв собою квадратний колодязь розмірами $1,25 \times 1,2$ м глибиною 2,2 м, в котрому збереглися рештки дерев'яної драбини (рис 2.1.). Під протилежною від входу стінкою було зафіксовано рештки дощатого настилу (рос. – полаті), на котрому лежав у невимушеній позі головою на південь – південний захід скелет молодого (вік визначено В. М. Шалобудовим 20–25 рр.) чоловіка, поруч з котрим стояв світлоглиняний келих (рис. 2.2.). Оскільки житло № 7 загинуло внаслідок пожежі, можливо припустити, що чоловік помер уві сні від задухи.

По всій площі землянки простежувався товстий шар згорілого очерету та дерну, який засвідчує одномоментність руйнації покрівлі. Впавши, вона загасила полум'я, завдяки чому вціліли обвуглені дерев'яні конструкції та органічні залишки. У наступному відбулося пограбування згорілої землянки, для чого було вирито яму, через котру розібрано піч на цеглу. При цьому було залишено більше, ніж сто напівцільих лицьових, карнизних, кутових та прорізних кахлів, виготовлених з якісної рожевої глини, прикрашених пишним рослинно-геометричним орнаментом (рис. 2, 3–5).

Час функціонування землянки № 7 встановлюється за монетами, знайденими на її підлозі. Це – 11 срібних копійок, молодша з котрих датована 1707 р. та мідна полушка часів правління Петра I. Про належність житла до кінця XVII – початку XVIII ст. свідчить також наявність в ньому димленої кераміки із штамповим орнаментом. Запропоноване датування знаходить підтвердження у стратиграфічних спостереженнях. Землянку № 7 частково перекрила наземна споруда № 6, датована серединою XVIII ст.

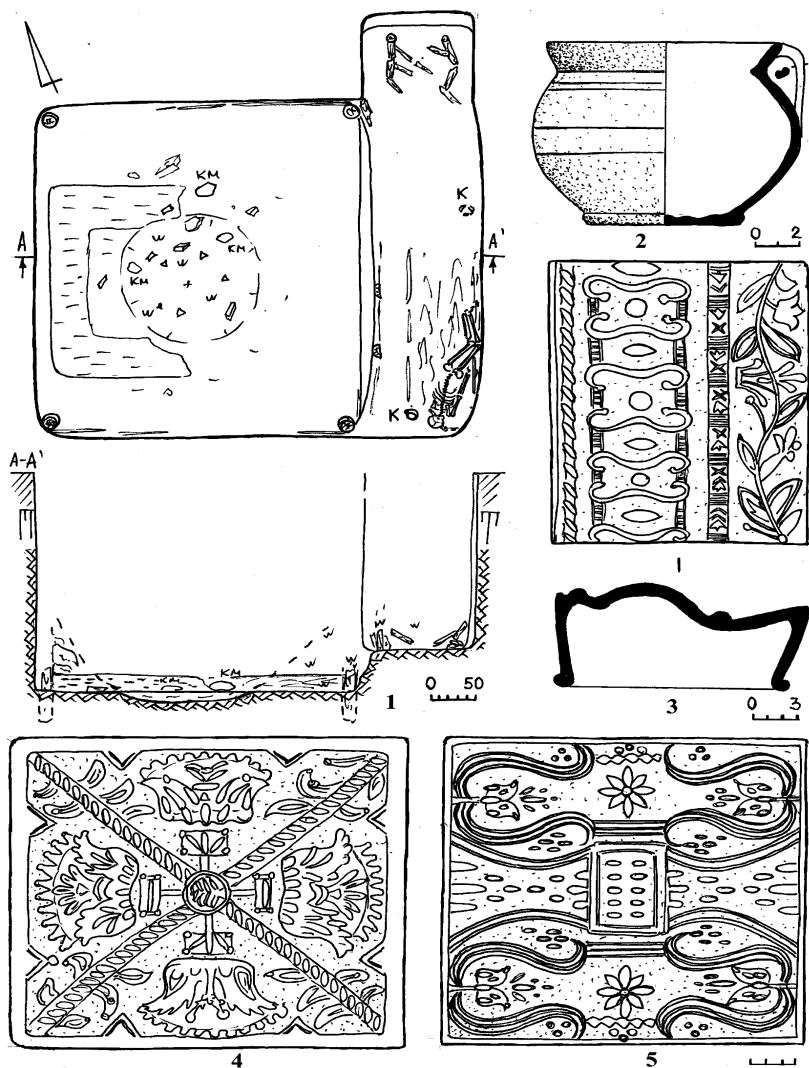

Рис. 2. Землянка 7 розкопу V та знахідки з неї: 1 – план землянки; 2 – келих; 3–5 – пічні кахлі.

Не менш цікавим виявилися дослідження комплексу, що склався з землянки № 9, що прорізала наземне житло № 8, чим встановлюється їх хронологічне співвідношення. Житло № 8 площею $5,4 \times 3,2$ м простежено на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. На підлозі було знайдено срібні копійки (5) часу правління Петра I та мідна денга 1716 р., що вказує на одночасність із вищерозглянутим житлом № 7 і підтверджує належність обох будівель до I-го етапу в історії Новобогородицької фортеці (за умовами Прутського миру 1711 р. фортецю було зруйновано і відновлено в 1734–1735 рр.).

Землянка № 9 мала розміри $5,15 \times 4,3$ м та глибину 2,2 м від сучасної поверхні. У кутах та по центру знаходилися гнізда під опорні стовпи глибиною до 0,8 м з рівня підлоги, забутовані дрібним камінням. Вхід під північно-західною стінкою мав вигляд колодязя з однією земляною приступкою, в кутах котрого збереглися стовпчики від зотлілої драбини. Стіни приміщення було облицьовано горизонтальними дошками, з котрих вціліли лише нижні – верхні було розібрано, як і опорні стовпи, вийняті із своїх гнізд після завершення функціонування землянки. Уперше за роки робіт було простежено вентиляційний пристрій, який мав вигляд каналу довжиною 1,8 м, завширшки 0,25 м, виритого по центру південно-східної стіни землянки.

На користь нежилого призначення приміщення свідчать його великі розміри; використання у будівництві дорогої деревини, зокрема корабельних (байдачних) дощок; наявність вентиляційного пристосування; нечисленність побутових знахідок, зокрема кераміки, відсутність слідів печі. Усе це дає підстави вбачати в землянці № 9 адміністративне чи військове (цейхауз) призначення. Час існування визначається знайденими на дні трьома двохкопійчаними монетами часів правління імператриці Єлизавети Петрівни – 1757–1758 рр. карбування.

Крім вищерозглянутих об'єктів, експедицією у 2009 р. подовжені дослідження поселення черняхівської археологічної культури II–IV ст. н. е. Богородичне – I, під час котрого відкрито житло-напівземлянку, що належала до металургійного комплексу [4, с. 228–236]. Знахідки представлено розвалами ліпного кухонного та гончарного столового посуду, зібраними навколо вогнища, та двома бронзовими фібулами III–IV ст. н. е. Також відбува-

лося шурфування північно-західної частини посаду з метою встановлення меж розташування зовнішнього валу.

Бібліографічні посилання

1. Ковалева И. Ф. Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе / И. Ф. Ковалева, В. Н. Шалобудов // Проблемы археологии Поднiпров'я. – Д., 2003. – С. 44–50.

2. Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007. – С. 18–20.

3. Ковальова І. Ф. Дослідження Новобогородицької фортеці у 2008 р. / І. Ф. Ковальова // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця – Д., 2008. – С. 63–69.

4. Ковальова І. Ф. Дослідження поселення черняхівської культури Богородичне – І / І. Ф. Ковальова // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія. – Д., 2009. – Вип. 17. – № 1/1. – С. 228–236.

5. Приходько Н. П. Некоторые вопросы истории жилища на Украине / Н. П. Приходько // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975

6. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Репринтное издание. – Д., 1991.

Надійшла до редколегії 25.11.09

УДК 902/904

В. М. Шалобудов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НАТІЛЬНІ ХРЕСТИ, ЗНАЙДЕНІ НА ТЕРИТОРІЇ БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2009 р.

Розглянуто нові знахідки натільних хрестів XVI–XVIII ст. з території Богородицької фортеці. На основі типологічних особливостей зроблено висновки про їхнє походження.

Ключові слова: Богородицька фортеця, натільний хрест.

Рассматриваются новые находки нательных крестов XVI–XVIII вв. с территории Богородицкой крепости. На основании типологических особенностей делаются выводы об их происхождении.

Ключевые слова: Богородицкая крепость, нательный крест.

The author considers new finds of worn next to the skin crosses of the 16th 18th century from the territory of Bogoroditska fortress. On the basis of typological features he makes conclusions about their origin.

Key words: Bogoroditska fortress, worn next to the skin cross.

Протягом останнього польового сезону на площі Богородицької (Новобогородицької) фортеці та її посаду здобуто 22 натільних хреста. Продовжуючи традицію публікацій нових ставрографічних знахідок [2–4], у статті розглянуто матеріали з ділянки Богородицької фортеці поблизу Самарських воріт (розкоп V), всього 11 хрестів та їхніх уламків. Чотири з них було знайдено в культурному шарі фортеці, а сім – у заповненні котлованів землянок № 7 та № 9.

Землянка № 7 датується початком XVIII ст. за знахідками на підлозі срібних дротяних копійок (11) та полушки раннього типу часів правління Петра I. У першій половині – середині XVIII ст. землянка використовувалася як смітник. Серед заповнення було знайдено п'ять різноманітних за формою та матеріалом виготовлення хрестів (рис. 1. 2–6).

Литий срібний хрест майстерної ювелірної роботи, прямий латинський за формою, нижня балка втрачена, в кутах перехрестя серцеподібні дуги, прикрашені кулями. Ширина хреста становить 2,5 см, висота вцілілої частини – 2,2 см (рис. 1.2.). На лицьовому боці внутрішній восьми кінцевий хрест, в оточенні прямокутних медальйонів. У горішньому – ЦРЬ СЛ під титлами, нижче – РСПВ, на бокових медальйонах – ІСЪ. ХСЪ. По краях внутрішнього хреста, добре читається текст молитви «Помилуй мя, Боже, по велицей милости твоей». На зворотному боці на кінцях балок та по центру вміщені медальйони із текстом молитви «Кресту твоему поклоняемся Владыко». Це перший випадок присутності молитовних текстів на обох сторонах виробу. За формою і оздобленням має аналогії у хрестах з Богородицької фортеці і датується XVII ст.

Наступний хрест – фрагмент верхньої балки, довжиною 2 см, але характерна форма не залишає сумнівів його атрибуції (рис. 1.3.). Подібні бронзові литі хрести мають, за В. О. Векленком, центрально-російське походження і представлені в матеріалах експедиції шістьма примірниками [6, с. 23, 25, рис. 9 №№ 1–6]. Можна стверджувати, що фрагмент походить від хрес-

та з цатою в центральній частині внутрішнього восьмикінцевого хреста, та характерними рогами-півмісяцями на кінцях зовнішнього хреста, подібні хрести датуються XVII ст. [3, с. 110–114]. Хрест має аналогію у № 355 із зібрання Б. І. й В. І. Ханенко [9, табл. XXXII], часткові аналогії також знаходимо у фондах ДІМ ім. Д. І. Яворницького (№№ К – 472 та К – 706), серед тільників з Албазинського острогу [1, інв. № 93] і у зібранні Російського етнографічного музею [8, с. 90].

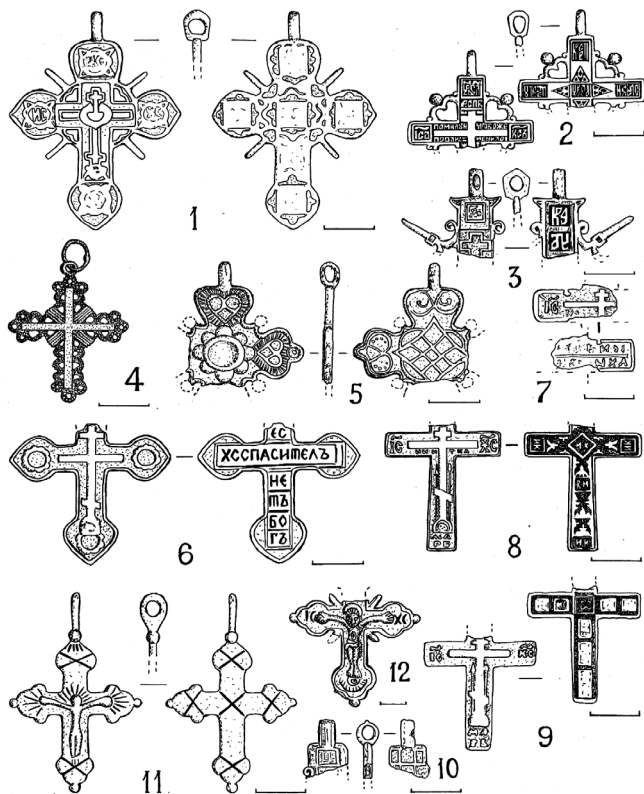

Рис. 1. Натільні хрести з Богородицької фортеці: 1–11 – Знахідки з розкопу V; 12 – Хрест з Харківської області [6, с. 27, 29, рис. 10 №№ 12, 13]. Також має часткові аналогії у знахідках з Тискінського могильника XVII–XVIII ст. [7, с. 203, 204].

Новий тип натільних хрестів становить знайдений мідний хрест з горизонтальним вушком та рухомим кільцем в ньому (рис. 1.4.). Хрест дуже тонкої роботи має однаковий лицьовий та зворотний боки, що засвідчує відливку у металевому кокilі. Центральне положення займає вузький чотирикінцевий хрест, котрий накладено поверх андріївського хреста. Ця проста композиція прикрашена легким ажурним фоном із псевдозерню. У заглибинах подекуди залишилася позолота. На наш погляд, виріб має західноєвропейське походження. Запропоноване датування у межах середини – кінця XVIII ст., аналогії знахідці невідомі.

Наступний хрест, виготовлений з олова, зберігся частково. Чотирикінцевий із розширеними закругленими на кінцях балками. Реконструйована ширина становить 3,2 см, висота фрагмента з вушком – 2,8 см (рис 1.5). По краях середньохреста були невеликі кульки, на що вказує наявність характерних зломів. На лицьовому боці вміщено терновий вінець у вигляді великої восьмипелюсткової квітки. Кожна балка прикрашена серцеподібною фігурою в оточенні променів з вміщеним у середині символом «вузла щастя». На зворотному боці – центральна ромбоподібна фігура у вигляді плетіння та волутоподібні пружки на раменах. Можливо, виріб має місцеве походження. Елементи східного орнаменту, скоріш за все, вказують на етнічну приналежність майстра, що потребує детальніших досліджень. Датується XVII–XVIII ст., аналогії знахідці невідомі.

Останній хрест із заповнення землянки № 7 бронзовий литий, з частково втраченою верхньою балкою. За формою чотирикінцевий, з краями балок у вигляді цибулин. Його розміри складають 3,2×3,2 см. (рис. 1.6). У середину вписаний восьмикінцевий хрест без списа та тростини на напівкруглій Голгофі. Під нею та на кінцях балок вміщено зображення тернового вінця, написи відсутні. Зворотний бік прикрашено двома гравійованими непов'язаними між собою написами: вертикальною – Да воскреснет Богъ, горизонтальною – ХС. СПАСИТЕЛЬ. За формою хрест можна датувати XVIII ст. [6, с. 34, рис. 12 №№ 5–8], але композиція не знаходить аналогій як у збірці хрестів Богородицької фортеці, так і серед інших ставрографічних зібрань.

Два хрести було знайдено в заповненні землянки № 9, котра за нумізматичним матеріалом датується серединою XVIII ст. Це

майже цілий бронзовий литий хрест з утраченим вушком та частиною верхньої балки, розміри $2,8 \times 2,3$ см (рис. 1.8). Зовнішній хрест – прямий латинський – має написи на кінцях горизонтальних балок: ІС. ХС. під титлами, на нижній – МЛРБ (місце лобне – рай бисть). Внутрішній хрест – восьмикінцевий – стоїть із списом та тростиною на заокругленій Голгофі, під раменами – напис: НИ.К.Т.КА (Ніка – переможець, К – копіє, Т – тростина). На зворотному боці підквадратні медальйони з імітацією написів та рослинний орнамент. Ще один невеликий уламок лівої балки бронзового прямого латинського хреста (рис. 1.7), знайдений у землянці, майже тотожний першому і детально не розглядається. Подібні хрести датуються XVIII ст. та в значній кількості зустрічаються під час розкопок Богородицької фортеці [6, с. 33–38]. Так, аналогічний хрест було знайдено у верхньому шарі розкопу V (кв. М – 5), литий бронзовий зі зламаною верхньою балкою, розміри – $2,6 \times 2,2$ см (рис. 1.9). Оформлення лицьового боку цілком повторює попередні екземпляри, зворотний бік має невеликі відмінності, а саме: прямокутні медальйони без рослинного орнаменту та текстів молитв. Хрести мають часткові аналогії у знахідках з Тискінського могильника [7, с. 46, рис. 41, 42].

З культурного шару фортеці походить бронзовий литий хрест, знайдений в розкопі V (кв. О – 6) на глибині 0,45 м від сучасної поверхні. За зовнішньою формою він чотирикінцевий, балки закінчуються цибулинами. Розміри без вушка – $4,3 \times 3,5$ см (рис. 1.1). Середохрестя прикрашено дугами, з котрих виходять вузькі промені, на кінцях балок вміщено округлі медальйони з чотирма підтрикутними променями. У них розміщено напівстерті написи: ЦРЬ. СВЫ, під титлами, напис у нижньому медальйоні нерозбірливий. Внутрішній хрест – восьмикінцевий з цатою, без тростини та спису на напівкруглій Голгофі. У заглибленнях рельєфу збереглися рештки темно-зеленої прозорої емалі. Зворотний бік уміщує п'ять квадратних медальйонів в оточенні квадрифолійних рамок. Значна потертість виробу не дає підстав для деталізації сюжетів, уміщених у медальйонах. Подібні за формою та композиціями хрести двічі зустрічалися на території пам'ятки й датовані дослідниками XVII ст. [6, с. 23, 25, рис. 9, 10; 9, табл. XXXII, №№ 353, 354].

Ще один фрагмент верхньої балки литого олов'яного хреста з вушком, розмірами $1,3 \times 0,8$ см (рис. 1.10) теж походить з вищевказаного квадрату. Про типологію хреста говорити важко, але, судячи із залишків волоти, він мав розділене за допомогою кульок або променів середохрестя. Датується в межах середини XVII – початку XVIII ст. Через невеликі розміри фрагмента знайти йому аналогії важко.

Серед найцікавіших знахідок відзначимо хрест, знайдений на західній ділянці розкопу V. **Він литий бронзовий з великим вертикальним вушком** за розмірами $4,5 \times 2,6$ см (рис. 1.11). Прямий латинський хрест має лапчасте розширення на зразок давньоруських енколпіонів, кінці балок прикрашені маленькими кульками. На лицьовому боці в техніці барельєфа зображено розп'яття без проробки деталей. Від голови та рук виходять глибоко прорізані в металі промені. Такі ж промені позначені і на верхній балці хреста, що символізує сяйво Святого Духу. Композицію завершують андріївські хрести, прорізані в розширених частинах верхньої та нижньої балок. На зворотному боці – косі хрести (5), аналогічні зображенням на лицьовому. Серед більш ніж 120-ти знахідок різноманітних хрестів з Богородицької фортеці йому немає аналогій. Виконаний в давньоруських традиціях київських майстерень XII ст., він хоч і не претендує на датування цим часом, але майстер-золотар повинен був мати зразок подібної дрібної пластики. Вірогідно хрест має козацьке походження, належав когось із мешканців Самарі і датується XVI – першою половиною XVII ст. За аналогію може слугувати відлтий у відкрити форму бронзовий хрест (Харківщина), котрий також має подібні форму та зображення розп'яття, виконане в техніці високого рельєфа (рис. 1.12.). Він датується за монетами (польські півтораки Сигізмунда III 1620-х рр. та боратинки Яна Казимира 1660-х рр.) серединою XVII ст.

Разом з тим, знахідка з території Богородицької фортеці має близьку аналогію у № 343 (з південно-руських земель) із зібрання Ханенків [9, табл. XXXI], а також у знахідці XVIII–XIX ст. із Твері [5, фото 5-37], а харківська – часткові аналогії у №№ 211-214 (XVII–XVIII ст.) із зібрання Російського етнографічного музею [8, с. 242–243] з тогочасних Орловської та Олонецької губерній.

Бібліографічні посилання

1. Албазинский острог. Материалы археологических исследований [Электронный ресурс] / Институт истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока Дальневосточного отделения Российской академии наук // <http://frontiers.nsc.ru/index.php?showcoll=121&media>.

2. Векленко В. О. Православні старожитності з території Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 51–68.

3. Векленко В. О. Православні натільні хрести XVII ст. з території Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 110–114.

4. Векленко В. О. Натільні хрести Богородицької фортеці та її посаду за знахідками 2007 року / В. О. Векленко // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця – Д., 2008. – С. 149–153.

5. *Каталог Старинных крестов*. Сетевая версия книги «Тысячелетие креста» [Электронный ресурс] // <http://www.k1000k.narod.ru/foto/>.

6. Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.

7. Молодин В. И. Кресты-тельники Илимского острога / В. И. Молодин. – Новосибирск, 2007.

8. Русский православный крест в собрании Российского этнографического музея. – СПб., 2007.

9. Ханенко Б. И. Древности русские. Кресты и образки / Б. И. Ханенко, В. И. Ханенко. – К., 1899. – Вып. I; К., 1900. – Вып. II.

Надійшла до редколегії 26.11.09

НАШІ АВТОРИ

Бойко Олег Вікторович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Бородін Євгеній Іванович – доктор історичних наук, доцент, заступник голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації.

Буланова Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, директор Музею історії м. Дніпродзержинська.

Грибовський Владислав Володимирович – кандидат історичних наук, виконавчий директор Інституту суспільних досліджень.

Джусов Анатолій Боніфатійович – краєзнавець.

Дірявко Юрій Павлович – кандидат історичних наук, асистент кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури.

Дяченко Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри російської історії, проректор Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Ковальова Ірина Федорівна – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коник Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кочергін Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету.

Кушлакова Надія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Західнодонбаського інституту економіки управління.

Лазебник Валентина Іванівна – завідувач відділом історії України та краю XIV – початку XX ст. Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького.

Лопатіна Олена Миколаївна – студентка III курсу історичного факультету Запорізького національного університету.

Митрофаненко Юрій Станіславович – здобувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мороз Володимир Степанович – історик-краєзнавець.

Олешко Микола Сергійович – інженер ВАТ «Комінмет».

Пахоменков Юрій Геннадійович – викладач кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрного університету.

Печеніна Наталя Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету.

Посунько Андрій Сергійович – студент III курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Прушак Тетяна Володимирівна – старший науковий співробітник відділу історії місцевого самоврядування Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького.

Репан Олег Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Романець Наталя Радомирівна – кандидат історичних наук, доцент Криворізької філії Національної металургійної академії України.

Савчук Варфоломій Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри фізики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, виконуючий обов'язки завідувача кафедри історії України, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Соляник Наталія Олександрівна – студентка IV курсу історичного факультету Запорізького національного університету.

Стороженко Іван Сергійович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Суховий Віталій Ігорович – студент III курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Товстоляк Надія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету.

Цимлякова Тетяна Миколаївна – старший науковий співробітник відділу історії України 1917–1945 рр. Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького.

Чабан Микола Петрович – журналіст, краєзнавець.

Шалобудов Володимир Миколайович – старший науковий співробітник, старший викладач кафедри історіографії, джерело-

знавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Яценко Віталій Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ЗМІСТ

Вступ	3
-------------	---

I. ДЕРЖАВНА ВЛАДА ТА МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ КРАЮ

Стороженко І. С. На яку січ спирався Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади в Україні?	6
Грибовський В. В. Нівеляція традиційних потестарних і егалітарних структур запорозького козацтва в останні десятиліття існування Січі	18
Репан О. А. Система влади та самоврядування в Запорозькій паланці	37
Світленко С. І. Місцеве самоврядування Катеринославщини у процесі формування основ громадянського суспільства дореволюційного періоду (XIX–початок XX ст.)	44
Буланова Н. М. Діяльність місцевих органів влади Катеринославщини у 1917 р. (На прикладі Карнаухівської волості)	55
Митрофаненко Ю. С. «Вільне місто»: теорія та практика махновського самоврядування у Катеринославі (листопад 1919 р.)	62
Суховий В. І. Заходи органів місцевої влади по боротьбі з проституцією на Катеринославщині–Дніпропетровщині у міжвоєнні роки	68
Іваненко В. В., Романець Н. Р. Роль місцевого партійно-державного апарату у здійсненні політики колективізації на Дніпропетровщині	77
Прушак Т. В. Діяльність комунальних служб Дніпропетровської міської управи під час німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр.	87
Печеніна Н. А. Політична реабілітація 1953 – початку 60-х рр. XX ст.: За матеріалами Дніпропетровського обласного архіву	93
Бородін Є. І. Виконавча влада Дніпропетровщини в роки незалежності України (1991–2009 рр.)	101

II. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

Мороз В. С. Князь-гетьман Дмитро Іванович Байда-Вишневецький (? – 1563)	115
Джусов А. Б. Подвижник залюднення Присамар'я	128
Лазебник В. І. Катеринославське губернське земство: перші кроки діяльності і діячі. 1866–1869 рр.	135
Лопатіна О. М. Барон Корф – видатний просвітитель Запорізького краю	149
Шляхов О. Б. Катеринославский губернатор князь П. Д. Святополк-Мирський: постать на тлі епохи	154
Коник О. О. Член Російської Державної думи першого скликання від Катеринославської губернії С. М. Рижков	166
Савчук В. С., Кушлакова Н. М. Освітнянська і громадська діяльність К. І. Попеля	175
Яценко В. Я. В. І. Осипов: політичний портрет у контексті революційної доби 1917–1920 рр.	183
Цимлякова Т. М. «Особистому – лічені години, все життя – пролетаріату, революції»	193
Чабан М. П. М. М. Стасюк – відомий політичний і кооперативний діяч України	208
Бойко О. В., Дяченко О. В. Марко Остапович Озерний – видатний діяч Дніпропетровщини	222

III. ОСВІТА, КУЛЬТУРА, НАУКА. ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

Товстоляк Н. М. Каталоги музею українських старожитностей В. В. Тарновського як джерела з історії Придніпров'я	227
Дірявко Ю. П., Олешко М. С. Загальні аспекти розвитку початкової освіти на Катеринославщині у другій половині XIX – початку XX ст.	236
Посунько А. С. Заходи органів місцевої влади щодо поширення медичних знань на Катеринославщині (кінець XIX – початок XX ст.)	246

Пахоменков Ю. Г. Діяльність комісара українських урядів з освіти на Катеринославщині (1917–1918 рр.).....	251
Соляник Н. О. Повсякдення сільської жінки 1930–1950 рр. (За матеріалами усної історії на прикладі села Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області).....	260
Кочергін І. О. Краєзнавчий рух Дніпропетровщини на сучасному етапі	267

IV. АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ

Ковальова І. Ф. Археологічні дослідження Новобогородицької фортеці у 2009 р.	275
Шалобудов В. М. Натільні хрести, знайдені на території Богородицької фортеці у 2009 р	281
Наші автори	288

Наукове видання

**ПРИДНІПРОВ'Я:
історико-краєзнавчі дослідження**

Збірник наукових праць

Випуск 7

Редактор *Т. А. Ягельська*

Технічний редактор *В. А. Усенко*

Коректор *Т. А. Ягельська*

Підписано до друку з оригінал-макета 25.12.09. Формат 60×84 ¹/₁₆.
Папір друкарський. Друк плоский. Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 17,2.
Ум. фарбовідб. 17,6. Обл.-вид. арк. 18,5. Тираж 200 прим.

Свідомство держреєстрації серія ДК № 289 від 21.12.2000 року
Видавництво Дніпропетровського національного університету,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010